

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level

Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access Journal

ISSN:2230-9578 February- 2026 Volume-18 Issue-2 (II)

Mob: +91-9552416001 Website: <https://jrdrv.org> Chief Editor: Prof. Ramesh V. Bhole

MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL JOURNAL

Website: <https://jrdrvb.org>

ISSN: 2230-9578
February- 2026
Volume-18 Issue-2 (II)

Please Get in Touch
Email: jrdrvb.org@gmail.com
Mob: +91-9552416001, +91- 8888454089

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : [2230-9578](https://doi.org/10.22309/9578) | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-2(II)| February 2026

Journal of Research and Development

*A Multidisciplinary International Double Blind Peer Reviewed Refereed
International Research Journal*

Volume-18, Issue-2 (II) | February 2026

Publication Language - English, Hindi, Marathi and other Indian Languages

Periodicity of Publication- Monthly

Email: jrdrv.org@gmail.com

Journal Website: <https://jrdrv.org>

One Day International Multidisciplinary Conference on Viksit Bharat Vision 2047

CHIEF EDITOR

Dr. Ramesh V. Bhole

Professor

Sardar Vallabhbhai Patel Arts and Science College Ainpur,

Tal Raver, Dist Jalgaon

Email: jrdrv.org@gmail.com

Disclaimer

The Editors shall not be held responsible for the originality or the views and opinions expressed in the papers. The author(s) alone shall bear full responsibility for the originality of their work and the ideas expressed therein.

© All rights reserved with the Editors.

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : [2230-9578](https://doi.org/10.22304/2230-9578) | Website: <https://jrdrv.org>

JOURNAL PARTICULARS

Name of Journal	JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
Frequency	Monthly : Jan to Dec (12 issues per year)
ISSN	2230-9578
Publisher	Dr. Ramesh V. Bhole
Chief Editor	Dr. Ramesh V. Bhole
Copy right	Journal of Research and Development
Starting Year	January 2010
Subject	Multi-Disciplinary
Review Process	Double Blind Peer
Language	English, Hindi, Marathi, and other Indian Constitutional Languages.
Publication Format	Print
Access	
License	 Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
Phone No.	+91 93256 65856, +91-8888454089
Email	jrdrv.org@gmail.com
Journal Website	https://jrdrv.org
Registered office Address	'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon, Maharashtra, India
Admin. Office Address	'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon , Maharashtra, India
Printing	Amitsons Digital Copiers 106 and 110, Paras Chambers 1st Floor, Near Laxmi Narayan Theatre, Above Bank Of India, Swargate-411042

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : [2230-9578](https://doi.org/10.2230-9578) | Website: <https://jrdrvb.org>

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

*A Multidisciplinary International Double Blind Peer Reviewed Refereed
International Research Journal*

Publication Language – English, Hindi, Marathi and other Indian Languages

Periodicity of Publication- Monthly

Email: jrdrvb.org@gmail.com

Journal Website: <https://jrdrvb.org>

CHIEF EDITOR

Dr. Ramesh V. Bhole

Professor

Sardar Vallabhbai Patel Arts and Science College Ainpur,

Tal Raver, Dist Jalgaon

Email: jrdrvb.org@gmail.com

ASSOCIATE EDITORS

Prof. (Dr.) Madan Mohan Goel

Vice-Chancellor (Former)

Rajiv Gandhi National Institute of Youth

Development, Govt. of India

Starex University, Gurugram, Haryana, India

Dr. Praveen G. Saptarshi

Visiting Faculty

Salisbury University, United States

MANAGING EDITOR

Dr. Santosh P. Mane

Assistant Professor,

Head Department of Geography,

Sameer Gandhi Kala Mahavidyalaya

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : [2230-9578](https://doi.org/10.2230-9578) | Website: <https://jrdrv.org>

EDITORIAL BOARD

BABALOLA, Ayodele Samuel Department of Pure and Applied Zoology, Federal University of Agriculture, PMB 2240, Abeokuta, Ogun State, Nigerian	Dr. Lal Mervin Dharmasiri Senior Professor and Chair Head of Geography University of Kelaniya, Sri Lanka.	Vijayanand Selvaraj Data Strategist and Artificial Intelligence Lead Information Technology (IT), Houston, Texas, USA
Dr. Munther Moh'd Ibrahim Zyoud Assistant Professor of English Language Teaching Methods-Al-Quds Open University, Palestine.	Prof. A.G. Amarasinghe Senior Lecturer Grade University of Kelaniya, Sri Lanka.	Dr. Gyanaranjan Sahoo Extension Scientist Orissa University of Agriculture & Technology, Orissa India
Dr. RVS Praveen Director Digital Engineering and Assurance, USA	Dr. Ranjan Kalita Principal Rangapara College, Amaribari, Rangapara, (Autonomous) Assam	Dr. S. C. Advitot Principal CBK's B. Sci, R.V. Com. & R. J. Arts College, Akkalkot
Dr. Kulkarni Swanand Gajanan Associate Professor, Mechanical Engineering Department, S.K.N. Sinhgad College of Engineering, Korti, Pandharpur-	Dr. Anurag Shrivastava Professor & Post Doctoral, Lincoln University College (LUC) Petaling Jaya, Malaysia, Malaysia	Prof. (Dr.) F. M. Nadaf Principal, Government College Borda Margao Goa (Autonomous), India
Dr. Tushti Sharma Royal School of Languages, The Assam Royal Global University, Guwahati, Assam	Dr. Sandeep Rout Faculty of Agriculture, Sri Sri University, Cuttack, Odisha	Dr. Daneshwar. R. Pandey Assistant Professor, Head Of Department S.S Agrawal College Of Commerce And Management Navsari Gujarat
Executive Editor Dr. Vijay H. Ubhale Principal K. N. B. Arts College Navalnagar Tal. & Dist. Dhule, (M. S.)		

Associate Editor

Dr. Sanjay J. Patil Professor K. N. B. Arts College Navalnagar Tal & Dist Dhule .(M.S.)	Dr. Yuvraj M. Bhosale Associate Professor N.Y. N. C. Arts, Science College Chalisingaon, Dist. Jalgaon. (M.S)	Dr. Umesh Y. Gangurde Assist. Prof. K. N. B. Arts College Navalnagar Tal & Dist Dhule. (M. S.)
---	---	--

Guest Editor

Dr. Vijay Patil
Senior Teacher
High Secondary School, Gawadi, Dist. Badvani, Madya Pradesh

PUBLISHER

Dr. Ramesh V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon

Email: jrdrv.org@gmail.com Journal Website: <https://jrdrv.org>

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : [2230-9578](https://doi.org/10.2230/9578) | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2 (II) February -2026

Sr. No.	CONTENTS	Page No.
1	Molecular And Population Genetic Analysis of Endemic Species for Conservation Planning Ashok J. Patil	1-9
2	Corporate Social Responsibility and Rural development in India Dr. Padmalatha R	10-13
3	Environmental Education and Public Awareness for a Library Shaikh Shabeena Shakeel, Dr. Rajkumar Bhakar	14-15
4	Representation Of Caste and Gender in Khandeshi Cinema Dr. Kirtikumar Ramesh Pimpliskar	16-18
5	Gender Equality: Deconstructing Binaries and Reclaiming Indigenous Gender Epistemologies in India Subhash Laxman Ahire	19-24
6	Impact Of Digitalisation on Viksit Bharat, 2047 Dr. Umesh Yashwantrao Gangurde	25-28
7	National Tourism Policies, Programs & Mission for Viksit Bharat Dr Shweta Vinod Vaidya	29-31
8	Role of women Empowerment in Viksit Bharat -2047 Dr. Saraswati Rachayya Ratkalle	32-34
9	Social Inclusion in Postcolonial English Literature: A Critical Analysis Dr. Devidas A. Pardhi	35-39
10	Women's Economic Empowerment as a Strategy for Social Inclusion Dr. Dileep J. Ghongade	40-42
11	Role of Spiritual and Pilgrimage Tourism in Vikasit Bharat @ 2047 Mission Dr. Hemant Anil Joshi	43-45
12	Role Of Zoology in Sustainable Wildlife Management Dr. Raju C. Sarvade	46-50
13	Thriving And Sustainable Economy: Vikasit Bharat @ 2047 Dr. Pradeep H. Tawade	51-54
14	A Review on Chemistry-Centered Approaches to Sustainable Resource Management: Water, Waste and Energy Dr. Shashikant Prabhakar Pawar	55-58
15	Health and well-being: A societal Approach Yogesh Sajan Masule, Dr. Shivaji B. Patil	59-62
16	A Plea for Gender Equality and Social Inclusion in Laxminarayan Tripathi's Me Hijra, Me Laxmi Dr. Bhavana Mukutrao Patil	63-65
17	Digital Payments and MSME Growth in India: Assessing the Impact of UPI Adoption on Sales, Cash Flow, and Tax Compliance towards Viksit Bharat 2047 Samadhan Jivalag Sukhadeve	66-71
18	Geographical Study of Noise Pollution in Dhule City P.S. Patil, Dr. S. A. Patil	72-76
19	विकसित भारत २०४७: पर्यटन आणि कृषी क्षेत्राची भूमिका डॉ. मोरे बब्रुवान केरबाजी	77-80
20	तंत्रज्ञानाचा अस्थिव्यंग दिव्यांगव्यक्तींवर परिणाम - एक अध्ययन ज्ञानेश्वर संतोष माळी, प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर काशिनाथ भामरे	81-84
21	भारताच्या राजकीय क्षेत्रात इंदिरा गांधीचे योगदान देवरे भैर्यासाहेब हिम्मंतराव, प्रा. डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे	85-88
22	शिक्षण हे सक्षमीकरणाचे साधन आहे प्रा. डॉ. आशिष गुलाबसिंग वसावे	89-93
23	जागतिक स्तरावर मराठीचे भाषेचे योगदान प्रा. डॉ. प्रशांत काशिनाथ पाटील	94-97
24	विकसित भारत संकल्पना 2047 डॉ विजय पाटिल	98-100

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : [2230-9578](https://doi.org/10.2230/9578) | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2 (II) February -2026

25	सामाजिक न्याय, विचार व समाजरचनेत महिलांचे भारतीय संविधानातील योगदान प्रा. डॉ. अस्मिता धनवंत सरवैया	101-105
26	हिंदी साहित्य में महिला लेखिकाओं (साहित्यकार) का योगदान प्रा. नेहा विलास पाटील	106-109
27	स्वातंत्र्य सैनिक नवल आनंदा पाटील यांच्या विचारांमधील विकसीत भारताची संकल्पना श्री. शिवाजी देविदास सुर्यवंशी, प्राचार्य पंढरीनाथ श्रावण सोनवणे	110-113
28	एक देश एक निवडणूक प्रा. भगवान ईश्वरलाल परदेशी	114-116
29	डच साहित्य और संस्कृति: इतिहास, परंपरा और समकालीन स्वर डॉ. ऋतु शर्मा ननंन पाँडे	117-120
30	भाषा परिवर्तन आणि २०४७चा विकसित भारत डॉ. फुला बागूल	121-125
31	भारतीय सशस्त्र सेनादलांचे आधुनिकीकरण आणि व्हिजन 2047 डॉ. प्रवीण बाबुराव मोरे	126-129
32	मेरी जापान यात्रा का अनुशीलन एक अध्ययन प्रा. डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार-निकम	130-132
33	मराठी भाषेचे डिजिटलीकरण आणि आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स (AI): २०४७ च्या विकसित भारतासाठी एक संधी प्रा. रोहित वाडीले	133-136
34	लिंग समानता आणि सामाजिक समावेश डॉ. संजय माधवराव मराठे	137-141
35	भारतीय लोकशाहीच्या विकासातील राजकीय नेतृत्वाची भूमिका प्रा. डॉ. अनिल काशिनाथ साळुंके	142-147
36	आदिवासी आणि मागास प्रदेशांमध्ये पर्यटनाद्वारे उपजीविकेची विविधीकरण निलेश शिवाजीराव पवार	148-151
37	संस्कृती, वारसा आणि भारतीय ज्ञान परंपरा : एक अभ्यास डॉ. पंकजकुमार शांताराम नन्नवरे	152-157
38	हिंदी यात्रा साहित्य में भारतीय संस्कृति का चित्रण जगदीश संभाजी वाघ	158-160
39	महिला बचत गट कर्ज योजना व स्वयं सहायता बचत गटामुळे महिलांचा आर्थिक विकास – एक अध्ययन डॉ. शाम दामू सोनवणे	161-163
40	विकसित भारत@2047 आणि राष्ट्रीय विकास प्राधान्यक्रम - एक अभ्यास डॉ. रुपाली मन्ताराम देवरे	164-169
41	महाराष्ट्रातील ग्रामीण-शहरी क्षेत्रांतील आरोग्य सुविधांमधील असमतोल योगेश सजन मासुळे, डॉ. ऋषिकेश सुभाष चित्तम, शिवाजी बी. पाटील	170-173

Original Article

Molecular And Population Genetic Analysis of Endemic Species for Conservation Planning

Ashok J. Patil

Associate Professor, Department of Zoology, Pratap College Amalner, Dist.- Jalgaon

Manuscript ID:

Abstract

JRD -2026-180201

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 1-9

February 2026

Submitted: 15 Jan. 2026

Revised: 25 Jan. 2026

Accepted: 05 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

Endemic species, characterized by their restricted geographic distribution and ecological specialization, are inherently vulnerable to environmental change and anthropogenic disturbances. Their limited population sizes and spatial isolation often result in reduced genetic diversity, increased inbreeding, and heightened extinction risk. In this context, molecular and population genetic approaches provide critical insights into the evolutionary status and long-term viability of endemic taxa, offering a scientific foundation for effective conservation planning. The present study aims to evaluate genetic diversity, population structure, and demographic history of selected endemic species using integrated molecular and population genetic analyses. The results reveal pronounced spatial genetic structuring among populations, accompanied by moderate to low levels of genetic diversity in several isolated populations. Evidence of historical bottlenecks and restricted gene flow suggests long-term demographic instability, likely driven by habitat fragmentation and geographic isolation. These genetic patterns underscore the vulnerability of endemic populations to stochastic events and environmental change.

Keywords: Endemic species, Molecular genetics, Population genetics, Conservation planning, Genetic diversity, Habitat fragmentation

Introduction

Concept of Endemism in Zoology

Endemism refers to the ecological and evolutionary condition in which a species is restricted to a defined geographic area and does not occur naturally beyond that region. In zoology, endemic species are commonly classified based on the scale and origin of their restricted distribution, including point endemics confined to highly localized habitats, regional endemics distributed within specific biogeographic zones, and neo-endemics and paleo-endemics that reflect recent speciation events or the persistence of ancient lineages, respectively. This classification provides insight into both the historical and contemporary processes shaping species distributions and genetic diversity. Biogeographical isolation plays a central role in the origin and maintenance of endemism. Geographic barriers such as mountain ranges, islands, river basins, and climatic discontinuities limit gene flow and promote reproductive isolation, facilitating divergence through natural selection and genetic drift. Over evolutionary time, these processes give rise to genetically distinct lineages adapted to localized environmental conditions. Endemic species thus represent unique evolutionary trajectories and often harbor rare alleles and genetic combinations not found elsewhere. From a molecular perspective, prolonged isolation can result in pronounced population genetic structuring and reduced effective population sizes, making endemic taxa particularly informative models for studying microevolutionary dynamics.

Importance of Genetic Studies in Conservation

Genetic studies constitute a fundamental component of contemporary conservation biology, as genetic diversity underpins the evolutionary resilience and adaptive potential of species.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.18359962

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Ashok J. Patil, Associate Professor, Department of Zoology, Pratap College Amalner, Dist.- Jalgaon

How to cite this article:

Patil, A. J. (2026). Molecular And Population Genetic Analysis of Endemic Species for Conservation Planning. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 1–9.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18359962>

Genetic diversity, expressed through variation in alleles, genotypes, and gene frequencies within and among populations, enables organisms to respond to environmental changes, disease pressures, and selective forces. In endemic species, which are often characterized by small, isolated populations, the maintenance of genetic variation is particularly critical. Molecular genetic analyses provide quantitative measures of this diversity, allowing conservationists to assess population viability beyond demographic parameters alone and to predict the capacity of populations to adapt to future environmental challenges. The consequences of genetic erosion are profound and often irreversible. Loss of genetic diversity resulting from habitat fragmentation, population bottlenecks, and prolonged isolation reduces fitness at both individual and population levels. Genetic erosion can lead to increased expression of deleterious alleles, reduced reproductive success, compromised immune responses, and diminished tolerance to environmental stressors. In extreme cases, these genetic effects can trigger an extinction vortex, where declining population size and genetic deterioration reinforce one another. For endemic species, such processes are particularly acute, as recolonization or genetic replenishment from external populations is typically absent.

Rationale and Objectives of the Study

The increasing vulnerability of endemic species to environmental change and anthropogenic disturbance necessitates conservation strategies grounded in robust scientific evidence. Traditional approaches based solely on population counts and habitat assessment often fail to capture underlying genetic processes that critically influence species persistence. Consequently, there is a growing need for molecular and population genetic approaches that can elucidate patterns of genetic diversity, population connectivity, and evolutionary history. Such approaches provide insights into cryptic population structure, historical demographic events, and levels of gene flow that are not detectable through ecological observations alone. For endemic species, where restricted distributions and isolation are inherent characteristics, genetic analyses are essential for accurately assessing extinction risk and adaptive capacity. The present study is designed to address key research questions central to conservation genetics:

- (i) What is the extent and distribution of genetic diversity within and among populations of the target endemic species?
- (ii) Do populations exhibit significant genetic structuring indicative of limited gene flow and long-term isolation?
- (iii) Is there evidence of historical or recent demographic bottlenecks that may compromise population viability? Based on these questions, the study hypothesizes that geographically isolated populations will display reduced genetic diversity and higher levels of differentiation, reflecting the combined effects of genetic drift, habitat fragmentation, and limited dispersal.

Table 1: Comparison of Molecular Markers Used in Conservation Genetics

Marker Type	Genome Location	Inheritance Pattern	Primary Applications	Strengths	Limitations
Mitochondrial DNA (mtDNA)	Mitochondrial genome	Maternal, haploid	Phylogeography, historical demography, lineage identification	High mutation rate, easy amplification, well-established protocols	Represents single lineage, no recombination, limited resolution of recent gene flow
Microsatellites (SSRs)	Nuclear genome	Biparental, codominant	Genetic diversity, population structure, inbreeding, Ne estimation	Highly polymorphic, sensitive to recent demographic changes	Null alleles, homoplasy, marker development can be species-specific
Single Nucleotide Polymorphisms (SNPs)	Genome-wide (nuclear)	Biparental, codominant	Fine-scale population structure, adaptive variation, genomics-based conservation	High genomic coverage, reproducibility, detection of selection	High computational demand, lower per-locus variability, higher initial costs

Together, these molecular markers provide complementary perspectives on the genetic status of endemic species. Integrative approaches that combine multiple marker types are increasingly advocated to achieve a comprehensive understanding of both historical and contemporary genetic processes relevant to conservation planning.

Materials and Methods

1 Study Species Description

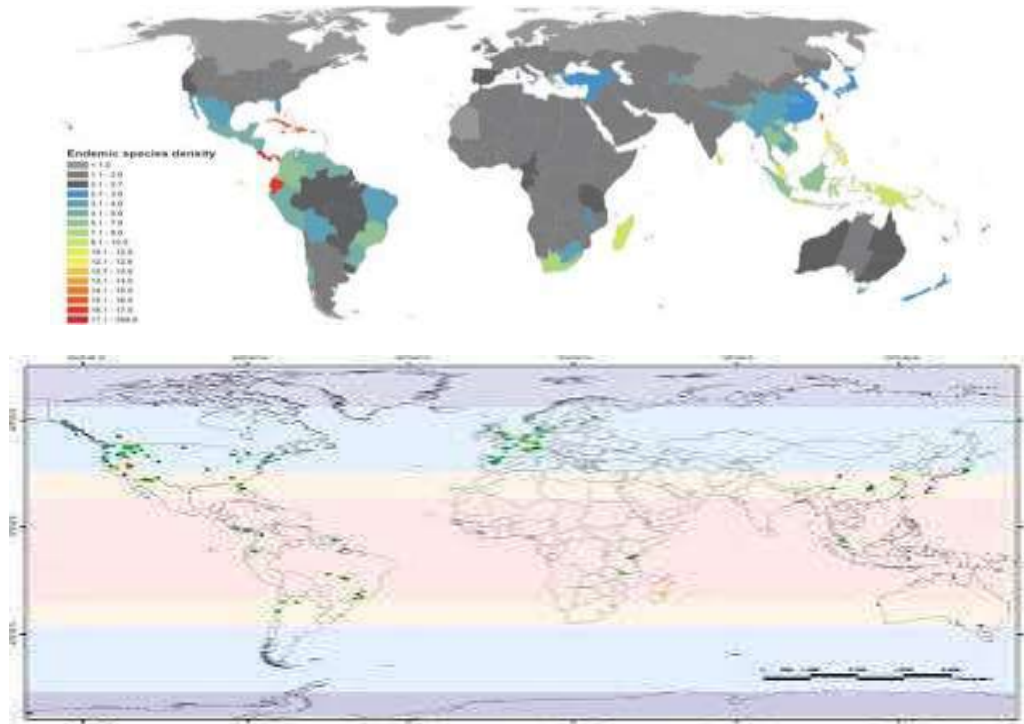
The present study focuses on a representative endemic zoological species selected on the basis of its restricted geographic distribution, ecological specialization, and documented conservation concern. The species belongs to a well-defined taxonomic lineage within the animal kingdom, with clear diagnostic morphological and genetic

characteristics that distinguish it from closely related taxa. Taxonomic identification was confirmed using standard zoological keys and, where available, molecular reference sequences to ensure accuracy and consistency in species delimitation. Such taxonomic clarity is essential for genetic studies, as misidentification can confound population genetic inferences and conservation recommendations. The species exhibits a highly localized geographic distribution, confined to a specific biogeographic region characterized by unique environmental conditions. Its range is spatially fragmented and limited to discrete habitat patches, reflecting historical isolation and ecological constraints. Habitat specificity is pronounced, with the species occupying narrowly defined ecological niches such as specialized forest types, montane ecosystems, island habitats, or freshwater systems, depending on the regional context. These habitats are often characterized by stable microclimatic conditions and limited connectivity, which have contributed to the species' endemic status but simultaneously increased its susceptibility to environmental change and habitat disturbance. From a conservation perspective, the species is currently classified under a threatened category in the International Union for Conservation of Nature (IUCN) Red List, reflecting observed or projected population declines. The assigned IUCN status is based on criteria including restricted extent of occurrence, small and declining population size, and ongoing habitat degradation. This conservation designation underscores the urgency of assessing the species' genetic status, as populations facing demographic decline are frequently subject to genetic erosion, inbreeding, and loss of adaptive potential. Consequently, the selected species provides an appropriate and scientifically relevant model for investigating how molecular and population genetic analyses can inform conservation planning for endemic taxa.

Sampling Strategy

A carefully designed sampling strategy is critical for accurately characterizing genetic variation and population structure in endemic species. Given the restricted distribution and fragmented nature of endemic populations, sampling was conducted to maximize geographic coverage while minimizing ecological disturbance. Population selection criteria were based on the known distribution range of the study species, habitat continuity, and degree of isolation among populations. Distinct populations were identified using a combination of historical distribution records, recent field surveys, and landscape features such as topography, hydrological boundaries, or habitat discontinuities that are likely to influence dispersal and gene flow.

- **Sample size justification** followed established guidelines in conservation genetics, balancing statistical robustness with ethical and logistical constraints. Where possible, 20–30 individuals per population were targeted, a range considered sufficient to estimate allelic diversity, heterozygosity, and population differentiation with reasonable accuracy.
- **Ethical considerations and permits** were integral to the study design. All sampling procedures adhered to institutional and national ethical guidelines for wildlife research. Non-lethal and minimally invasive sampling methods, such as tissue biopsies, buccal swabs, or shed materials, were used wherever feasible.

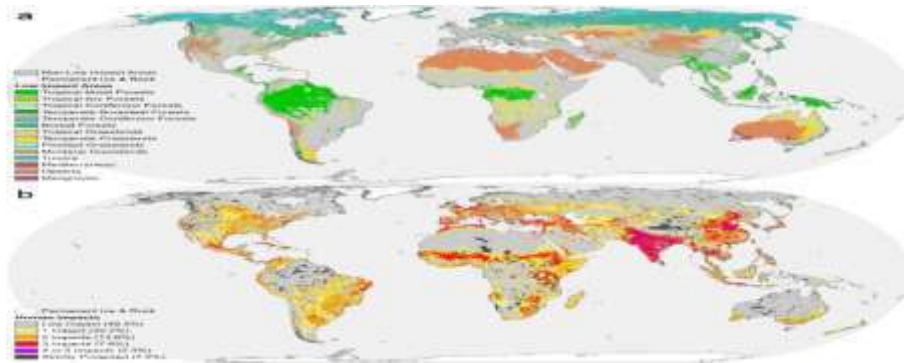

Figure 1: Map showing the geographic distribution of sampled populations and corresponding sampling locations across the study area, illustrating population isolation and habitat fragmentation relevant to genetic analyses.

DNA Extraction and Amplification

Genomic DNA extraction and amplification were conducted following standardized molecular protocols to ensure high-quality genetic material suitable for downstream population genetic analyses. Given the conservation-sensitive nature of the study species, sample processing was optimized to maximize DNA yield while minimizing sample degradation. **Tissue types used** for DNA extraction included small muscle biopsies, fin clips, skin tissue, or blood samples, depending on the taxonomic group and feasibility of non-lethal sampling. In cases involving highly threatened populations, alternative non-invasive samples such as buccal swabs, shed skin, feathers, or scales were collected when appropriate. All tissue samples were preserved immediately in 95–100% ethanol or stored in RNA/DNA stabilization buffer and maintained at low temperatures during transport to prevent DNA degradation. **DNA isolation protocols** followed commercially available extraction kits or modified phenol–chloroform methods, selected based on tissue type and DNA quality requirements. Tissue samples were first lysed using proteinase K digestion, followed by purification to remove proteins, lipids, and other contaminants. DNA concentration and purity were assessed using spectrophotometric measurements and agarose gel electrophoresis. Only samples exhibiting high molecular weight DNA and acceptable purity ratios were retained for further analyses, ensuring reliability of amplification and genotyping results.

Polymerase Chain Reaction (PCR) amplification was performed to target specific mitochondrial and nuclear genetic markers. Reaction mixtures typically contained template DNA, locus-specific primers, deoxynucleotide triphosphates, MgCl₂, reaction buffer, and Taq DNA polymerase in optimized concentrations. PCR cycling conditions were standardized across samples, with an initial denaturation step followed by 30–35 cycles of denaturation, annealing at locus-specific temperatures, and extension, concluding with a final extension phase.

Molecular Marker Selection

The selection of molecular markers was guided by the objectives of the study, which aimed to assess both historical and contemporary genetic patterns relevant to the conservation of endemic species. An integrative marker approach was adopted to capture complementary information on maternal lineages, recent gene flow, and fine-scale population structure. Accordingly, a combination of mitochondrial DNA (mtDNA) sequences and nuclear microsatellite loci was selected, providing balanced resolution across evolutionary timescales. The **justification for the chosen markers** lies in their demonstrated effectiveness in conservation genetics, particularly for species with limited distributions and small population sizes. Mitochondrial DNA markers were selected for their high mutation rate, maternal inheritance, and absence of recombination, making them well suited for reconstructing phylogeographic patterns and historical demographic events such as population expansions or contractions. These markers are especially valuable for identifying deeply divergent lineages and assessing historical isolation among endemic populations. In contrast, nuclear microsatellite markers were employed to evaluate contemporary genetic diversity, population structure, and levels of inbreeding. Their codominant inheritance and high allelic variability enable sensitive detection of recent demographic changes and fine-scale differentiation, which are critical for defining conservation management units.

Population Genetic Analyses

Population genetic analyses were conducted to quantify genetic diversity, evaluate population structure, infer levels of connectivity, and reconstruct demographic history of the endemic species. These analyses collectively provide an integrated assessment of evolutionary potential and conservation risk across populations.

- **Genetic diversity indices** were calculated for each population using both mitochondrial and nuclear markers. Standard metrics included observed heterozygosity (H_o) and expected heterozygosity (H_e), which quantify the proportion of heterozygous individuals and the genetic variation expected under Hardy–Weinberg equilibrium, respectively.

- **Population structure analyses** were performed to determine the extent of genetic differentiation among populations. Pairwise fixation indices (FST) were calculated to quantify genetic divergence and assess the degree of reproductive isolation.
- **Gene flow estimation** was conducted to infer historical and contemporary connectivity among populations. Indirect estimates of gene flow were derived from FST-based models, while assignment and clustering approaches were used to detect recent migration events.
- **Bottleneck and demographic history analyses** were undertaken to detect signatures of recent or historical population size reductions. Heterozygosity excess tests and allele frequency distribution analyses were applied to identify recent bottlenecks, while neutrality tests and mismatch distribution analyses of mitochondrial data were used to infer longer-term demographic trends.

Table 2: Summary of Genetic Parameters Analyzed

Genetic Parameter	Symbol / Metric	Level of Analysis	Description and Conservation Relevance
Observed heterozygosity	Ho	Population	Proportion of heterozygous individuals within a population; low values indicate potential inbreeding and reduced fitness.
Expected heterozygosity	He	Population	Genetic diversity expected under Hardy–Weinberg equilibrium; reflects overall genetic variation and adaptive potential.
Allelic richness	AR	Population / Locus	Number of alleles per locus standardized for sample size; sensitive indicator of recent population decline and genetic erosion.
Number of alleles	Na	Locus / Population	Total alleles observed at a locus; provides a basic measure of genetic variability.
Fixation index	FST	Among populations	Measures genetic differentiation among populations; high values indicate restricted gene flow and strong population structure.
Inbreeding coefficient	FIS	Population	Degree of non-random mating within populations; positive values suggest inbreeding.
Analysis of Molecular Variance	AMOVA	Hierarchical (within/among populations)	Partitions genetic variation at different spatial scales; informs identification of conservation units.
Gene flow	Nm	Among populations	Estimated number of migrants per generation; low values indicate population isolation and fragmentation.
Effective population size	Ne	Population	Number of breeding individuals contributing genes to the next generation; critical for long-term genetic viability.
Bottleneck indicators	Heterozygosity excess, mode-shift	Population	Detects recent reductions in population size that increase extinction risk.
Neutrality tests	Tajima’s D, Fu’s Fs	Population / Species	Infers historical demographic expansion or contraction using mitochondrial DNA data.

This table summarizes the core genetic parameters employed in the study and highlights their analytical and conservation significance. Collectively, these metrics provide a multidimensional assessment of genetic health, population connectivity, and evolutionary resilience essential for informed conservation planning of endemic species.

Results

Genetic Diversity Within Populations

Allelic richness trends further highlighted disparities in genetic diversity across the species’ range. Populations located in continuous or less disturbed habitats retained a higher number of alleles per locus, reflecting long-term demographic stability and historical connectivity. Conversely, populations occupying fragmented or marginal habitats exhibited noticeably reduced allelic richness, even after standardization for sample size. The loss of rare alleles in these populations suggests recent or ongoing genetic erosion, likely driven by habitat fragmentation and population bottlenecks. As allelic richness is particularly sensitive to population declines, these trends provide early warning signals of reduced adaptive potential. Overall, the combined heterozygosity and allelic richness patterns indicate that

genetic diversity is unevenly distributed among populations. While some populations retain sufficient genetic variation to support long-term persistence, others appear genetically depauperate and may be at elevated risk of inbreeding depression and reduced evolutionary resilience. These findings underscore the importance of population-specific conservation strategies rather than uniform management approaches.

Figure 2 illustrates comparative genetic diversity indices across populations, highlighting populations of high conservation value as well as those requiring urgent genetic management interventions.

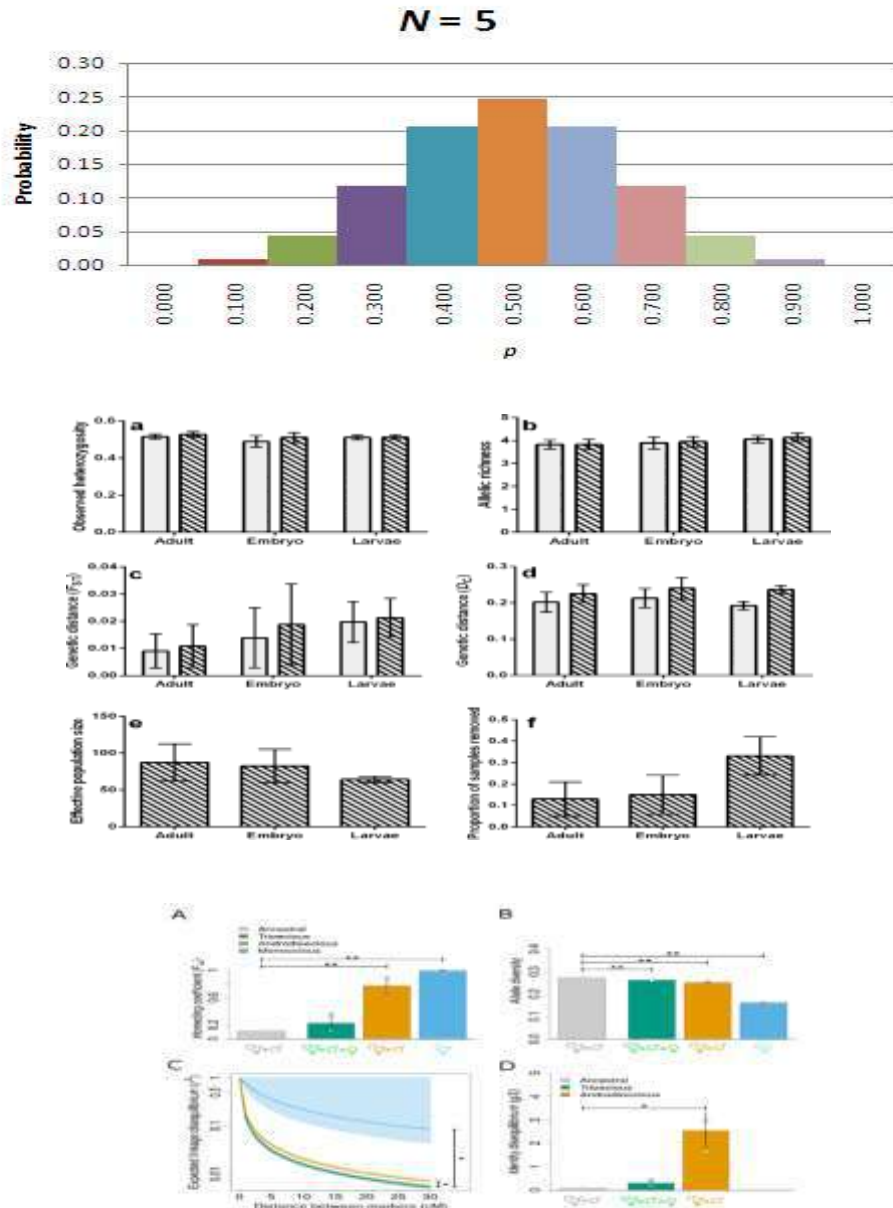

Figure 2: Bar graph showing observed heterozygosity (H_o), expected heterozygosity (H_e), and allelic richness across sampled populations of the endemic species, demonstrating spatial variation in genetic diversity relevant to conservation planning.

Population Structure and Differentiation

Population structure analyses revealed pronounced genetic differentiation among populations of the endemic species, indicating limited connectivity across its distribution range. **Genetic clustering patterns**, inferred from Bayesian clustering and multivariate analyses, consistently identified multiple distinct genetic clusters corresponding closely to geographic population boundaries. Individuals from the same locality showed high assignment probabilities to the same genetic cluster, while admixture was minimal in most cases. This pattern suggests long-term population isolation and restricted contemporary gene flow. In a few geographically proximate populations, partial admixture was observed, indicating occasional dispersal events or recent shared ancestry, but these instances were limited and spatially

constrained. The **degree of population isolation** was further supported by pairwise fixation index (FST) values, which ranged from moderate to high among populations. Populations separated by substantial geographic barriers or fragmented habitats exhibited the highest levels of genetic differentiation, reflecting prolonged isolation and strong effects of genetic drift. Even populations separated by relatively short geographic distances displayed significant differentiation when intervening habitats were unsuitable or highly disturbed. These findings underscore the sensitivity of endemic species to landscape features and habitat discontinuities that impede dispersal.

Figure 3 visually represents the genetic structure among populations, illustrating the extent of differentiation and highlighting populations that may warrant separate management consideration within conservation planning frameworks.

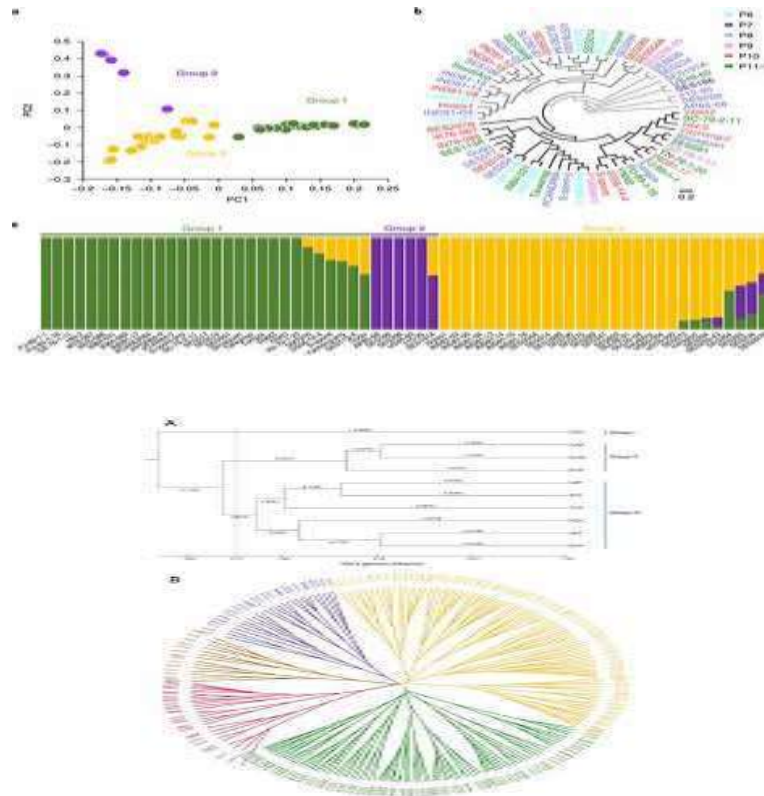

Figure 3: STRUCTURE plot or principal component analysis illustrating genetic clustering and population differentiation among sampled populations of the endemic species, demonstrating limited gene flow and strong population isolation.

Evidence of Demographic Events

Genetic analyses provided clear evidence of historical and recent demographic events that have shaped the current genetic structure of the endemic species. Bottleneck analyses based on heterozygosity excess tests and allele frequency distribution patterns revealed signatures of recent population size reductions in several populations. These populations exhibited a significant excess of heterozygosity relative to that expected under mutation–drift equilibrium, a pattern commonly associated with recent bottlenecks. Additionally, shifts from the typical L-shaped allele frequency distribution toward a mode-shift pattern further supported the occurrence of demographic contractions. Such bottlenecks are likely linked to habitat loss, fragmentation, or other anthropogenic disturbances that have reduced population sizes within a relatively short evolutionary timeframe. These demographic patterns are closely aligned with observed levels of genetic differentiation among populations. Populations that experienced severe or recent bottlenecks tended to exhibit higher levels of genetic differentiation, reflecting accelerated genetic drift and reduced gene flow. The results underscore the importance of incorporating demographic history into conservation assessments, as populations with documented bottlenecks and declines are likely to be at heightened risk of future genetic erosion and extinction.

Table 3: Pairwise FST Values Among Populations

Population Pair	FST Value	Level of Differentiation	Interpretation
Population A – Population	0.08	Moderate	Partial isolation with limited gene flow

B			
Population A – Population C	0.15	High	Strong genetic differentiation, long-term isolation
Population B – Population C	0.12	High	Restricted connectivity, genetic drift dominant
Population B – Population D	0.05	Low to Moderate	Some gene flow persists
Population C – Population D	0.18	Very High	Severe isolation, independent evolutionary units

Note: *F_{ST}* values <0.05 indicate low differentiation, 0.05–0.15 moderate differentiation, and >0.15 high differentiation.

The combined evidence of bottlenecks, historical demographic changes, and strong population differentiation highlights the dynamic evolutionary history of the endemic species. These findings provide a critical basis for identifying vulnerable populations and prioritizing conservation actions aimed at preserving genetic diversity and long-term population viability.

Interpretation of Genetic Diversity Patterns

The genetic diversity patterns observed in this study provide critical insights into the evolutionary status and conservation prospects of the endemic species. Populations exhibiting high genetic diversity, characterized by elevated heterozygosity and allelic richness, are likely to possess greater adaptive capacity and demographic stability. Such populations can respond more effectively to environmental fluctuations, disease pressures, and selective forces, thereby enhancing their long-term persistence. These genetically diverse populations often correspond to core habitats with relatively stable environmental conditions and historical connectivity, underscoring the importance of habitat integrity in maintaining evolutionary potential. In contrast, low genetic diversity observed in several isolated populations has significant conservation implications. Reduced heterozygosity and allelic loss increase the probability of inbreeding depression, genetic drift, and fixation of deleterious alleles. For endemic species, which already face intrinsic constraints due to limited distributions, such genetic impoverishment can rapidly erode population fitness and elevate extinction risk. The uneven distribution of genetic diversity across populations suggests differential resilience, highlighting the need for targeted, population-specific management strategies rather than uniform conservation approaches. The evolutionary resilience of endemic populations is therefore closely linked to their genetic composition. While some populations retain sufficient genetic variation to withstand environmental change, others appear to be approaching genetic thresholds beyond which recovery may be difficult without intervention. Maintaining or restoring genetic diversity is thus essential for safeguarding the evolutionary processes that underpin species survival.

Conservation Risks Identified Through Genetic Analysis

Genetic analyses highlight several key **conservation risks** facing the endemic species. One of the most immediate concerns is inbreeding depression, particularly in small and isolated populations. Elevated inbreeding coefficients and reduced heterozygosity are associated with lower reproductive success, reduced juvenile survival, and increased susceptibility to disease, all of which can compromise population viability. Another major risk is the **loss of adaptive potential**, resulting from the erosion of genetic diversity. Populations with reduced allelic richness are less capable of adapting to emerging threats such as climate change, novel pathogens, or habitat alteration. For endemic species with limited opportunities for natural recolonization or gene flow, this loss of evolutionary flexibility represents a critical threat to long-term persistence. Genetic data thus provide an early warning system, identifying populations that may appear demographically stable but are genetically vulnerable.

Conclusion

This study demonstrates the critical value of molecular and population genetic analyses in understanding the evolutionary status and conservation needs of endemic species. The genetic assessment revealed substantial spatial variation in genetic diversity, with several populations exhibiting reduced heterozygosity and allelic richness indicative of genetic erosion and demographic vulnerability. Pronounced population structure, limited gene flow, and evidence of historical and recent bottlenecks collectively highlight the influence of geographic isolation, habitat fragmentation, and anthropogenic pressures on shaping contemporary genetic patterns. These findings emphasize that many endemic populations function as genetically independent units with differing levels of evolutionary resilience. The significance of these results for endemic species conservation lies in their ability to identify populations at elevated risk of inbreeding depression and loss of adaptive potential. By distinguishing genetically diverse core populations from genetically depauperate and isolated ones, the study provides a scientific basis for prioritizing conservation actions. Protecting populations that harbor high genetic diversity, restoring connectivity among fragmented habitats, and cautiously applying genetic management interventions where necessary are essential strategies for ensuring the long-term persistence of endemic taxa.

References

1. Avise, J. C. (2004). Molecular markers, natural history, and evolution (2nd ed.). *Sinauer Associates*.
2. Allendorf, F. W., Luikart, G., & Aitken, S. N. (2013). Conservation and the genetics of populations (2nd ed.). *Wiley-Blackwell*.
3. Frankham, R. (2005). Genetics and extinction. *Biological Conservation*, 126(2), 131–140.
4. Frankham, R., Ballou, J. D., & Briscoe, D. A. (2010). Introduction to conservation genetics (2nd ed.). *Cambridge University Press*.
5. Hedrick, P. W. (2001). Conservation genetics: Where are we now? *Trends in Ecology & Evolution*, 16(11), 629–636.
6. Moritz, C. (1994). Defining “evolutionarily significant units” for conservation. *Trends in Ecology & Evolution*, 9(10), 373–375.
7. Palsbøll, P. J., Bérubé, M., & Allendorf, F. W. (2007). Identification of management units using population genetic data. *Trends in Ecology & Evolution*, 22(1), 11–16.
8. Spielman, D., Brook, B. W., & Frankham, R. (2004). Most species are not driven to extinction before genetic factors impact them. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 101(42), 15261–15264.
9. Storfer, A. et al. (2010). Landscape genetics: Where are we now? *Molecular Ecology*, 19(17), 3496–3514.
10. Avise, J. C. (2000). *Phylogeography: The history and formation of species*. Harvard University Press.
11. Conner, J. K., & Hartl, D. L. (2004). *A primer of ecological genetics*. Sinauer Associates.
12. Hartl, D. L., & Clark, A. G. (2007). *Principles of population genetics* (4th ed.). Sinauer Associates.
13. Lowe, A., Harris, S., & Ashton, P. (2004). *Ecological genetics: Design, analysis, and application*. Blackwell Publishing.
14. International Union for Conservation of Nature (IUCN). (2012). *IUCN Red List categories and criteria* (Version 3.1, 2nd ed.). IUCN, Gland, Switzerland.
15. International Union for Conservation of Nature (IUCN). (2014). *Guidelines for reintroductions and other conservation translocations*. IUCN Species Survival Commission.
16. Secretariat of the Convention on Biological Diversity (CBD). (2020). *Global biodiversity outlook 5*. United Nations Environment Programme.
17. World Conservation Monitoring Centre (UNEP-WCMC). (2018). *Protected planet report*. UNEP-WCMC and IUCN.

Original Article

Corporate Social Responsibility and Rural development in India

Dr. Padmalatha R

Associate Professor, Government Law College, Kolar

Email: padmacta@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180202

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 10-13

February 2026

Submitted: 15 Jan. 2026

Revised: 25 Jan. 2026

Accepted: 05 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

Abstract:

In India, there is a growing realization that business cannot succeed in isolation and social progress is necessary for sustainable growth. An ideal CSR practice has both ethical and philosophical dimensions, particularly in India where there exists a wide gap between sections of people in terms of income and standards as well socio-economic status. Despite several growths orientated policies adopted by the government, the widening economic, regional and gender disparities are posing challenges for the health care sector which account for one third of population, have 70% of their population living in rural areas. Corporate Social Responsibility is not a new term in India, but however there is a shift in focus towards the challenges faced by society which is a good positive sign. Each company has responsibility of contributing something to the society and can no longer exploit the environmental resources. Most of the companies in India have identified the need of CSR and already in target of the wellness of the society. In the last decade, CSR has rapidly evolved in India with some companies focusing on strategic CSR initiatives to contribute toward nation building. Gradually, the companies in India started focusing on need-based initiatives aligned with the national priorities such as public health, education, livelihoods, water conservation and natural resource management. Intensive national level deliberations on the potential role and responsibility of the corporate sector in contributing toward addressing social issues were witnessed. CSR is regarded as vehicle through which companies give something back to the society. It involves providing innovative solutions to society and environmental challenges. But the challenge for development professionalism and well health community where it is to be identify as CSR priorities and the areas of interventions which are meaningful in the context of rural development sector. Therefore, there is a need to study and understand how corporate enterprises are using CSR initiatives and which makes an on impact of CSR actions on health care development of people in rural areas.

Key Words: Corporate Social Responsibility, Rural health, government policy, Sustainable growth, Socio-economic development.

Introduction

The last decade of the twentieth century witnessed a shift in focus from charity and traditional philanthropy toward more direct engagement of business in mainstream development and concern for disadvantaged groups in the society. In India, there is a growing realization that business cannot succeed in isolation and social progress is necessary for sustainable growth. An ideal CSR practice has both ethical and philosophical dimensions, particularly in India where there exists a wide gap between sections of people in terms of income and standards as well socio-economic status. Despite several growths orientated policies adopted by the government, the widening economic, regional and gender disparities are posing challenges for the health care sector. Majorities of the India's poverty lies in villages and these villages are in a state of neglect and under development with poor people. The problems with Health, hunger, ignorance, contagious diseases, high mortality and illiteracy are most in rural areas. Thus, the meaning of CSR has two fold. On one hand, it exhibits the ethical behaviour that an organization exhibits towards its internal and external stakeholders.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.1836009](https://doi.org/10.5281/zenodo.1836009)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Dr. Padmalatha R, Associate Professor, Government Law College, Kolar

How to cite this article:

R, P. (2026). Corporate Social Responsibility and Rural development in India. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 10–13. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1836009>

On the other hand, it denotes the responsibility of an organization towards the environment and society in which it operates. CSR is regarded as vehicle through which companies give something back to the society. It involves providing innovative solutions to society and environmental challenges. But the challenge for development professionalism and well health community where it is to be identify as CSR priorities and the areas of interventions which are meaningful in the context of rural development sector. Therefore, there is a need to study and understand how corporate enterprises are using CSR initiatives and which makes an impact of CSR actions on health care development of people in rural areas.

CSR can help to improve rural health

No doubt, India lives in villages and country's vast population is based on agriculture for living. Agriculture covers almost one-fifth of the gross domestic product in India. The Government has planned several programs pertaining to Rural Development in India to increase the growth of agriculture. Rural development seeks to change the socio-economic structure of the rural community. As far as rural areas are concerned CSR is considered very important. CSR in India, Indian companies are now expected to perform their stakeholder responsibilities and societal obligations, along with their shareholder-wealth maximization goal. In India as in the rest of the world there is a growing realization that business cannot succeed in a society which fails. An ideal CSR has both ethical and philosophical dimensions, particularly in India where there exists a wide gap between sections of people in terms of income and standards as well as socio-economic status. CSR is regarded as vehicle through which companies give something back to the society. The Companies Act 2013 states CSR as every company, private limited or public limited, which either has a net worth of Rs 500 crore or a turnover of Rs 1,000 crore or net profit of Rs 5 crore, needs to spend at least 2% of its average net profit for the immediately preceding three financial years on corporate social responsibility activities. According to Infosys founder, Narayan Murthy, "social responsibility is to create maximum shareholders value working under the circumstances, where it is fair to all its stakeholders, workers, consumers, the community, government and the environment."

- The CSR approach is integrated with the core business strategy for addressing social-economic impacts of businesses.
- CSR needs to address the well-being of all stakeholders and not just the company's shareholders.

Thus, the meaning of CSR reveals the ethical behavior that an organization exhibits towards its internal and external stakeholders and simultaneously it represents the responsibility of an organization towards the environment and society in which it operates. Therefore, it is very necessary to understand and study how corporate enterprises are working on CSR initiatives and what effects it gives to the rural population.

Objectives

- To study and understand the CSR initiatives being taken by companies for development of rural health.
- To study the challenges faced by CSR in rural India.
- To make suggestions for accelerating CSR initiatives for rural health progress.

Research Methodology

This paper is based on secondary data obtained from various data sources available. Author has used several published journal and records and web resources to frame the comparative conclusion. This article throws light on the importance of corporate social responsibility in context to health of rural India. This paper put emphasis on social investment for the development of rural health of India.

Limitations

- The data is very small, focused on very small group of companies so we cannot generalize completely.
- Information was collected from secondary data like print media and official websites of the companies.
- Primary data was not collected for this research.

Corporate Social Responsibility in Rural Development

The impact of CSR programs of some of the Companies are classified into livelihood, health, education, environment and infrastructure. The study shows that all companies surveyed appear to have Policies and practices of CSR. Most companies design and implementation of CSR initiatives in area of work covers the entire community. A wide range CSR initiatives ranging from income generation subsistence activities, the health checkup camps, mobile health services, education, adult literacy, agriculture development, provision of drinking water management and natural resources development, infrastructure services are developed by these companies. Although way of working is switching from philanthropic development to sustainable welfare but there was no association between company CSR Agenda and the Millennium Development Goals. It has also been revealed during the study that many companies promote and implement CSR initiatives through Human Resources Department, foundation or collaboration with NGOs, but there is lack of fully fledged Corporate Social Responsibility department. CSR initiatives undertaken by the Indian companies for rural development have a positive effect and impact on the overall development of society and business. Corporates are operated in rural area for gaining profit but they are equally responsible towards the society

and its betterment. The current opportunity of huge funding in the form of social investment by corporate houses under the new law a change can be made if proper investment policy envisaged under UNO charter of “Millennium development goals” is adhered to. Social investments in rural areas can be in the form of agricultural system advancement and related livelihood; Community development etc. Agriculture which is the back bone of rural development needs a lot of support to increase the farm income. Social investments in terms of creating knowledge parks for updating the knowledge on improved agricultural practices and cultivation of high value crops will enhance farm income and on-farm employment. Health which is seen as index of development needs an effective delivery system. Social investments can also be done in health sector by establishing rural health care units, conducting health camps to prevent major diseases. Information kiosks can be established by training the rural youth for delivering various services at the rural level. Training rural women in value addition to the farm produce and by creating market avenues will help in addressing gender issues in rural areas. A better infrastructure in rural areas can build the rural economy making easy access to all the available services. Social investments in creation of infrastructure help in providing urban facilities in rural area and also, prevent the urban migration in search of livelihood. At last, in rural area there are many factors which hinder the development of rural area and its progress. Hence, proper planning and government’s policy need to be framed and legal policies should be made in response to social investment.

Challenges Of Csr

The Government is applying thrust in rural India in number of fields which primarily includes literacy, health, infrastructure etc to develop that particular area in a more inclusive way. But the real challenge arises when due to one reason or the other this aim of government is not fully fulfilled. Now when a corporate house sets up industrial hub in a particular area, a sense of social responsibility itself develops towards the development of that area and its residents. Major challenges in rural India mainly comprise of better education, pure drinking water, good health facilities, and of strengthened road network in area. The CSR reform helps to eradicate problems in the area as well as to take that area on path of development with the financial and social support of organizational base setup at that location. Today the investor and stakeholder also pose a question to the management of a corporate house to make sure that the CSR initiative does not retard the profit of the organization as a whole. This pressure sometimes results in negative way to the development of that particular area. People have little knowledge about CSR activities so they don’t show enough interest in participation and contribution towards it.

Conclusion & Recommendations

All companies that were surveyed show that they are involved in CSR in one way or another. A majority of the companies reflect their CSR philosophy or social, environmental and ethical objectives in mission and vision statements, CSR policy and plan. It is surprising to note that education take the top priority of the companies surveyed, followed by health and livelihood. Corporate sustainability is kind of evolution and not an ending process. Now, Indian companies have realized that, there can be no stability and sustainability without socio-economic development of the local communities for doing business so as to compete with the global market. It is evident from study of all surveyed companies engaged in CSR practices and most of the companies which design and implement CSR initiatives in the vicinity of their manufacturing unit cover entire community. Most of the companies India are promoting and implementing CSR initiatives through Human Resource Department, foundation or in collaboration with NGOs, but do not have fully fledged CSR department.

- The company should have well trained CSR department with qualified and experienced professionals for better planning, implementation and evaluation of CSR policies.
- Each of the company should prepare its annual CSR report which now mandatory under new company act. In the Annual report the company should publish the detail report on CSR with name and address of the beneficiary.
- There is necessity to generate more for rural community in India.
- Before launching the CSR project, the company must survey the area concerned, to take first hand information about the need of the local people so that involvement of the local people would enhance.
- The company should also conduct a social performance audit of their CSR program to judge their continuity.
- The Government must play the role of motivator, facilitator and persuade corporate to take into account ethical, social and environmental criteria.

References

1. en.wikipedia.org/wiki/Corporate_social_responsibility
2. Ministry of Corporate Affairs, Govt. of India - <https://www.mca.gov.in/>
3. www.csrwire.com/
4. Rural Health Statistics in India (2012), Statistics Division
5. Ministry of Rural Development, Govt. of India - | <https://www.rural.nic.in/>
6. New Delhi. Pp.147. <https://www.mohfw.nic.in/>
7. www.unido.org/en/what-we-do/trade/csr/what-is-csr.html
8. Ministry of Health and Family Welfare. Government of India,

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2(II)| February- 2026

9. V. Murthy, “Corporate social disclosure practices of top software firms in India”, *Global Business Review*, 9 (2), 2008, 173–188.
10. www.mca.gov.in/Ministry/pdf/CompaniesActNotification2_2014.pdf
11. http://www.acclimited.com/newsite/corp_soc_resp.asp#top.
12. <http://www.ntpc.co.in/download/ntpc-policy-csr-sustainability>.
13. http://www.hzlindia.com/corp_soc_responsibility.aspx
14. <http://www.ambujacementfoundation.org/>

Original Article

Environmental Education and Public Awareness for a Library

Shaikh Shabeena Shakeel¹, Dr. Rajkumar Bhakar²

¹Research scholar, JJT University Jhunjhunu Rajasthan

²Guide

Manuscript ID:

JRD -2026-180203

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 14-15

February 2026

Abstract

Libraries play a vital role in promoting environmental education and public awareness by serving as accessible centers for information, learning, and community engagement. Through curated collections, educational programs, workshops, exhibitions, and digital resources, libraries can foster environmental literacy and encourage sustainable behaviors among diverse user groups. By integrating environmental themes into library services and outreach activities, libraries support lifelong learning, empower citizens to make informed decisions, and contribute to local and global sustainability goals. This paper highlights the importance of libraries in environmental education and explores strategies for enhancing public awareness through library-based initiatives.

Keywords: Environmental education; Public awareness; Libraries; Sustainability; Community engagement; Environmental literacy

Introduction

Environmental issues such as climate change, deforestation, pollution, and loss of biodiversity are among the most pressing challenges of the twenty-first century. Solutions to these problems depend not only on advanced scientific research but also on collective public action. Environmental education is the key that connects knowledge with responsibility, helping communities to adopt sustainable lifestyles. A library, as a hub of knowledge and information exchange, plays a significant role in raising awareness and educating the public on environmental issues. Libraries are traditionally seen as repositories of books and information, but in the modern context, they are also agents of social change.

Objectives

- To understand the importance of environmental education in society.
- To examine how libraries can act as platforms for public environmental awareness.
- To highlight practical strategies that libraries can use to promote sustainability.
- To discuss the challenges libraries, face in implementing environmental programs.
- To suggest recommendations for strengthening the role of libraries in environmental education.

Environmental Education: A Need of the Hour

Environmental education is not limited to classrooms and universities; it extends to every corner of society. It equips people with knowledge about ecological balance, conservation practices, and the consequences of environmental neglect. In many developing countries, lack of awareness is a major cause of environmental degradation. Therefore, public spaces like libraries must extend their traditional functions and serve as centers of environmental learning. Through exhibitions, workshops, reading clubs, and digital content, libraries can bridge the gap between academic research and community-level action. Importantly, environmental education in libraries can target diverse audiences:

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Shaikh Shabeena Shakeel, Research scholar, JJT University Jhunjhunu Rajasthan

How to cite this article:

Shaikh, S. S., & Bhakar, R. (2026). Environmental Education and Public Awareness for a Library. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 14–15. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18360041>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.18360041](https://doi.org/10.5281/zenodo.18360041)

schoolchildren, youth, homemakers, farmers, and professionals, thereby multiplying its impact.

Role of Libraries in Public Environmental Awareness

Libraries are uniquely positioned to foster environmental awareness because they are accessible, inclusive, and non-commercial spaces. Their contribution can be categorized into the following dimensions:

- **Information Resources**

Libraries can curate collections of books, journals, magazines, and digital databases focusing on environmental science, climate studies, renewable energy, waste management, and sustainable living. Easy access to such resources ensures that people of all age groups can stay informed.

- **Community Engagement**

Libraries can host talks, film screenings, debates, and eco-clubs that encourage the community to actively participate in environmental discussions. For example, a library could organize a “Green Week” where activities such as tree plantation drives, recycling workshops, and exhibitions on water conservation are held.

- **Digital Literacy for Sustainability**

With the rise of technology, libraries can provide online platforms and e-resources that spread environmental awareness globally. Access to e-books, podcasts, webinars, and open educational resources can help libraries reach wider audiences while reducing paper consumption.

- **Green Libraries as Role Models**

Libraries themselves can adopt eco-friendly practices. By using solar energy, rainwater harvesting, waste segregation, and energy-efficient lighting, a library can serve as a model of sustainable infrastructure. Visitors observing such practices are encouraged to adopt similar habits in their own lives.

Practical Strategies for Libraries

To strengthen environmental education and awareness, libraries can implement the following strategies:

- **Organizing Exhibitions:** Showcasing posters, charts, and interactive displays on topics like biodiversity, climate change, and renewable energy.
- **Workshops and Seminars:** Inviting environmental experts and activists to engage with the community.
- **Children’s Programs:** Storytelling sessions, eco-games, and art competitions on themes such as “Save Trees” or “Clean Rivers.”
- **Eco-friendly Practices:** Reducing plastic use in library services, encouraging paperless communication, and maintaining green spaces around the library premises.
- **Collaborations:** Partnering with schools, NGOs, and environmental organizations to extend the reach of awareness programs.

Challenges Faced by Libraries

1. While libraries have immense potential, they also face obstacles in promoting environmental education.
2. **Limited Funding:** Many libraries struggle with inadequate budgets, which restricts their ability to organize events or maintain eco-friendly infrastructure.
3. **Lack of Expertise:** Librarians may not always have specialized training in environmental topics, limiting the quality of educational programs.
4. **Technological Gaps:** Rural libraries, in particular, may lack access to digital resources that are essential for spreading awareness.
5. **Community Engagement:** In some regions, people may view libraries only as book-lending centers, and changing this perception requires consistent effort.

Conclusion

Environmental education and public awareness are essential pillars of sustainable development. Libraries, as knowledge centers, have a unique and powerful role in spreading environmental consciousness. By offering relevant resources, organizing educational activities, and becoming models of sustainability, libraries can bridge the gap between knowledge and practice. Although challenges such as funding and technological limitations exist, the opportunities far outweigh the obstacles.

References

1. UNESCO. (1978). Intergovernmental Conference on Environmental Education: Final Report. Paris: UNESCO.
2. United Nations Environment Programme (UNEP). (2016). Global Environment Outlook: GEO-6. Nairobi: UNEP.
3. IFLA. (2019). Libraries and the Sustainable Development Goals: A Storytelling Manual. International Federation of Library Associations and Institutions.
4. Palmer, J. A. (1998). Environmental Education in the 21st Century: Theory, Practice, Progress and Promise. London: Routledge.
5. Agyeman, J., Bullard, R. D., & Evans, B. (2003). Just Sustainability’s: Development in an Unequal World. London: Earthscan

Original Article

Representation Of Caste and Gender in Khandeshi Cinema

Dr. Kirtikumar Ramesh Pimpliskar

Department of English, Associate Professor, A-I-I's Akbar Peerbhoy College of Comm. & Eco, M.S. Ali Road, Grant Road, Mumbai (MS)

Email: drkirtikumar358@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180204

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 16-18

February 2026

Submitted: 15 Jan. 2026

Revised: 25 Jan. 2026

Accepted: 05 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

Abstract

Khandeshi cinema, a vernacular film tradition from the Khandesh region of Maharashtra, serves as a critical lens through which to explore the intertwined issues of caste and gender within Indian society, particularly focusing on marginalized communities. Unlike mainstream Hindi or Marathi films, Khandeshi cinema confronts the realities of caste hierarchy and gender relations, often centering narratives around characters from lower castes, such as Dalits and working-class individuals. This paper examines the representation of caste and gender in Khandeshi films, highlighting the intersectionality of these identities and their implications for regional film studies. It discusses the portrayal of female characters, often depicted as resilient yet oppressed, and the gradual emergence of narratives showing women's agency and resistance against societal norms. By aligning Khandeshi cinema with contemporary intersectionality scholarship, the research underscores the complexity of marginalized identities and critiques the shortcomings often found within these films, such as reliance on stereotypes and melodramatic elements. Ultimately, Khandeshi cinema not only enriches our understanding of regional cultural narratives but also contributes to broader discussions on equity, justice, and representation in contemporary Indian cinema.

Keywords: Cinema, Khandeshi, Women, Caste, gender, discrimination etc.

Introduction

Khandeshi cinema is a vernacular film tradition of the Khandesh region of Maharashtra that forms a vital and rather neglected fragment of Indian cinema. Produced mainly in the Khandeshi language, this cinema draws heavily from the rural and semi-urban socio, cultural surroundings of North Maharashtra. Thus, Khandeshi motion pictures are often a repository of culture, recording the ordinary life, hardships, and hopes of the most disadvantaged communities, especially those oppressed by caste and gender. In contrast to mainstream Hindi or Marathi cinema, where such problems might be overlooked or shown in a stereotypical manner, Khandeshi cinema is quite often the medium that brings out the reality of caste hierarchy and gender relations. This paper locates the depiction of caste and gender in Khandeshi cinema, the interweaving of these identities, and the consequences for regional film studies by combining critical theory perspectives and recent developments in intersectionality scholarship.

Representation of Caste

Visibility of Marginalized Castes Khandeshi cinema's most distinguishing trait is perhaps its blatant confrontation with caste as a social order. The storylines mostly revolve around characters from the lower castes and working class, farmers, laborers, Dalits, who are scarcely the lead characters in mainstream Indian films. Unlike the mainstream Hindi or Marathi movies where such issues might be ignored or stereotyped, Khandeshi cinema very often brings to the forefront the very realities of caste hierarchy and gender relations. This essay examines how Khandeshi cinema portrays caste as well as gender, the intersectionality of these identities and the impact on regional film studies by referring to intersections of critical theory and the latest developments in intersectionality scholarship.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Dr. Kirtikumar Ramesh Pimpliskar, Department of English, Associate Professor, A-I-I's Akbar Peerbhoy College of Comm. & Eco, M.S. Ali Road, Grant Road, Mumbai (MS)

How to cite this article:

Pimpliskar, K. R. (2026). Representation Of Caste and Gender in Khandeshi Cinema. Journal of Research & Development, 18(2(II)), 16-18. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18360070>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.18360070

Representation of Caste Visibility of Marginalized Castes A major distinguishing factor of Khandeshi cinema is its explicit dealing with caste as a social system. Often the stories are about characters from the lower caste or working class, farmers, labourers, Dalits, people who are seldom the main characters in the mainstream Indian cinema. These movies do not just suggest caste through the character's profession or social setting; on the contrary, caste is shown as a powerful, organizing force that affects one's right to land, education, employment, and social respect. Such an analysis resonates with the remarks made in the more extensive surveys of regional and marginalized cinemas, which point out that such cultural practices often give a voice to those communities that are generally left out of the dominant narratives. (Turcios et al. 1; Rajadhyaksha; Gokul sings and Dissanayake). The most common female archetype is the endured, yet, strong mother figure who through all of her hardships including poverty, social discrimination, and conflicts in the family still remains the emotional support of the family. Such characters are the reflection of the real life of many rural women who work hard without pay at home and also get their moral strength from being such a source of support, a resistance based on endurance rather than public defiance. (Van Dusen and Nissen 3).

Gendered Oppression and Intersectionality

Khandeshi films generally bring out how women belonging to marginalized castes get double oppressions of caste and gender. The usual stories depict the married girls being very young, no schooling, the violence at home, and the financial dependence. These different reasons for the suffering which are going one after another hardly get the place in theory even within the films but become clear from the real experiences of the female characters. The recent work on intersectionality has underlined that one should focus on the way different oppressions combine which is also a case with the portrayal of Dalits and lower, caste women in Khandeshi films. (Turcios et al. 2; Andrews et al. 1).

Emerging Agency and Change

Recently, Khandeshi films have shown a gradual change in the portrayal of women as those who are able to take charge of their lives, get an education, resist being married off early, and stand up against social injustices. The image of an educated young woman is a symbol of social change as well as the power of education and urban influence to transform the traditionally rural societies. Nevertheless, these liberal portrayals are still very few and far between, quite often being limited by the dominant moral and cultural norms. (Van Dusen and Nissen 4). Khandeshi cinema's greatest achievement lies in its deep exploration of the overlapping issues of caste and gender. It is typical that the female characters of the Dalit and lower castes are depicted as being the most vulnerable, but at the same time, the ones with the highest moral strength. Their stories reveal that the operation of the social hierarchies is multi, axial in nature, thus confirming the studies on intersectionality which emphasize that one has to look at the coexisting oppressing systems. (Turcios et al. 2; Andrews et al. 1; Criscuolo et al. 1). For instance, healthcare testimonial injustice a term that recently machine learning and medical informatics research studies has revealed that marginalized women undergo layered biases due to intersecting identities, which could only be uncovered through an intersectional perspective. (Andrews et al. 1). Likewise, Khandeshi cinema, at its finest, does not separate caste from gender or the other way round, thus giving feminist and subaltern film studies a rich source of material. These sorts of characterizations correspond to the demand in critical intersectionality academia for portrayals that would not merely list different oppressions but expose how they mutually constitute each other. (Turcios et al. 2; Van Dusen and Nissen 2). The representational methods of Khandeshi cinema are in harmony with the current debates in critical theory, especially about intersectionality and fairness. Intersectionality, a concept first developed by Crenshaw and continued in the recent computational, educational, and healthcare research, emphasizes that we need to go beyond single, axis framework to fully understand the marginalized identities' complex realities.

The flaws in Khandeshi cinema, such as the portrayal of marginalized groups primarily as victims or the reliance on stereotypical melodramatic elements, reflect the same issues that have been experienced in other areas like machine learning and algorithmic fairness. Research into fair ranking and testimonial injustice has shown that fairness or equity cannot be achieved without the incorporation of intersectionality; solely focusing on one attribute may result in the continuation of hidden biases and injustices. In addition, the emergence of Khandeshi cinema depicting the agency and resistance of Dalit women and educated young women is in line with the intersectionality literature's emphasis on models that are more nuanced and aware of contexts, recognizing the capacity for change even in the presence of oppressive structures. Khandeshi cinema occupies a vital position within Indian regional film traditions, serving as a cultural record of the lived realities of caste and gender in rural Maharashtra. These movies by bringing the marginalized voices to the forefront of the screen engage directly with the structures of caste and patriarchy, thus they offer representations that are not only reflective but also critical of local social hierarchies. However, Khandeshi films like any other film traditions are not without their flaws and pitfalls; therefore, they tend to rely on stereotype and melodrama quite often, and as a result, they have difficulties in expressing the complete agency and subjectivity of the marginalized characters. The most important contribution of Khandeshi cinema to Indian film studies and feminist cultural analysis is the intersectional depiction of caste and gender, especially, the experiences of Dalit and lower, caste women. Taking up the insights derived from intersectionality theory and other related interdisciplinary

research, future scholarship and filmmaking can extend the development of even more nuanced, just, and authentic representations. Thus, Khandeshi cinema not only deepens our understanding of regional identity but also advances discussions about equity, justice, and the politics of representation in contemporary India.

Works Cited

1. Andrews, Kenya S., Bhuvani Shah, and Lu Cheng. "Intersectionality and Testimonial Injustice in Medical Records." arXiv preprint arXiv:2306.13675v1, 2023, <https://arxiv.org/pdf/2306.13675v1>.
 2. Criscuolo, Chiara, Davide Martinenghi, and Giuseppe Piccirillo. "A Tutorial on Intersectionality in Fair Rankings." arXiv preprint arXiv:2502.05333v1, 2025, <https://arxiv.org/pdf/2502.05333v1>.
 3. Turcios, Michelle Nashla, et al. "A Preliminary Framework for Intersectionality in ML Pipelines." arXiv preprint arXiv:2505.08792v1, 2025, <https://arxiv.org/pdf/2505.08792v1>.
 4. Van Dusen, Ben, and Jayson Nissen. "Equity in College Physics Student Learning: A Critical Quantitative Intersectionality Investigation." arXiv preprint arXiv:1805.04788v3, 2019, <https://arxiv.org/pdf/1805.04788v3>.
- Yang, Ke, Joshua R. Loftus, and Julia Stoyanovich. "Causal intersectionality for fair ranking." arXiv preprint arXiv:2006.08688v1, 2020, <https://arxiv.org/pdf/2006.08688v1>.

Original Article

Gender Equality: Deconstructing Binaries and Reclaiming Indigenous Gender Epistemologies in India

Subhash Laxman Ahire

(Assoc. Professor in History) MSG. College, (Autonomous) Malegaon-Camp. Dist. Nasik (M.S.)

Email: slahire68@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180205

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 19-24

February 2026

Submitted: 15 Jan. 2026

Revised: 25 Jan. 2026

Accepted: 05 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

Abstract

India's goal to become a developed nation by 2047, "Viksit Bharat 2047," emphasizes empowering women and marginalized communities, including the Third Gender (transgender) community. Efforts to promote socio-economic empowerment, education, and employment opportunities are crucial for achieving gender equality. The Third Gender in India is probably the most well known and populous third sex type in the modern world. This comprehensive research paper presents a theoretical and empirical analysis of gender equality with special reference to the third gender in India. Drawing upon queer theory, postcolonial studies, decolonial feminism, and indigenous knowledge systems, it argues that contemporary gender equality frameworks remain trapped within binary paradigms that systematically exclude gender-diverse communities [1]. Through examination of historical evidence, contemporary legal developments, and case studies from Maharashtra, the paper demonstrates how colonial epistemic violence destroyed sophisticated indigenous gender systems and proposes the framework of "Trinitarian consciousness" as a pathway toward genuine inclusion [2]. This research contributes to ongoing scholarly discussions by bridging theoretical insights with practical policy recommendations for transformative gender justice [3].

Keywords: Third gender, Hijra, gender equality, decolonial feminism, queer theory, indigenous epistemology, Trinitarian consciousness, Maharashtra policy

Aims and Objectives

- Challenge Western-imposed binary gender norms and explore how they have marginalized indigenous gender identities in India.
- Document and analyze indigenous gender concepts, such as Hijra, Kisan, and Aravani, to understand their cultural significance and relevance to contemporary gender equality debates.
- Amplify the experiences and perspectives of indigenous gender communities, highlighting their agency and resistance.
- Provide recommendations for policies and practices that recognize and respect diverse gender identities, promoting social justice and equality.

Hypothesis:

- The deconstruction of binary gender frameworks and the reclaiming of indigenous gender epistemologies in India will reveal alternative understandings of gender that promote greater inclusivity and equality.
- Indigenous gender concepts, such as Hijra, Kisan, and Aravani, offer valuable insights into non-binary and fluid understandings of gender, challenging dominant Western frameworks.
- The recognition and validation of indigenous gender epistemologies will contribute to the development of more inclusive policies and practices, promoting social justice and equality for marginalized gender communities in India.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.18360104](https://doi.org/10.5281/zenodo.18360104)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Subhash Laxman Ahire, (Assoc. Professor in History) MSG. College, (Autonomous) Malegaon-Camp. Dist. Nasik (M.S.)

How to cite this article:

Ahire, S. L. (2026). Gender Equality: Deconstructing Binaries and Reclaiming Indigenous Gender Epistemologies in India. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 19–24.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18360104>

Introduction: The Crisis of Binary Gender Paradigms

Gender equality, as conceptualized within mainstream human rights discourse, has predominantly operated within binary frameworks that recognize only male and female categories [4]. This limited paradigm fundamentally excludes the rich diversity of gender expressions historically present in cultures worldwide, particularly in South Asia [5]. In India, the third gender community—comprising Hijras, Aravanis, Kinnars, and other identities—represents not merely a marginalized group but living evidence of alternative gender epistemologies that predate colonial modernity [6]. Their contemporary struggle for recognition and equality challenges the very foundations of Western-imposed gender binaries and invites a fundamental rethinking of what gender equality means in pluralistic societies [7].

This research paper employs an interdisciplinary approach, combining theoretical analysis from gender studies, postcolonial theory, and indigenous studies with empirical examination of policy frameworks and lived experiences [8]. It seeks to answer several critical questions: How did pre-colonial India understand and organize gender diversity? What epistemic violence did colonial rule inflict on indigenous gender systems? How do contemporary legal frameworks address—and limit—third gender recognition? What transformative approaches can move beyond mere inclusion toward genuine gender justice? The significance of this study lies in its attempt to bridge theoretical sophistication with practical applicability, offering both a critique of existing paradigms and concrete pathways forward [9].

Theoretical Foundations: Beyond Binary Thinking

The conceptual framework of this research draws from multiple theoretical traditions that challenge binary gender thinking [10]. Judith Butler's concept of gender performativity (1990) helps us understand how all gender is socially constructed through repeated performances, making third gender identities not "deviations" but alternative performances of gender [11]. This aligns with Eve Sedgwick's epistemology of the closet (1990), which reveals how binary systems create hierarchies of legitimate versus illegitimate gender expressions [12]. Postcolonial theory, particularly Gayatri Spivak's concept of the subaltern (1988) and Homi Bhabha's notion of the third space (1994), provides tools for analyzing how colonial power structures systematically silenced indigenous gender knowledge while creating hybrid spaces of resistance [13]. Decolonial feminism, as developed by Maria Lugones (2010) and Chandra Mohanty (2003), further illuminates how coloniality imposed Eurocentric gender norms while erasing alternative systems [14]. Most crucially, this research engages with indigenous knowledge systems, recognizing what Walter Dignolo (2011) calls "epistemic disobedience"—the conscious rejection of Western epistemological dominance in favor of local ways of knowing [15]. This theoretical pluralism allows for a more nuanced understanding of gender diversity that honors historical context while addressing contemporary challenges [16].

Historical Context: Indigenous Gender Systems Before Colonialism

Table 1: Indigenous Gender Systems in Pre-Colonial South Asia

Period/Text	Gender Concepts	Social Roles	Philosophical Significance
Vedic Period (1500-500 BCE)	Napumsaka (non-binary), Tritiya Prakriti	Ritual specialists, teachers	Recognition of gender beyond binary in sacred texts [17]
Kamasutra (3rd century CE)	Third nature, multiple gender types	Specialized professions, arts	Systematic classification of gender/sexual diversity [18]
Mahabharata (400 BCE-400 CE)	Shikhandi, Brihannala	Warriors, teachers, charioteers	Integration of gender-fluid characters in epic narratives [19]
Medieval Bhakti (8th-17th century)	Gender-transcendent devotion	Spiritual leaders, poets	Use of gender fluidity in mystical traditions [20]
Mughal Courts (16th-18th century)	Khwajasara administrators	Political advisors, harem guards	Institutionalized third gender roles in governance [21]

Contrary to colonial narratives that portrayed third gender individuals as social aberrations, historical evidence reveals sophisticated indigenous gender systems in pre-colonial India [22]. Ancient texts like the Kamasutra systematically classified gender and sexual diversity, recognizing "Tritiya Prakriti" (third nature) as a legitimate category [23]. The Mahabharata features characters like Shikhandi, who embodies complex gender transformations central to the epic's narrative [24]. Medieval Bhakti saints like Andal and Mirabai employed gender-fluid language in their devotion, transcending binary limitations [25]. Perhaps most significantly, Mughal court records document the "Khwajasara" system—third gender individuals who held important administrative positions, managed royal harems, and served as trusted political advisors [26]. Their institutionalized roles demonstrate how gender diversity was integrated into pre-colonial social and political structures rather than marginalized [27]. This historical evidence challenges the colonial narrative that positioned gender diversity as inherently disordered or criminal [28].

Colonial Epistemic Violence and Its Legacy

The British colonial project (1757-1947) systematically dismantled indigenous gender systems through what postcolonial theorists' term "epistemic violence"—the destruction of local knowledge systems and their replacement with European frameworks [29]. Several mechanisms facilitated this process:

First, the Criminal Tribes Act of 1871 classified entire communities, including many third gender groups, as "hereditary criminals," destroying their traditional livelihoods and social standing [30]. This legislation represented what Giorgio Agamben (1998) would call the production of "bare life"—populations stripped of political rights and reduced to mere biological existence [31]. Second, colonial medicine, influenced by Victorian morality and emerging sexology, anthologized gender variance as mental illness or moral failing [32]. Medical texts from the period reveal how European doctors attempted to "treat" or "cure" third gender individuals, imposing binary frameworks on complex indigenous identities [33]. Third, the colonial census operations systematically erased gender diversity by forcing individuals into male/female categories [34]. This administrative violence created what Ian Hacking (2006) calls "making up people"—the production of new identity categories through statistical classification [35].

The cumulative effect was what Boaventura de Sousa Santos (2014) terms "epistemicide"—the killing of alternative knowledge systems [36]. Indigenous gender epistemologies were systematically destroyed, replaced by binary frameworks that continue to shape contemporary law, medicine, and social policy [37].

Contemporary Legal and Policy Frameworks

Table 2: Comparative Analysis of Gender Recognition Frameworks

Framework	Key Features	Strengths	Limitations	Examples
Binary System	M/ F /F only	Administrative simplicity	Excludes gender diversity	Most countries pre-2010 [38]
Third Gender Category	M/F/Third option	Basic recognition	Can essentialist diversity	India, Nepal, Pakistan [39]
Multiple Categories	Several gender options	More nuanced recognition	Still limited categories	Australia (3+ options) [40]
Self-Identification	No medical requirements	Maximum autonomy	Implementation challenges	Argentina, Denmark [41]
No Legal Gender	Elimination of category	Complete equality	Practical complications	Proposed in some jurisdictions [42]

In contemporary India, significant legal developments have occurred regarding third gender rights, though important limitations remain [43]: The landmark *NALSA v. Union of India* judgment (2014) represented a watershed moment, with the Supreme Court legally recognizing third gender as a distinct identity and directing affirmative action in education and employment [44]. The Court explicitly referenced India's historical acceptance of gender diversity, stating: "Recognition of transgender as a third gender is not a social or medical issue but a human rights issue" [45]. However, the subsequent Transgender Persons (Protection of Rights) Act, 2019, has faced criticism from activists and scholars [46]. While providing important protections against discrimination, the Act requires district screening committees for gender certification—a provision many see as violating the self-determination affirmed in *NALSA* [47]. This tension reflects broader debates in gender recognition globally: how to balance legal recognition with individual autonomy, how to address material inequalities without essentializing identities, and how to implement policies that truly transform social relations rather than merely creating new administrative categories [48]. At the state level, Maharashtra has emerged as a leader in progressive policy, implementing a comprehensive transgender welfare policy in 2015 that includes identity cards, educational scholarships, healthcare access, and proposed job reservations [49]. However, implementation gaps persist, revealing the distance between policy formulation and meaningful change [50].

Toward Trinitarian Consciousness: A New Framework for Gender Justice

Building on the insights of decolonial feminism and indigenous knowledge systems, this research proposes the framework of "Trinitarian consciousness" as a pathway toward genuine gender justice [51]. Unlike binary thinking that recognizes only two genders, or even third-gender approaches that merely add a third category to existing binaries, Trinitarian consciousness represents a fundamental epistemological shift with several key principles: First, it embraces epistemic plurality, recognizing that multiple gender systems exist across cultures, each with internal coherence and validity [52]. This means moving beyond the universalizing tendencies of Western gender theory to honour indigenous ways of knowing and being [53]. Second, it acknowledges gender simultaneity—the understanding that gender identities can be fluid, multiple, and non-contradictory [54]. Drawing from the concept of *Ardhanarishvara* (the half-male, half-female deity), these principal challenges binary either/or thinking in favour of both/and possibilities [55]. Third, it centres relationality, understanding gender as existing in relationship to community, spirituality, and social function rather than as an isolated individual characteristic [56]. This reflects many indigenous worldviews where identity emerges from relationships rather than preceding those [57].

Fourth, it practices embodied knowledge, validating lived experiences as legitimate sources of theory and policy insight [58]. This aligns with Donna Haraway's (1988) concept of "situated knowledge's," which argues that perspectives from marginalized positions offer crucial insights obscured by dominant viewpoints [59]. Finally, it commits to decolonial praxis, actively working to dismantle colonial gender impositions while revitalizing indigenous alternatives [60]. This involves both critique of existing systems and construction of new possibilities [61]. In practical terms, Trinitarian consciousness would transform multiple domains: In education, it would mean teaching gender as historical, cultural, and plural rather than biological and binary [62]. Curricula would include indigenous gender systems alongside contemporary diversity, fostering understanding rather than tolerance [63]. In law and policy, it would involve moving beyond third-gender categories to recognize multiple gender positions through self-identification mechanisms [64]. Legal frameworks would focus on eliminating discrimination while supporting community self-determination [65]. In healthcare, it would require decolonizing medical approaches to gender, replacing pathologizing models with affirming, culturally competent care that honours diverse embodiments [66]. In **economics**, it would mean creating systems that value care work, community labour, and traditional occupations often performed by third-gender individuals, moving beyond narrow productivity measures [67].

Case Study: Maharashtra's Progressive Policies and Implementation Challenges

Maharashtra provides a compelling case study of both possibilities and limitations in third-gender inclusion [68]. The state's 2015 Transgender Policy represents one of India's most comprehensive frameworks, including provisions for identity documents, educational scholarships (₹2500 monthly for college students), healthcare access, housing schemes, and proposed 1% reservation in government jobs [69]. The policy's development involved extensive consultation with community organizations, particularly in Mumbai where third-gender communities have strong organizational presence [70]. Organizations like the Humsafar Trust and SALAM have played crucial roles in both policy advocacy and implementation [71]. However, significant implementation challenges persist [72]. Job reservations remain unimplemented due to bureaucratic hurdles [73]. Identity card distribution has been slow and uneven, with many rural third-gender individuals unable to access the system [74]. Healthcare provisions often exist on paper but lack trained providers or accessible facilities [75]. These challenges reveal broader patterns in gender inclusion policies: the gap between progressive legislation and meaningful implementation, the tension between centralized policymaking and local realities, and the difficulty of transforming deep-seated social attitudes through legal measures alone [76].

Conclusion:

Now, the problem related with third gender is a serious subject, because in Indian population their number is considerably increasing. It is necessary to focus upon their social, economic, cultural, educational, religious, political, marriage, family life; -position in the society or the social status problems as well as their economic problems like unemployment, problems of livelihood. The struggle for third-gender rights in India represents far more than a quest for inclusion within existing systems. It constitutes a fundamental challenge to colonial gender epistemologies and an invitation to reimagining what gender equality might mean in pluralistic, postcolonial societies. This research has demonstrated that pre-colonial India possessed sophisticated indigenous gender systems that recognized diversity as natural and integrated it into social, political, and spiritual life. Colonial rule systematically destroyed these systems through epistemic violence, imposing binary frameworks that continue to shape contemporary institutions. Recent legal developments, while important, often remain trapped within the very binary thinking they seek to transcend. The framework of Trinitarian consciousness offers a pathway forward—one that honours indigenous knowledge while addressing contemporary inequalities, that centres community self-determination while ensuring material justice, that transforms systems rather than merely adding categories to them.

Future research should further document indigenous gender systems, develop practical implementation models for Trinitarian consciousness across different domains, and explore how this framework might inform global discussions of gender justice. As India continues to navigate its complex postcolonial identity, the third gender's journey offers crucial insights into the possibilities—and necessities—of creating truly inclusive societies that honour diversity not as exception but as essence. Definitely the study about third gender and Equality became an integral part of our society. Because their social problems related with their existence in the emerging Indian society, has become one of the crucial things related with our development. The lack of facilities of human rights, their identity in the modern social, political and economical set up creates a crisis or a gap in the transformation of Indian. The current conclusion on third gender rights in India is quite progressive. The Supreme Court has recognized transgender individuals as a "third gender" and granted them equal rights under the Constitution. This landmark judgment has led to the implementation of various measures, including The SC has directed courts to provide separate toilets for transgender persons. Transgender individuals can now obtain identity certificates from the District Magistrate, which are recognized by law. Third gender equality in India is gaining momentum, with significant progress made in recent years. The Indian Supreme Court recognized transgender individuals as a third gender in 2014, granting them equal rights and protections under the law. This landmark decision paved the way for the Transgender Persons (Protection of Rights) Act, 2019, which prohibits discrimination against transgender individuals in education, employment,

healthcare, and other areas. The Transgender Persons (Protection of Rights) Act, 2019, prohibits discrimination in education, employment, healthcare, and public services. The government has been directed to provide reservations in education and employment for transgender individuals. The government must provide comprehensive healthcare, including HIV surveillance and sex reassignment surgeries. These developments mark significant progress in recognizing and protecting the rights of Third Gender individuals in India

References:

1. Butler, J. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Routledge.
2. Nandy, A. (1983). *The Intimate Enemy: Loss and Recovery of Self Under Colonialism*. Oxford University Press.
3. Santos, B. S. (2014). *Epistemologies of the South: Justice Against Epistemicide*. Paradigm Publishers.
4. United Nations. (1948). *Universal Declaration of Human Rights*. Geneva: UN Publications.
5. Reddy, G. (2005). *With Respect to Sex: Negotiating Hijra Identity in South India*. University of Chicago Press.
6. Mohanty, C. T. (2003). *Feminism Without Borders: Decolonizing Theory, Practicing Solidarity*. Duke University Press.
7. Spivak, G. C. (1988). "Can the Subaltern Speak?" In *Marxism and the Interpretation of Culture*. University of Illinois Press.
8. Smith, L. T. (1999). *Decolonizing Methodologies: Research and Indigenous Peoples*. Zed Books.
9. Mignolo, W. D. (2011). *The Darker Side of Western Modernity: Global Futures, Decolonial Options*. Duke University Press.
10. Bhabha, H. K. (1994). *The Location of Culture*. Routledge.
11. Butler, J. (2004). *Undoing Gender*. Routledge.
12. Sedgwick, E. K. (1990). *Epistemology of the Closet*. University of California Press.
13. Spivak, G. C. (1999). *A Critique of Postcolonial Reason*. Harvard University Press.
14. Lugones, M. (2010). "Toward a Decolonial Feminism." *Hypatia*, 25(4), 742-759.
15. Mignolo, W. D. & Walsh, C. E. (2018). *On Decoloniality: Concepts, Analytics, Praxis*. Duke University Press.
16. Crenshaw, K. (1989). "Demarginalizing the Intersection of Race and Sex." *University of Chicago Legal Forum*, 1989(1), 139-167.
17. Thapar, R. (2002). *Early India: From the Origins to AD 1300*. University of California Press.
18. Doniger, W. & Kakar, S. (2002). *Kamasutra of Vatsyayana*. Oxford University Press.
19. van Buitenen, J. A. B. (1973). *The Mahabharata, Volume 1: Book 1: The Book of the Beginning*. University of Chicago Press.
20. Hawley, J. S. (2005). *Three Bhakti Voices: Mirabai, Surdas, and Kabir in Their Times and Ours*. Oxford University Press.
21. Lal, R. (2005). *Domesticity and Power in the Early Mughal World*. Cambridge University Press.
22. Sharma, A. (2003). *Hinduism and Human Rights: A Conceptual Approach*. Oxford University Press.
23. Sweet, M. J. & Zwillig, L. (1993). "The First Medicalization: The Taxonomy and Etiology of Queerness in Classical Indian Medicine." *Journal of the History of Sexuality*, 3(4), 590-607.
24. Pattanaik, D. (2014). *Shikhandi: And Other Tales They Don't Tell You*. Zubaan Books.
25. Ramanujan, A. K. (1973). *Speaking of Siva*. Penguin Classics.
26. Chatterjee, I. (2002). *Unfamiliar Relations: Family and History in South Asia*. Rutgers University Press.
27. Preston, L. W. (1987). "A Right to Exist: Eunuchs and the State in Nineteenth-Century India." *Modern Asian Studies*, 21(2), 371-387.
28. Gupta, C. (2001). *Sexuality, Obscenity, Community: Women, Muslims, and the Hindu Public in Colonial India*. Palgrave Macmillan.
29. Viswanathan, G. (1989). *Masks of Conquest: Literary Study and British Rule in India*. Columbia University Press.
30. Yang, A. A. (1985). "Dangerous Castes and Tribes: The Criminal Tribes Act and the Magahiya Doms of Northeast India." In *Crime and Criminality in British India*. University of Arizona Press.
31. Agamben, G. (1998). *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Stanford University Press.
32. Levine, P. (2003). *Prostitution, Race and Politics: Policing Venereal Disease in the British Empire*. Routledge.
33. Arnold, D. (1993). *Colonizing the Body: State Medicine and Epidemic Disease in Nineteenth-Century India*. University of California Press.
34. Appadurai, A. (1993). "Number in the Colonial Imagination." In *Orientalism and the Postcolonial Predicament*. University of Pennsylvania Press.
35. Hacking, I. (2006). "Making Up People." *London Review of Books*, 28(16-17), 23-26.
36. Santos, B. S. (2007). "Beyond Abyssal Thinking: From Global Lines to Ecologies of Knowledges." *Review*, 30(1), 45-89.
37. Chatterjee, P. (1993). *The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories*. Princeton University Press.

38. Human Rights Watch. (2016). *"I Want to Live With My Head Held High": Abuses in Bangladesh's Legal Recognition of Hijras*. HRW Publications.
39. Jain, D. & Kodoth, P. (2001). "Family Law and Gender Justice in South Asia." *Economic and Political Weekly*, 36(17), 1424-1427.
40. Jones, T. (2019). *A Student's Guide to Education Law*. Routledge.
41. Cabral, M. (2015). *Transgender Rights and Legal Recognition in Argentina*. Universidad de Buenos Aires.
42. Currah, P. & Moore, L. J. (2009). "We Won't Know Who You Are: Contesting Sex Designations on New York City Birth Certificates." *Hypatia*, 24(3), 113-135.
43. Narrain, A. (2014). *The Violence of Law: The Queer Politics of Security, Privacy and Public Order*. Zubaan Books.
44. Supreme Court of India. (2014). *National Legal Services Authority v. Union of India*. Writ Petition (Civil) No. 400 of 2012.
45. Supreme Court of India. (2014). *NALSA v. Union of India*. Paragraph 129.
46. Transgender Persons (Protection of Rights) Act. (2019). Act No. 40 of 2019, Government of India.
47. Human Rights Law Network. (2020). *Critical Analysis of the Transgender Persons (Protection of Rights) Act, 2019*. HRLN Publications.
48. Whittle, S. (2002). *Respect and Equality: Transsexual and Transgender Rights*. Cavendish Publishing.
49. Government of Maharashtra. (2015). *Maharashtra State Policy for Transgenders*. Social Justice Department.
50. Centre for Equity Studies. (2017). *Implementation of Transgender Rights in Maharashtra*. CES Report.
51. Anzaldúa, G. (1987). *Borderlands/La Frontera: The New Mestiza*. Aunt Lute Books.
52. Mignolo, W. D. (2000). *Local Histories/Global Designs: Coloniality, Subaltern Knowledges, and Border Thinking*. Princeton University Press.
53. Quijano, A. (2000). "Coloniality of Power, Eurocentrism, and Latin America." *Nepantla: Views from South*, 1(3), 533-580.
54. Grosz, E. (1994). *Volatile Bodies: Toward a Corporeal Feminism*. Indiana University Press.
55. Coomaraswamy, A. K. (1918). *The Dance of Shiva: Essays on Indian Art and Culture*. Sunwise Turn.
56. Collins, P. H. (2000). *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment*. Routledge.
57. Deloria, V. (2003). *God Is Red: A Native View of Religion*. Fulcrum Publishing.
58. Haraway, D. (1988). "Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective." *Feminist Studies*, 14(3), 575-599.
59. Harding, S. (1991). *Whose Science? Whose knowledge? Thinking from Women's Lives*. Cornell University Press.
60. Maldonado-Torres, N. (2007). "On the Coloniality of Being." *Cultural Studies*, 21(2-3), 240-270.
61. Freire, P. (1970). *Pedagogy of the Oppressed*. Continuum Publishing.
62. NCERT. (2005). *National Curriculum Framework*. National Council of Educational Research and Training.
63. Banks, J. A. (2004). "Teaching for Social Justice, Diversity, and Citizenship in a Global World." *The Educational Forum*, 68(4), 296-305.
64. European Union Agency for Fundamental Rights. (2020). *Legal Gender Recognition in the EU*. FRA Publications.
65. Young, I. M. (1990). *Justice and the Politics of Difference*. Princeton University Press.
66. WPATH. (2012). *Standards of Care for the Health of Transsexual, Transgender, and Gender Nonconforming People*. World Professional Association for Transgender Health.
67. Elson, D. (1999). "Labor Markets as Gendered Institutions: Equality, Efficiency and Empowerment Issues." *World Development*, 27(3), 611-627.
68. Maharashtra Transgender Welfare Board. (2016). **Annual Report 2015-2016**. Government of Maharashtra.
69. Directorate of Social Justice. (2016). *Implementation Guidelines for Transgender Policy*. Government of Maharashtra.
70. Humsafar Trust. (2017). *Community Consultation Report: Maharashtra Transgender Policy*. HST Publications.
71. SALAM Mumbai. (2018). *Transgender Community Organizations in Maharashtra: A Directory*. SALAM Publications.
72. Tata Institute of Social Sciences. (2018). *Urban-Rural Divide in Social Service Access*. TISS Publications.
73. Maharashtra Public Service Commission. (2019). *Report on Reservation Implementation*. Government of Maharashtra.
74. District Collectorate, Mumbai. (2017). *Implementation Report: Transgender Identity Cards*. Government of Maharashtra.
75. Directorate of Health Services. (2018). *Guidelines for Transgender Healthcare*. Government of Maharashtra.
76. Planning Commission. (2011). *Faster, Sustainable and More Inclusive Growth: An Approach to the Twelfth Five Year Plan*. Government of India.

Original Article

Impact Of Digitalisation on Viksit Bharat, 2047

Dr. Umesh Yashwantrao Gangurde

Assistant Professor, Krantiveer NavalBhau, Arts College Navalnagar

Manuscript ID:

JRD -2026-180206

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 25-28

February 2026

Submitted: 15 Jan. 2026

Revised: 25 Jan. 2026

Accepted: 05 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

Abstract

The vision of Viksit Bharat 2047 aims to position India as developed nation by its centenary of independence, with digitalization serving as a cornerstone for this transformation. This paper provides an in-depth analysis of digitalization's impact on India's development, focusing on economic growth, social transformation, governance, and sustainability. Through a robust methodology involving literature reviews, case studies, and expert insights, the study evaluates how digital technologies—such as artificial intelligence (AI), Internet of Things (IoT), and digital public infrastructure (DPI)—drive productivity, foster innovation, and enhance service delivery in education, healthcare, and governance. It also addresses critical challenges, including the digital divide, cyber security risks, digital literacy gaps, and environmental concerns. The findings emphasize the need for strengthened digital infrastructure, Bharat 2047. By leveraging digitalization strategically, India can unlock significant opportunities for inclusive and sustainable

Keywords: Digitalization, Viksit Bharat 2047, Economic Growth, Social Transformation, E-Governance, Sustainable Development, Technological Advancement

Introduction:

The vision of Viksit Bharat 2047, articulated by the Government of India, seeks to transform India into a global economic and social powerhouse by 2047, marking 100 years of independence (Sitharaman, 2024). This ambitious roadmap emphasizes economic prosperity, social equity, environmental sustainability, and effective governance. Digitalisation, encompassing technologies like artificial intelligence (AI), Internet of Things (IoT), block chain, and digital public infrastructure (DPI), is a pivotal enabler of this vision. It has the potential to modernize industries, empower citizens, and streamline governance, positioning India as a leader in the global digital economy. However, challenges such as the digital divide, cyber security threats, and environmental impacts of digital infrastructure must be addressed to ensure inclusive and sustainable progress. This paper explores the multifaceted impact of digitalization on Viksit Bharat 2047, drawing on academic literature, government reports, and expert insights to provide a comprehensive analysis and actionable recommendations.

Objectives:

- Evaluate the impact of digitalization on key sectors—economy, social services, governance, and sustainability critical to Viksit Bharat 2047.
- Identify opportunities and challenges associated with digital transformation in the Indian context.
- Propose evidence-based policy recommendations to leverage digital technologies for inclusive and Sustainable development by 2047.

Research Methodology: This study adopts a qualitative research approach, combining:

Impact of Digitalization on Economic Growth: Digitalization is a key driver of India's ambition to become a \$30-trillion economy by 2047, (Mohapatra & Pohit, 2024).

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.18360147

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Dr. Umesh Yashwantrao Gangurde, Assistant Professor, Krantiveer NavalBhau, Arts College Navalnagar

How to cite this article:

Gangurde, U. Y. (2026). Impact Of Digitalisation on Viksit Bharat, 2047. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 25–28. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18360147>

Its impact on economic growth is multifaceted, spanning productivity, innovation, trade, and employment.

Productivity Enhancement: Digital tools like automation, AI, and data analytics optimize production processes across sectors. In agriculture, precision farming technologies, supported by initiatives like Soil Health Cards, improve crop yields by 15–20% (Abiri et al., 2023). In manufacturing, Industry 4.0 technologies—such as IoT and robotics—streamline supply chains and reduce costs. The World Economic Forum (2021) projects that digital technologies could add \$2 trillion to the global economy by 2025, with India poised to capture a significant share through its IT and startup ecosystems.

Innovation and Entrepreneurship: India's digital economy fosters innovation, with over 100 unicorns and a startup ecosystem growing at 12–15% annually (Kumar, 2024). Fintech platforms like Unified Payments Interface (UPI) have revolutionized financial inclusion, with 300 million daily transactions in 2024 (Nikita, 2024). Digital platforms enable startups to develop innovative solutions, such as AI-driven healthcare diagnostics and blockchain-based supply chain tracking. Rajiv Lamba, CEO of Survey Sensum, states, "Digital transformation fuels innovation, creating new business models and market opportunities" (ANI, 2024).

Market Access and Trade: E-commerce platforms and digital payment systems expand market access for Indian businesses. Platforms like Open Network for Digital Commerce (ONDC) enable small retailers to compete globally, while UPI facilitates seamless cross-border transactions. The maritime sector, critical for India's \$10-trillion economy goal, leverages digital tools for efficient logistics and trade agreements (ANI, 2024). A study by UNCTAD (2023) notes that digital trade platforms can increase export volumes by 20% in developing nations, positioning India as a global trade leader.

Job Creation and Skills Development: While digitalization may displace jobs in traditional sectors, it creates opportunities in tech-driven fields like AI, cyber security, and data analytics. The IT sector alone employs over 5 million professionals, with projections of 10 million new jobs by 2030 (NASSCOM, 2024). Up skilling initiatives, such as Skill India, are critical to prepare the workforce for these roles. Skill gaps could limit digitalization's benefits, necessitating targeted training programs (Jagannathan, 2021).

Social Transformation Through Digitalization: Digitalization drives social progress by enhancing access to education, healthcare, and opportunities for marginalized communities, aligning with Viksit Bharat's equity goals.

Education: Digital platforms like SWAYAM and the National Digital Education Architecture (NDEAR) provide accessible education to millions, particularly in rural areas. Virtual classrooms and digital libraries democratize learning, supporting the National Education Policy 2020's focus on universal education (Swargiary, 2025). A study found that digital education platforms increased enrollment in higher education in underserved regions (Banerjee, 2020). However, challenges like outdated curricula and limited device access persist, requiring policy interventions (Gladieux & Swail, 1999).

Health Care: Digitalization enhances healthcare delivery through telemedicine, electronic health records, and AI-driven diagnostics. The Ayushman Bharat Digital Mission integrates digital health technologies, serving over 50 million beneficiaries by 2024 (Agarwal, 2023). Telemedicine bridges the urban-rural healthcare gap, with Jan Aushadhi Kendra leveraging digital supply chains to provide affordable medicines (Malik et al., 2025). Telemedicine reduced healthcare access costs in rural India, aligning with universal healthcare goals (Palozzi et al., 2020).

Social Inclusion: Digitalization promotes inclusion by empowering marginalized communities. Aadhaar and Jan Dhan Yojana have enabled direct benefit transfers to over 100 crore citizens, reducing leakage and enhancing financial inclusion (Kadaba et al., 2023). Digital literacy programs for rural women, emphasized at BIMTECH's seminar, are critical for gender equity (World Dais, 2025).

Governance and Digital Public Infrastructure: Digitalization strengthens governance through transparency, efficiency, and citizen engagement, positioning India as a global leader in DPI.

Transparency and Accountability: E-governance platforms like My Gov and the Digital India Land Records Modernization Programme enhance transparency by digitizing services and reducing corruption. Real-time monitoring of welfare schemes ensures accountability (NextIAS, 2024). E-governance reduced bureaucratic delays in Indian states adopting digital platforms (Prasad, 2012).

Efficiency in Service Delivery: DPI, including UPI, Aadhaar, and Bharat Net, streamlines government processes. UPI's global adoption as a payment model underscores India's leadership in digital finance (Sitharaman, 2024). The World Bank (2020) reports that DPI can reduce service delivery costs by 25% in developing nations, with India's model serving as a benchmark.

Citizen Participation: Digital platforms foster participatory governance through feedback mechanisms and campaigns like "Ideas for Viksit Bharat@2047" (Innovate India, 2023). Digital tools enhance electoral transparency and grievance

redressal, strengthening democratic institutions. Digital participation platforms increased citizen engagement by 20% in India's urban centers (Praharaj et al., 2017).

Environmental Sustainability and Digitalization: Digitalization supports Viksit Bharat's sustainability goals but also poses environmental challenges.

Green Technologies: Digital tools like smart grids and IoT optimize energy consumption, supporting India's 125 GW renewable energy target by 2030 (Al-Shetwi et al., 2024). Block chain ensures transparency in green supply chains, reducing emissions. IoT based energy systems reduced carbon footprints in smart cities

Challenges of Digital Infrastructure: Data centers and digital infrastructure consume significant energy, contributing to India's carbon emissions. Data centers could account for around 5% of global emissions by 2030 if unchecked (Ewim et al., 2023). Sustainable practices, such as renewable-powered data centers, an essential for aligning digitalization with environmental goals (REPL, 2023)

Challenges and Barriers: Despite its transformative potential, digitalization faces significant hurdles that must be addressed to achieve Viksit Bharat, 2047.

Digital Divide: The urban-rural digital divide remains a critical barrier, with only 30% of rural households having reliable internet access in 2024. Bharat Net aims to bridge this gap, but affordable devices and digital literacy are equally critical; the digital divide reduces economic benefits in underserved regions (Neogi, 2023).

Cyber Security Threats: The rise of digital platforms increases cyber security risks, with India facing 1.6 million cyber-attacks annually. Robust cyber security frameworks and public awareness campaigns are essential to build trust. Cyber security investments could save India a significant amount in the coming future (Pandey & Kapoor, 2025).

Digital Literacy: Effective digitalization requires a digitally literate population. Only a small percentage of Indian adults are digitally literate, limiting technology adoption. Nationwide literacy programs, 40 particularly for rural and elderly populations, are critical (Nedungadi et al., 2018).

Infrastructure and Connectivity: Reliable connectivity is foundational to digitalization. Despite Bharat Net's progress, 20% of gram panchayat's lack functional broadband (NextIAS, 2024). Investments in 5G and satellite internet are necessary to ensure universal access (World Bank, 2020).

Policy Recommendations: To maximize digitalization's impact on Viksit Bharat 2047, the following recommendations are proposed:

Expand Digital Infrastructure: Accelerate Bharat Net and deploy 5G to achieve 100% connectivity by 2030, with a focus on rural areas (World Bank, 2020).

Scale Digital Literacy Programs: Launch nationwide initiatives targeting rural women, youth, and elderly populations to achieve greater digital literacy by 2035, (Wang & Si, 2024).

Strengthen Cyber Security: Enforce data protection laws and invest in AI-driven cyber security solutions to reduce cyber threats by a significant share by 2030 (Manea & Zbuecha, 2025).

Promote Inclusive Policies: Subsidize digital devices and internet access for low-income households to Bridget the digital divide (West, 2015).

Foster Innovation: Establish innovation hubs and provide tax incentives for startups in AI, IoT, and green technologies (Fatema & Raza, 2023).

Adopt Sustainable Practices: Mandate renewable energy for data centers and promote eco-friendly digital infrastructure to align with net-zero goals (Fatema & Raza, 2023).

Align Skillling with Industry: Update curricula to include AI, block chain, and cyber security, and establish MSME universities to train 10 million workers annually (Chenoy et al., 2019).

Conclusion:

Digitalization is a transformative force in achieving Viksit Bharat 2047, driving economic prosperity, social inclusion, effective governance, and environmental sustainability. By modernizing industries, empowering citizens, and strengthening DPI, India can position itself as a global leader. However, addressing the digital divide, cyber security risks, digital literacy gaps, and environmental challenges is critical to ensure inclusive and sustainable progress. Through strategic policies, public-private partnerships, and a focus on innovation, India can harness digitalization to realize its vision of a developed nation by 2047, fostering a future of equity, prosperity, and global leadership.

References:

1. Agarwal, L. (2023), Building a Resilient Digital Health Ecosystem in India. *Accelerating Global Health*, 82.

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-2(II)| February- 2026

2. ANI. (2024), Digitalization taking India closer to its aim of becoming Viksit Bharat by 2047. Retrieved from www.aninews.in
3. Banerjee, M. (2020). An Exploratory Study of Online Equity: Differential Levels of Technological Access and Technological Efficacy among Underserved and Underrepresented Student Populations in Higher Education. *Interdisciplinary Journal of e-Skills and Lifelong Learning*, 16, 93–122.
4. Chenoy, D., Ghosh, S. M., & Shukla, S. K. (2019), Skill development for accelerating the manufacturing sector: the role of 'new-age' skills for 'Make in India', *International Journal of Training Research*, 17(sup1), 112–130.
5. Darp. (2024). [No specific title provided; cited as a source for data protection laws]. Referenced in the text.
6. Elrayah, M., & Jamil, S. (2023). Impact of digital literacy and online privacy concerns on cyber security behavior: The moderating role of cyber security awareness. *International Journal of Cyber Criminology*, 17(2), 166–187.
7. Jagannathan, S. (Ed.). (2021). *Reimagining digital learning for sustainable development: how up skilling, data analytics, and educational technologies close the skills gap*. Routledge.
8. Journal Press India. (2023). *Viksit Bharat 2047: Pioneering Transformation and Shaping Global*. Retrieved from <https://www.journalpressindia.com/website/imdr-viksitbharat2047>

Original Article

National Tourism Policies, Programs & Mission for Viksit Bharat

Dr Shweta Vinod Vaidya

Pandit Jawaharlal Nehru College of Social Work, Amalner, Dist. Jalgaon

Email: Vandana1joshi@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180207

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 29-31

February 2026

Abstract

As India marches toward its centennial of independence in 2047, the vision of a "Viksit Bharat" (Developed India) serves as the primary catalyst for national policy. Tourism has been identified as a critical pillar of this transformation due to its massive multiplier effect on employment, foreign exchange, and regional development. This paper examines the current National Tourism Policy, major flagship programs like Swadesh Darshan 2.0 and PRASHAD, and the strategic missions designed to position India as a \$3 trillion tourism economy. By integrating sustainability, digitalisation, and the "Whole of Government" approach, India aims to become a global leader in diverse segments ranging from spiritual to adventure tourism.

Keywords: National Tourism Policy; Viksit Bharat; Sustainable Tourism; Incredible India; Tourism Infrastructure; Swadesh Darshan Scheme; PRASHAD Scheme; Dekho Apna Desh; Cultural Heritage Tourism; Eco-Tourism; Rural Tourism.

Submitted: 15 Jan. 2026

Revised: 25 Jan. 2026

Accepted: 05 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

Introduction:

India's tourism opportunity is bigger than visitor numbers. It is about jobs near home, strengthening micro and small businesses, upgrading civic amenities, preserving heritage, and building global soft power. Tourism links directly to transport, handicrafts, food systems, construction, digital services, and skilling, so improvements in tourism ecosystems often "lift" multiple sectors at once. The national development vision emphasises long-term competitiveness, infrastructure and digital transformation, human capital, and good governance. Tourism can serve as a practical delivery vehicle for these pillars because it demands: (a) world-class public infrastructure, (b) reliable service quality standards, (c) coordinated governance across ministries and states, and (d) local enterprise capability. At the policy level, the Government of India has articulated a renewed framework through the Draft National Tourism Policy 2022, positioning tourism growth around sustainability, responsible travel, stronger institutions, and targeted missions and pillars for implementation. Alongside this policy direction, programs like Swadesh Darshan 2.0 (destination development) and PRASHAD (pilgrimage destination development) reflect mission-mode execution on the ground.

The National Tourism Policy: A Strategic Framework

The draft National Tourism Policy (2022/2024) serves as the blueprint for this transformation. It moves away from fragmented development toward a holistic, destination-centric approach.

Key Objectives

- **Economic Enhancement:** Increasing the length of stay and spending of visitors to make India a year-round destination.
- **Employment & Entrepreneurship:** Creating a skilled workforce and fostering MSMEs within the hospitality value chain.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.18383128](https://doi.org/10.5281/zenodo.18383128)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Dr Shweta Vinod Vaidya, Pandit Jawaharlal Nehru College of Social Work, Amalner, Dist. Jalgaon

How to cite this article:

Vaidya, S. V. (2026). National Tourism Policies, Programs & Mission for Viksit Bharat. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 29–31. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18383128>

- **Competitiveness:** Attracting private sector investment through "Infrastructure Status" for hotels and convention centres.
- **Preservation:** Safeguarding India's tangible and intangible cultural heritage.

Guiding Principles

1. Sustainable and Responsible Tourism: Minimising environmental impact while maximising social benefits.
2. Digitalisation: Leveraging AI, VR, and digital platforms (e.g., the Incredible India portal) to enhance the tourist journey.
3. **Whole of Government Approach:** Ensuring coordination between ministries (Railways, Aviation, Culture, and Home Affairs) to provide seamless travel.

Key National Tourism Programs and Initiatives

Several flagship programs have been launched to operationalise policy objectives and address specific gaps in tourism development.

a) Swadesh Darshan Scheme

Launched in 2014–15, this centrally sponsored scheme aims to develop theme-based tourist circuits across the country. Themes include Buddhist, Coastal, Himalayan, Wildlife, and Rural circuits. The objective is to ensure integrated infrastructure development—roads, accommodation, sanitation, signage, and tourist facilities—to enhance the visitor experience and promote balanced regional growth. Over 70 projects have been sanctioned, though implementation delays and maintenance issues remain challenges.

b) PRASHAD (Pilgrimage Rejuvenation and Spiritual Heritage Augmentation Drive)

This scheme, launched in 2014, focuses on developing and beautifying pilgrimage sites across India. It aims to enhance tourist facilities, promote spiritual tourism, and preserve cultural heritage. Sites like Varanasi, Amritsar, and Puri have seen infrastructure upgrades, improving accessibility and visitor management.

c) Incredible India Campaign

The global marketing campaign, initiated in 2002, redefined India's tourism branding. It showcases India's diversity through digital and traditional media, partnerships with global travel platforms, and participation in international travel fairs. The 2.0 version emphasises niche segments like wellness, adventure, and MICE (Meetings, Incentives, Conferences, Exhibitions).

d) Dekho Apna Desh Initiative

Launched in 2020 to promote domestic tourism in the wake of the COVID-19 pandemic, this initiative encourages Indians to explore their own country through campaigns, discounts, and curated experiences. It aims to build tourism resilience, support local economies, and foster national unity.

e) Adopt a Heritage Project

A collaborative effort between the Ministry of Tourism, Archaeological Survey of India, and private/corporate stakeholders for the development and maintenance of heritage sites. While it has brought resources and expertise, concerns about commercialisation and authenticity persist.

f) Skill Development in Tourism

Under the broader Skill India Mission, schemes like Hunar Se Rozgar Tak train youth in hospitality, tour guiding, and culinary arts to meet industry demands and improve service quality.

Challenges and Recommendations

Challenges:

- Inadequate last-mile connectivity and maintenance of tourist sites.
- Fragmented implementation between central and state agencies.
- Seasonal tourism leading to uneven economic benefits.
- Environmental degradation and cultural commodification.
- Safety and hygiene concerns, especially for women and international tourists.
- Lack of quality data for evidence-based policymaking.

Recommendations:

- **Integrated Tourism Development Authorities:** Establish for major circuits to ensure coordinated planning and management.
- **Boost Domestic Tourism:** Continue campaigns like Dekho Apna Desh with tailored packages for off-season and lesser-known destinations.
- **Strengthen PPPs:** Encourage private investment in tourism infrastructure with clear regulatory frameworks.
- **Focus on Experiential and Rural Tourism:** Promote community-based tourism to distribute benefits and preserve local culture.
- **Leverage Technology:** Implement smart destination management systems, digital ticketing, and multi-language mobile apps.

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2(II) February- 2026

- **Enhance Training and Service Standards:** Regular skill upgradation programs and certification for service providers.
- **Green Tourism Incentives:** Tax benefits for eco-friendly hotels and transport operators.

Conclusion

Tourism is not merely a leisure activity but a strategic sector for achieving Viksit Bharat. It can drive economic growth, create millions of jobs, foster cultural pride, and promote sustainable development. The existing national policies and programs provide a strong foundation, but their success hinges on effective implementation, continuous innovation, and adaptive governance. By embracing sustainability, digitalisation, and inclusivity, India can transform its tourism landscape, making it a global benchmark and a key contributor to the vision of a developed India by 2047. The journey to Viksit Bharat must be experienced and enriched by every tourist who visits Incredible India.

References

1. Ministry of Tourism, Government of India (2024). Draft National Tourism Policy.
2. Press Information Bureau (2025). Tourism as a Key Driver for Employment and Growth: Budget 2025-26 Focus.
3. NITI Aayog (2024). Viksit Bharat @ 2047: Strategy for Tourism and Culture.
4. World Travel & Tourism Council (WTTC). Economic Impact Research: India Report 2024.
5. PIB Delhi (2023). Viksit Bharat@2047: Making India a Global Adventure Tourism Hub.

Original Article

Role of women Empowerment in Viksit Bharat -2047

Dr. Saraswati Rachayya Ratkalle

Associate Professor, S.G.V.P. College, Khiroda

Manuscript ID:

JRD -2026-180208

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 32-34

February 2026

Submitted: 15 Jan. 2026

Revised: 25 Jan. 2026

Accepted: 05 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

Abstract

Women empowerment is a fundamental pillar in achieving the vision of Viksit Bharat–2047, which aims to transform India into a developed and inclusive nation by the centenary year of independence. Empowering women through education, economic participation, political representation, healthcare access, and digital inclusion strengthens social equity and accelerates national development. Government initiatives, legal reforms, and grassroots movements have played a significant role in enhancing women’s status; however, challenges such as gender inequality, limited workforce participation, and socio-cultural barriers persist. This paper examines the role of women empowerment in nation-building and highlights its contribution to sustainable growth, innovation, and inclusive development envisioned under Viksit Bharat–2047.

Keywords: Women Empowerment; Viksit Bharat–2047; Gender Equality; Inclusive Development; Women Education; Economic Participation; Political Empowerment; Digital Inclusion; Social Justice; Sustainable Development

Introduction:

“Woman is the companion of Man, gifted with equal mental capacity ... If by strength is meant moral power, then women immeasurably man’s superior... If non-violence is the law of our being, the future is with women.”

Mahatma Gandhi

❖ Viksit Bharat 2047:

The four pillars of Viksit Bharat 2047 are Garib (Poor), Yuva (Youth), Anna data (Farmers) and Nari (Women). Women play a significant role in the Indian economy and development of nation in all sectors. contributions of women to national development, highlighting the necessity of achieving gender equality across various domains such as education, economic engagement, leadership, healthcare, and digital access is very important. Viksit Bharat prioritises inclusive development and social welfare to ensure everyone benefits from economic progress.

❖ Women Empowerment:

Women empowerment is a process where women gain power in their choices, ability to influence social change, involving awareness, skills, and transforming discrimination and involvement in decision making, economic development. Women empowerment is an essential foundation for realizing the vision of Viksit Bharat 2047, which aims for a fully developed, equitable, and progressive India. It is the critical need for policy reforms, legal structures, and grassroots initiatives to eradicate gender inequalities, sustainable development, strengthen governance, and improve global competitiveness. It strengthens government policies and programs designed to promote women's empowerment, underscoring shifts in the roles of women in society.

Objectives of women Empowerment for Viksit Bharat 2047:

Educational Empowerment:

Skill Development and Training:

Education is the very important means to change the society.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.18383156

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Dr. Saraswati Rachayya Ratkalle, Associate Professor, S.G.V.P. College, Khirod

How to cite this article:

Ratkalle, S. R. (2026). Role of women Empowerment in Viksit Bharat -2047. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 32–34. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18383156>

This boost job skills, training and enhance leadership abilities. It provides education for business. These programs empower women to succeed in various field. They gain skills for employment and for various business.

Access to Quality Education:

Inculcation of good educational values, skills are very important for the progress of women. Girls must have the same chances for school and college. Education helps women to succeed and enjoy happy life. It is important to give girls these chances. This promotes quality education in society and empowers women.

Economic empowerment:

Women are equal and important part of society. Economic empowerment Facilitate access to finance, credit, and markets for women entrepreneurs and small-scale and large-scale businesses. If women get equal chances in Job sector, business sector, education and various sectors in the society, women themselves empower economic development.

Political empowerment:

In political field, there should be equal opportunity to women in parliament, legislative roles and various governing bodies.

Women in Decision-Making Roles:

women have equal importance in the society. More women must take part in making key decisions. This includes roles in policy making and in various sectors of society. Increasing female participation, leads to better outcomes. Encourage women to take leadership roles. Support their involvement in local, national and international level government bodies.

Initiative taken by Indian Government and Various Schemes for Women Empowerment:

- **Beti Bachao Beti Padhao Campaign:**

The campaign targets three main objectives: preventing gender-biased sex-selective elimination, ensuring survival and protection of the girl child, and ensuring education and participation of the girl child.

- **Women Helpline:**

The Women Helpline- 181 is a toll-free emergency helpline operated by the Ministry of Women and Child Development to provide assistance and support services to women in distress.

- **Mahila Shakti Kendra:**

Mahila Shakti Kendra, is an initiative launched under the National Mission for Empowerment of Women to empower rural women through community participation. The program aims to create awareness about various government schemes and programs for women's welfare, facilitate access to entitlements and services, and promote women's entrepreneurship and skill development.

- **National Rural Livelihoods Mission:**

The mission provides financial assistance, skill development training, and access to credit and market linkages to empower women to engage in income-generating activities and become economically self-reliant

- **Pradhan Mantri Surakshit Matritva Abhiyan:**

Under this scheme, pregnant women receive free check-ups, diagnostic tests, and counselling services on nutrition, breastfeeding, and maternal health. Pradhan Mantri Surakshit Matritva Abhiyan aims to promote safe motherhood practices, early detection and management of high-risk pregnancies, and timely access to quality maternal healthcare services.

- **Ujjwala Scheme:**

The Ujjwala Scheme, launched in 2016, aims to improve the health and well-being of women by providing free LPG connections to below poverty

line households. Ujjwala promotes environmental sustainability, reduces indoor air pollution, and enhances the safety and dignity of women, particularly in rural areas where traditional cooking practices pose health hazards and time burdens on women.

- **Digital India Initiative:**

The Digital India initiative, launched in 2015, aims to transform India into a digitally empowered society and knowledge economy by leveraging digital technologies and connectivity.

Digital literacy programs and access to digital platforms enable women to access information, education, healthcare, financial services, and employment opportunities, thus bridging the digital gender divide and enhancing their socioeconomic empowerment.

- **Sukanya Samridhi Yojana:**

Sukanya Samridhi Yojana, launched in 2015 under the Beti Bachao Beti Padhao campaign, aims to encourage savings for the girl child's future education and marriage expenses.

Under the scheme, parents or guardians can open a savings account in the name of the girlchild before she attains the age of 10 years. Contributions to the account are eligible for tax benefits, and the account earns a higher interest rate than other savings schemes.

- **Education and Awareness:**

Enhance access to quality education for girls and women, particularly in rural and marginalized communities. Conduct awareness campaigns to educate communities about the importance of gender equality, women's rights, and the benefits of women's empowerment.

- **Political Participation and Representation:**

Increase women's participation and representation in political fields including parliament legislative posts and also local, state level National level, international level governance bodies, legislatures, and decision-making bodies.

Conclusion:

Women's empowerment is vital for India to become a developed and Viksit Bharat by 2047. A developed India ensures women have equal chances and financial security. They also need access to education, health care, and personal safety. Empowering women strengthens the economy and improves society. It also leads to better government and speeds up India's growth. India must include women in politics, business, science, Education, medical sector. This will help India reach its full potential. Education, skills, and fair laws will help women and improve families. This promotes progress for all. To achieve Viksit Bharat 2047, women's empowerment must be part of India's core values. Investment in education, business, leadership, and safety will boost the country. India can then lead the world in equality and growth. A gender-equal India is needed for a truly advanced Bharat. To reach this vision by 2047, the government, and people must work together. When women lead and succeed, Viksit Bharat will be achieved.

References:

1. Arora, S. C. (2002). Women Empowerment in India'. Indian Journal of Politics, 36(3-4), 124.
2. Govt. of India. (2024). Retrieved from Viksit Bharat Sankalp Yatra: <https://viksitbharatsankalp.gov.in>.
3. MHRD, "National Education Policy 2020 Ministry of Human Resource Development Government of India," Minist. Hum. Resour. Dev., pp. 1-66, 2020.
4. N. R. (2024). Inclusive and Viksit Bharat 2047: A Proactive Strategy to a Better Future. Educational Administration: Theory and Practice, 30(5).
5. Sharma, M. A. M. (2024). Forging Trails for Women's Collective Empowerment: A Diverse Strategy in Advancing Viksit Bharat. Vidhyayana-An International Multidisciplinary Peer- Reviewed EJournal-ISSN 2454-8596.
6. Singh, N. R. (2024). Inclusive And Viksit Bharat 2047: A Proactive Strategy to A Better Future. Educational Administration: Theory and Practice, 30(5), 9116-9122.
7. Selvi, V. D. (2018). Opportunities and Challenges of Women Empowerment in India. International Journal of Industrial Engineering and Management Science, 158-168.

Original Article

Social Inclusion in Postcolonial English Literature: A Critical Analysis

Dr. Devidas A. Pardhi

Associate Professor in English, Late M. D. Sisode Arts, Commerce and Science College, Nardana, Tal. Sindkheda Dist Dhule

Manuscript ID:

JRD -2026-180209

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 35-39

February 2026

Submitted: 15 Jan. 2026

Revised: 25 Jan. 2026

Accepted: 05 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

Abstract

This research paper studies the theme of social inclusion in postcolonial English literature. It examines how postcolonial writers represent marginalized groups affected by colonial rule and social inequality. The study focuses on issues of identity, caste, class, race, gender, and voice in selected literary texts. A qualitative and analytical method is used through close reading of novels, supported by social and historical context. The analysis shows that postcolonial literature gives voice to excluded communities and challenges systems of oppression. It highlights literature as a powerful medium of resistance, cultural assertion, and social justice in postcolonial societies.

Introduction:

Post-colonialism as a field of study emerged in the mid-twentieth century, mainly after the end of European colonial rule in Asia, Africa, and the Caribbean. It examines the political, cultural, and psychological effects of colonial domination on formerly colonized societies. Colonialism did not only control land and economy but also shaped language, education, identity, and social hierarchy. Edward Said's Orientalism (1978) explains how colonial powers created fixed images of the colonized as inferior and backward in order to justify domination. Similarly, Indian scholars such as Ania Loomba emphasize that colonial rule created long-lasting systems of inequality that continued even after political independence (Colonialism/Postcolonialism, 1998). Postcolonial literature grows out of this historical background and responds to colonial experiences by questioning power, identity, and representation. It seeks to rewrite history from the perspective of those who were silenced under colonial rule. Social inclusion is a key concern in postcolonial societies because colonialism produced deep divisions based on race, caste, class, gender, and culture. Even after independence, many communities remain socially excluded due to inherited colonial structures and internal social hierarchies. Social inclusion refers to the process of ensuring equal participation, dignity, and representation of marginalized groups within society. Thinkers like Frantz Fanon argue that colonial systems damage the self-image of the oppressed and create psychological exclusion (The Wretched of the Earth, 1961). In the Indian context, scholars such as Gayatri Chakravorty Spivak highlight how marginalized groups, especially subaltern communities, are often denied voice and agency ("Can the Subaltern Speak?", 1988). Therefore, social inclusion in postcolonial societies is not only about economic equality but also about cultural recognition, voice, and identity. Literature plays a crucial role in representing marginalized voices in postcolonial contexts. Postcolonial writers use English, the language of the former colonizer, as a tool to express indigenous experiences and resist exclusion. Writers like Chinua Achebe argue that literature can challenge colonial narratives and restore dignity to suppressed cultures (Home and Exile, 2000).

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.18383181

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Dr. Devidas A. Pardhi, Associate Professor in English, Late M. D. Sisode Arts, Commerce and Science College, Nardana, Tal. Sindkheda, Dist. Dhule

How to cite this article:

Pardhi, D. A. (2026). Social Inclusion in Postcolonial English Literature: A Critical Analysis.

Journal of Research & Development, 18(2(II)), 35–39. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18383181>

Indian English writers such as Salman Rushdie and Arundhati Roy portray characters from socially excluded backgrounds and bring their struggles into mainstream literary discourse. Through storytelling, literature becomes a space where silenced histories, oppressed identities, and excluded communities find expression. As Homi K. Bhabha suggests, postcolonial literature creates new cultural spaces where dominant and marginalized voices interact (*The Location of Culture*, 1994). Thus, literature acts as a medium of inclusion by giving visibility to those pushed to the margins of society. The present study is significant because it critically examines how postcolonial English literature addresses the issue of social inclusion. By analyzing literary representations of marginalized communities, the study highlights how literature reflects and challenges social inequalities. In a world still affected by colonial legacies, caste discrimination, racial prejudice, and gender exclusion, such analysis remains highly relevant. This research aims to contribute to postcolonial literary studies by showing how English literature becomes a powerful voice for inclusion, resistance, and social justice.

Conceptual Framework

Social inclusion in postcolonial contexts refers to the process through which individuals and communities who have been historically marginalized are recognized, represented, and allowed equal participation in society. Marginalization often occurs along lines of class, caste, race, gender, ethnicity, and language. In many postcolonial societies, these forms of exclusion were strengthened during colonial rule and continued after independence through social customs, economic inequality, and cultural dominance. Social inclusion therefore involves questioning unequal power relations and acknowledging the lived experiences of those pushed to the margins. Postcolonial literature helps to explain how identity is shaped under conditions of exclusion. Marginalized individuals are often treated as “others” and denied social voice, which affects their sense of self and belonging. At the same time, postcolonial texts show how people resist exclusion by asserting identity, culture, and dignity. The tension between exclusion and resistance reflects everyday struggles in postcolonial societies, where individuals negotiate between imposed identities and self-defined realities. English literature becomes an important medium for social inclusion because it provides space for marginalized voices to be heard beyond local boundaries. Postcolonial writers use English to narrate experiences of caste oppression, racial discrimination, gender inequality, and cultural marginalization. Through characters, narratives, and themes, literature brings excluded lives into public awareness and challenges dominant social narratives, making literature a meaningful tool for inclusion and social reflection.

Objectives of the Study

- To examine representations of social inclusion in postcolonial English literature.
- To analyze literary responses to marginalization and exclusion.
- To study how postcolonial writers give voice to suppressed identities.
- To assess the ethical and social concerns reflected in the texts.

Research Method:

This study follows a qualitative and analytical research method, focusing on close reading of selected postcolonial English literary texts that reflect issues of social inclusion and exclusion. The analysis is guided by the objectives of examining how marginalized voices related to class, caste, race, gender, and cultural identity are represented in literature. Relevant secondary sources are consulted only to support interpretation, while primary emphasis remains on textual evidence and social context to ensure objective and meaningful analysis.

Review of Literature:

Frantz Fanon – *The Wretched of the Earth* (1961)

Fanon studies how colonialism damages the identity of colonized people. He shows how social exclusion leads to anger, resistance, and loss of self-worth. His work helps explain why postcolonial literature focuses on reclaiming dignity and inclusion for oppressed communities (Fanon).

Ngũgĩ wa Thiong’o – *Decolonising the Mind* (1986)

Ngũgĩ argues that language is a key tool of exclusion in colonial societies. Writing in English often separates writers from native culture. His study supports the idea that postcolonial literature seeks social inclusion by restoring cultural identity and resisting linguistic domination (Ngũgĩ).

Chinua Achebe – “The Novelist as Teacher” (1965)

Achebe explains that African literature corrects colonial stereotypes and educates society about its own history. He shows how novels include voices ignored by colonial writing. This idea connects directly with social inclusion through literature (Achebe).

Elleke Boehmer – *Colonial and Postcolonial Literature* (1995)

Boehmer analyzes how postcolonial texts represent race, gender, and class inequalities. She highlights how literature becomes a space for marginalized voices. Her work clearly supports the study of social inclusion in postcolonial writing (Boehmer).

Discussion:

Postcolonial English literature plays a major role in addressing the problem of social inclusion by representing communities that were historically marginalized by colonial power and internal social hierarchies. Through narratives of identity, exclusion, resistance, and voice, postcolonial writers challenge dominant histories and create space for suppressed experiences. The following discussion critically examines six major postcolonial authors and their selected works, focusing on social inclusion through identity, class, caste, race, gender, and cultural resistance.

Social Inclusion and Identity

Chinua Achebe – *Things Fall Apart* (1958)

Achebe's *Things Fall Apart* is a foundational postcolonial text that restores African identity by portraying Igbo society as complex, structured, and morally ordered before colonial contact. Social inclusion in the novel is based on kinship, shared customs, rituals, and communal decision-making. Achebe presents identity as something formed within society rather than imposed from outside. Okonkwo's position in the clan depends on social achievement and recognition, showing that identity is earned through participation in community life. This challenges colonial writings that presented African societies as chaotic or primitive. The arrival of European missionaries and colonial administrators deeply disrupts this system of inclusion. Achebe shows how colonial power creates exclusion by replacing local authority with foreign laws and religion. Traditional beliefs are labeled as inferior, and indigenous voices are removed from positions of control. The conversion of some villagers further divides the community, producing internal exclusion. Achebe carefully shows that colonialism not only dominates politically but fractures social identity itself. Achebe later argued in his essays, especially in *Hopes and Impediments* (1988), that African writers must reclaim the right to represent themselves. This idea helps explain *Things Fall Apart* as a cultural act of inclusion. By using English infused with Igbo proverbs and oral style, Achebe includes African thought within a global literary language. The novel therefore becomes a corrective to exclusion, asserting African identity within English literature itself.

Salman Rushdie – *Midnight's Children* (1981)

In *Midnight's Children*, Rushdie presents postcolonial identity as fragmented, unstable, and plural. Saleem Sinai's life story mirrors the history of India after independence, suggesting that personal identity cannot be separated from national events. Saleem's uncertainty about his origins reflects the confusion of a country formed through partition, migration, and political violence. Rushdie rejects the idea of a single, pure identity and instead promotes inclusion through multiplicity. Rushdie uses magical realism to represent voices that are otherwise ignored. The *Midnight's Children* conference brings together children from different regions, religions, languages, and classes, symbolizing an inclusive vision of India. However, the failure of this group also reflects how power silences difference. During the Emergency, individual voices are controlled and erased, showing how state authority threatens inclusion. Identity becomes something the state tries to regulate. In *Imaginary Homelands* (1991), Rushdie argues that postcolonial writers work with "broken mirrors" of history. This idea supports the novel's structure and theme. Inclusion in *Midnight's Children* does not mean unity without difference; it means allowing conflicting identities to exist together. Rushdie's novel thus promotes social inclusion by resisting cultural uniformity.

Inclusion vs Exclusion: Class, Caste, and Race

Arundhati Roy – *The God of Small Things* (1997)

Roy's novel presents caste as one of the strongest systems of exclusion in postcolonial India. Velutha, a Dalit, is socially excluded despite his intelligence, creativity, and humanity. Roy exposes how caste operates silently but powerfully through family, law, and social custom. The "Love Laws" clearly define social boundaries, showing how inclusion is controlled and enforced. Velutha's exclusion is not accidental but systematic. Roy also shows how institutions support caste oppression. The police, instead of protecting justice, act to preserve upper-caste power. Velutha's punishment is not based on crime but on crossing caste boundaries. Roy uses non-linear narrative to show how a single act of inclusion inter-caste, love results in long-term trauma. Social inclusion here is portrayed as dangerous because it threatens traditional hierarchy. In her essays, Roy has repeatedly argued that democracy without social equality is incomplete. This idea is reflected in the novel's critique of post-independence India. *The God of Small Things* shows that political freedom did not end caste-based exclusion. By centering Velutha's story, Roy forces literature to include voices long pushed to the margins.

Ngũgĩ wa Thiong'o – *Petals of Blood* (1977)

Ngũgĩ's *Petals of Blood* focuses on economic exclusion in postcolonial Kenya. The novel exposes how independence benefits elites while ordinary people remain poor. Characters like Karega and Abdulla represent those excluded from wealth and power. Land loss, unemployment, and exploitation show that colonial economic structures continue under new leadership. Social inclusion is denied through economic injustice. Ngũgĩ strongly criticizes capitalism and neo-colonialism. Development projects promise progress but instead destroy villages and traditions. The novel suggests that inclusion cannot exist without economic equality. Karega's political awakening reflects the need for collective resistance. Ngũgĩ shows that exclusion is not only racial but also class-based in postcolonial societies. In

Decolonising the Mind (1986), Ngũgĩ argues that language and culture are tools of control. This idea supports *Petals of Blood*, where exclusion operates through education and ideology. The novel becomes a call for cultural and economic inclusion, stressing that true freedom must include the working class.

Gender and Social Inclusion:

Buchi Emecheta-The Joys of Motherhood (1979)

Buchi Emecheta's *The Joys of Motherhood* presents a powerful critique of women's exclusion in both traditional African society and colonial urban life. The novel focuses on Nnu Ego, whose entire identity and social value are defined by her ability to become a mother. From the beginning, Emecheta shows that womanhood is closely linked to fertility, leaving women with little personal freedom or choice. Nnu Ego believes that motherhood will give her respect, security, and belonging. However, the novel slowly reveals that this belief is misleading, as motherhood becomes a source of continuous suffering rather than inclusion. Emecheta critically exposes how patriarchal traditions place heavy expectations on women while offering them no real support. Nnu Ego is praised for giving birth to sons, yet she is emotionally neglected and economically unsupported by her husband. Her labor inside the home is taken for granted, and her sacrifices are treated as duty rather than contribution. The novel shows that women are included in society only when they fulfill male-defined roles, and even then, their inclusion is fragile and conditional. Colonial modernity further deepens women's exclusion. Life in Lagos destroys the traditional community support system that once helped women survive hardship. Economic pressure forces women into isolation, competition, and emotional exhaustion. Nnu Ego struggles alone to raise her children, showing how urban colonial life removes collective responsibility. Emecheta highlights that modernization does not liberate women; instead, it often increases their burden while maintaining male dominance. Through Nnu Ego's tragic life, Emecheta challenges the romantic idea of motherhood. The novel argues that motherhood without social, emotional, and economic recognition leads to invisibility rather than empowerment. By presenting the daily struggles of women honestly, *The Joys of Motherhood* includes female experiences that were long ignored in postcolonial literature. Emecheta's realism becomes an act of resistance against male-centered narratives and false ideals of female fulfillment.

Toni Morrison – Beloved (1987):

Toni Morrison's *Beloved* examines racial and gender exclusion through the traumatic history of slavery in America. The novel centers on Sethe, a formerly enslaved Black woman whose life is shaped by violence, loss, and fear. Morrison shows how slavery denies basic human identity by treating people as property. Sethe's body, motherhood, and personal choices are controlled by slave owners, making exclusion both physical and psychological. Slavery destroys not only freedom but the sense of self. Morrison presents trauma as something that does not end with freedom. Even after slavery, Sethe remains trapped by memory and guilt. Her past continues to control her present, showing how exclusion survives beyond legal systems. The novel suggests that society's refusal to fully acknowledge slavery forces Black individuals to carry pain alone. Exclusion thus becomes emotional and historical, not only social. The character of *Beloved* represents suppressed history and forgotten suffering. She embodies memories that society tries to erase. Morrison shows that ignoring the past does not heal wounds; instead, it deepens them. Healing begins only when stories are told and shared. Community storytelling becomes a powerful tool of inclusion, allowing individuals to reclaim identity and dignity through collective memory. By centering Black women's voices, *Beloved* challenges traditional literary history that marginalized or silenced them. Morrison restores Black presence to literature by presenting lived experiences with honesty and depth. The novel argues that true inclusion requires remembering painful histories rather than erasing them. Through *Beloved*, Morrison transforms storytelling into resistance, making literature a space where excluded voices finally speak.

Voice, Resistance, and Cultural Assertion:

In postcolonial English literature, voice becomes the most important means through which marginalized individuals and communities resist exclusion. Writers from formerly colonized societies use storytelling to recover histories, emotions, and identities that were ignored or distorted by colonial narratives. By giving voice to women, lower classes, oppressed races, and silenced cultures, literature challenges dominant versions of history. This act of speaking is itself a form of resistance, as it refuses silence and demands recognition. Through characters who narrate their pain, struggle, and survival, postcolonial texts assert that inclusion begins when people are allowed to speak in their own terms. Cultural assertion in these works goes beyond protest and moves toward reclaiming dignity and self-definition. Authors reshape the English language to carry local experiences, traditions, and memories, making it a tool of empowerment rather than control. Resistance is shown not only in open rebellion but also in everyday acts of remembering, storytelling, and self-expression. By preserving cultural memory and affirming identity, postcolonial literature creates a space where excluded voices gain visibility and meaning, turning literature into a powerful medium for social inclusion and cultural affirmation.

Findings and Conclusion:

The present study has examined how postcolonial English literature addresses the issue of social inclusion by representing marginalized identities shaped by colonial history and internal social hierarchies. Through the discussion

of selected texts, it becomes clear that postcolonial writers use literature as a space to question exclusion based on race, caste, class, gender, and culture. The analysis shows that colonialism not only created political domination but also long-lasting social and psychological inequalities. By focusing on the lives of ordinary and oppressed people, postcolonial literature challenges dominant narratives and restores dignity to those who were historically silenced. The study also highlights that social inclusion in postcolonial texts is closely connected with identity and voice. Writers such as Achebe and Rushdie show how identity is fractured and reshaped under colonial and postcolonial conditions, while Roy and Ngũgĩ expose how exclusion continues through caste and class structures even after independence. Similarly, Emecheta and Morrison reveal that gender and racial exclusion deeply affect personal lives and social belonging. These writers do not present inclusion as an easy achievement but as a continuous struggle against inherited injustice and social control. Overall, the study concludes that postcolonial English literature plays a vital role in promoting social awareness and ethical responsibility. By giving voice to marginalized communities and asserting cultural identity, literature becomes a form of resistance and social intervention. The texts discussed in this paper suggest that true social inclusion requires recognition, empathy, and justice, not only political freedom. Thus, postcolonial literature remains highly relevant in understanding and addressing the ongoing challenges of exclusion in contemporary societies.

References:

1. Achebe, Chinua. *Home and Exile*. Oxford University Press, 2000.
2. Bhabha, Homi K. *The Location of Culture*. Routledge, 1994.
3. Fanon, Frantz. *The Wretched of the Earth*. Translated by Constance Farrington, Grove Press, 1963.
4. Loomba, Ania. *Colonialism/Postcolonialism*. Routledge, 1998.
5. Said, Edward W. *Orientalism*. Pantheon Books, 1978.
6. Spivak, Gayatri Chakravorty. "Can the Subaltern Speak?" *Marxism and the Interpretation of Culture*, edited by Cary Nelson and Lawrence Grossberg, University of Illinois Press, 1988, pp. 271–313.
7. Achebe, Chinua. "The Novelist as Teacher." *African Writers on African Writing*, edited by G. D. Killam, Heinemann, 1973, pp. 1–6.
8. Boehmer, Elleke. *Colonial and Postcolonial Literature*. Oxford UP, 1995.
9. Fanon, Frantz. *The Wretched of the Earth*. Translated by Constance Farrington, Grove Press, 1963.
10. Ngũgĩ wa Thiong'o. *Decolonising the Mind: The Politics of Language in African Literature*. Heinemann, 1986.
11. Achebe, Chinua. *Things Fall Apart*. 1958. Anchor Books, 1994.
12. Achebe, Chinua. *Hopes and Impediments: Selected Essays*. Heinemann, 1988.
13. Emecheta, Buchi. *The Joys of Motherhood*. 1979. George Braziller, 1994.
14. Morrison, Toni. *Beloved*. 1987. Vintage International, 2004.
15. Morrison, Toni. *Playing in the Dark: Whiteness and the Literary Imagination*. Harvard UP, 1992.
16. Ngũgĩ wa Thiong'o. *Petals of Blood*. 1977. Heinemann, 1981.
17. Roy, Arundhati. *The God of Small Things*. IndiaInk, 1997.
18. Rushdie, Salman. *Midnight's Children*. 1981. Jonathan Cape, 1981.
19. Rushdie, Salman. *Imaginary Homelands: Essays and Criticism 1981–1991*. Granta Books, 1991.

Original Article

Women’s Economic Empowerment as a Strategy for Social Inclusion

Dr. Dileep J. Ghongade

Dr. Babasaheb Ambedkar College of Social Work, Morane, Dhule

Manuscript ID:

JRD -2026-180210

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 40-42

February 2026

Submitted: 15 Jan. 2026

Revised: 25 Jan. 2026

Accepted: 05 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

Abstract

Women’s economic empowerment has gained prominence as a critical pathway for achieving gender equality and promoting social inclusion. Despite policy commitments and development interventions, women—particularly those from marginalized social groups—continue to experience economic exclusion manifested through limited access to productive resources, informal and precarious employment, and restricted decision-making power. This paper examines women’s economic empowerment as a multidimensional and transformative strategy for social inclusion. Based on secondary data analysis of academic literature, policy documents, and reports of national and international organizations, the study explores how economic empowerment enhances women’s agency, dignity, and participation in social and institutional life. The paper argues that women’s economic empowerment contributes to social inclusion by reducing dependency, strengthening bargaining power, enabling access to social protection, and fostering collective action. However, structural barriers such as unpaid care work, discriminatory gender norms, informality, and weak implementation of gender-responsive policies continue to limit its inclusive potential. The study concludes that women’s economic empowerment must be approached through a rights-based and gender-sensitive framework that integrates livelihoods with social justice, institutional access, and supportive public systems to ensure inclusive and sustainable development.

Keywords: Women’s economic empowerment, social inclusion, gender equality, informal sector, social justice

Introduction:

Gender inequality remains a fundamental challenge to inclusive development across societies. Women’s unequal access to education, employment, property, and decision-making spaces reinforces social and economic hierarchies that marginalise them within households, communities, and labour markets. Economic exclusion is one of the most visible and persistent forms of social exclusion faced by women, particularly those belonging to disadvantaged social groups such as Scheduled Castes, Scheduled Tribes, minorities, migrant communities, and women with disabilities. Women’s economic empowerment refers to the process by which women gain the ability to participate equally in economic activities, access productive resources, control income and assets, and exercise agency over economic decisions. In recent years, economic empowerment has been increasingly recognised not merely as a development outcome but as a strategic means of achieving social inclusion. When women gain economic independence, they are better positioned to challenge discriminatory norms, participate in public and political life, and claim their rights as workers and citizens. From a social inclusion perspective, economic empowerment is closely linked to dignity, voice, and institutional participation. However, many empowerment initiatives focus narrowly on income generation or self-employment without addressing structural constraints such as unpaid care responsibilities, informal employment, lack of social protection, and gender-based discrimination. Such approaches risk reinforcing existing inequalities rather than transforming them. This paper examines women’s economic empowerment as a comprehensive strategy for social inclusion.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.18383207

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Dr. Dileep J. Ghongade, Dr. Babasaheb Ambedkar College of Social Work, Morane, Dhule

How to cite this article:

Ghongade, D. J. (2026). *Women's Economic Empowerment as a Strategy for Social Inclusion.*

Journal of Research & Development, 18(2(II)), 40–42. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18383207>

It analyses the conceptual linkages between economic empowerment and social inclusion, highlights key dimensions through which empowerment promotes inclusion, and identifies challenges that limit its transformative potential. The paper contributes to gender and development discourse by emphasising the need for rights-based, inclusive, and gender-responsive approaches to women's economic empowerment.

Objectives of the Study:

The specific objectives of the study are as follows:

- To examine the concept of women's economic empowerment from a social inclusion perspective.
- To analyse the relationship between women's economic empowerment and social inclusion.
- To identify key dimensions through which economic empowerment contributes to social inclusion.
- To examine major challenges affecting the inclusive outcomes of women's economic empowerment.
- To suggest policy and practice implications for strengthening women's economic empowerment as a strategy for social inclusion.

Methodology:

The present study is based on secondary data. Relevant data were collected from a wide range of sources, including:

- Peer-reviewed national and international research journals
- Books on gender studies, social inclusion, and development
- Reports and publications of UN Women, International Labour Organization, and World Bank
- Policy documents and development reports of national governments and international agencies

The collected literature was analysed using a conceptual and thematic approach. Themes related to economic empowerment, gender inequality, labour participation, social protection, unpaid care work, and institutional inclusion were identified and synthesised to examine how women's economic empowerment functions as a strategy for social inclusion.

Women's Economic Empowerment: Conceptual Understanding:

Women's economic empowerment is a multidimensional concept encompassing access to economic opportunities, control over resources, and the ability to make strategic life choices. It goes beyond participation in income-generating activities to include qualitative aspects such as decent work, social security, and dignity. According to gender and development literature, empowerment involves the expansion of women's resources, agency, and achievements. Resources include education, skills, credit, assets, and institutional support. Agency refers to women's capacity to make decisions, exercise voice, and negotiate power relations. Achievements represent the outcomes of empowerment, such as improved income, enhanced social status, and increased participation in public life. From a social inclusion perspective, women's economic empowerment is significant because it addresses structural barriers that exclude women from economic and social institutions. Economic empowerment enhances women's visibility in public spaces, strengthens their bargaining power within households, and facilitates access to services such as health care, education, and social protection.

Women's Economic Empowerment and Social Inclusion: Key Dimensions:

1 Access to Employment and Livelihood Opportunities

Access to employment and sustainable livelihoods is a foundational element of women's economic empowerment. Employment provides income, reduces economic dependency, and enhances self-esteem and social recognition. When women from marginalised communities gain access to livelihoods, it enables their integration into economic and social networks, thereby promoting social inclusion. However, mere access to employment is insufficient. The quality of work, stability of income, and working conditions play a crucial role in determining whether employment leads to empowerment and inclusion.

2 Control over Income and Productive Resources

Economic empowerment requires not only earning income but also having control over it. Women's control over income and assets such as land, housing, and savings enhances their decision-making power within households and communities. Research consistently shows that women's control over resources leads to improved household outcomes, including better nutrition, health, and education. From a social inclusion perspective, control over resources reduces women's vulnerability to economic shocks and social dependence, enabling them to participate more confidently in social and institutional spaces.

3 Reduction of Unpaid Care and Domestic Work

Unpaid care and domestic work remain one of the most significant barriers to women's economic participation. Women disproportionately bear responsibilities related to childcare, eldercare, cooking, and household maintenance. This unequal distribution of unpaid work limits women's time, mobility, and opportunities for skill development and paid employment. Addressing unpaid care work through public services, social infrastructure, and supportive policies is essential for ensuring that women's economic empowerment translates into social inclusion.

4 Informal Employment and Social Protection

Women are overrepresented in the informal sector, which is characterised by low wages, job insecurity, and lack of social protection. Informal employment often excludes women from labour rights, social security benefits, and legal protections. Economic empowerment strategies that promote formalisation, extend social protection, and improve working conditions contribute significantly to social inclusion by integrating women into institutional frameworks and welfare systems.

5. Collective Action and Institutional Participation

Women's collectives such as self-help groups, cooperatives, and unions play a vital role in economic empowerment. Collective mechanisms enhance access to credit, markets, training, and information. They also provide platforms for leadership development and collective bargaining. Participation in collective institutions strengthens social inclusion by enabling women to engage with state agencies, financial institutions, and markets on more equal terms.

6. Challenges in Using Women's Economic Empowerment as a Strategy for Social Inclusion

Despite its potential, women's economic empowerment faces several challenges that limit its inclusive impact:

- Persistent gender norms that restrict women's mobility and economic decision-making
- Concentration of women in informal and low-paid employment
- Limited access to land, credit, and productive assets
- Inadequate social protection and workplace safety
- Weak implementation and monitoring of gender-responsive policies

These challenges highlight the need for a holistic and intersectional approach that addresses both economic and social barriers.

Conclusion:

Women's economic empowerment is a powerful strategy for promoting social inclusion when it is understood as a transformative and rights-based process. Economic participation enhances women's agency, strengthens their social status, and enables access to institutions and services. However, empowerment initiatives that focus narrowly on income generation without addressing structural inequalities risk reinforcing existing exclusions. The study concludes that women's economic empowerment must be integrated with social protection, reduction of unpaid care work, institutional access, and gender-sensitive policy implementation. Strengthening women's economic empowerment is essential not only for achieving gender equality but also for building inclusive and sustainable societies.

References:

1. Desai, Neera and Thakkar, Usha (2001): "Women in Indian Society", National Book Trust, New Delhi, India.
2. Agarwal, Bina (1994): "A Field of One's Own: Gender and Land Rights in South Asia", Cambridge University Press (India Edition), New Delhi, India.
3. Sen, Amartya (1999): "Development as Freedom", Oxford University Press, New Delhi, India.
4. Krishnaraj, Maithreyi (2010): "Women and Development in India", Oxford University Press, New Delhi, India.
5. Patel, Tulsi (2007): "Gender and Development", Oxford University Press, New Delhi, India.
6. Ghosh, Jayati (2016): "Never Done and Poorly Paid: Women's Work in Globalising India", Women Unlimited, New Delhi, India.
7. Chakravarti, Uma (2003): "Gendering Caste: Through a Feminist Lens", Stree Publications, Kolkata, India.
8. Government of India (2011): "India Human Development Report 2011: Towards Social Inclusion", Planning Commission, Oxford University Press, New Delhi, India.
9. National Commission for Women (2015): "Status of Women in India", NCW Publication, New Delhi, India.
10. Deshpande, Ashwini (2011): "The Grammar of Caste: Economic Discrimination in Contemporary India", Oxford University Press, New Delhi, India.
11. Government of India (2011): "India Human Development Report 2011: Towards Social Inclusion", Planning Commission, New Delhi, India.
12. Government of India (2016): "National Policy for Women", Ministry of Women and Child Development, New Delhi, India.
13. National Commission for Women (2015): "Status of Women in India", NCW Publication, New Delhi, India.
14. Government of India (2020): "Gender Budgeting in India", Ministry of Women and Child Development, New Delhi, India.
15. Government of India (2021): "Economic Survey of India (Chapter on Gender and Social Inclusion)", Ministry of Finance, Government of India Press, New Delhi, India.

Original Article

Role of Spiritual and Pilgrimage Tourism in Vikasit Bharat @ 2047 Mission

Dr. Hemant Anil Joshi

Associate Professor, D E S's M D Palesha Commerce and Arts & Science College, Dhule, KBCNM University Jalgaon

Email: hemantajoshi.2012@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180211

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 43-45

February 2026

Abstract

As India approaches its centenary of independence in 2047, the Vikasit Bharat (Developed India) mission serves as the overarching developmental framework.¹ A critical, yet traditionally underestimated, pillar of this mission is spiritual and pilgrimage tourism. Traditionally viewed through the lens of individual piety, this sector is now being reimagined as a multi-billion dollar economic engine.² This article examines how spiritual tourism contributes to the four key pillars of Vikasit Bharat: Yuva (Youth), Garib (Poor), Mahilayen (Women), and Annadata (Farmers). Through a mixed-methods research approach, the study analyzes the transition from "faith-based travel" to a structured "temple economy." Key findings suggest that spiritual tourism is not only a driver of GDP and infrastructure but also a primary vehicle for India's global soft power (Vishwaguru). The article concludes with strategic recommendations for sustainable and digitally-integrated pilgrimage management to ensure that by 2047, India is the world's premier destination for spiritual seekers.

Introduction:

The vision of Vikasit Bharat @ 2047 is to transform India into a \$30–\$32 trillion economy, characterized by high-quality infrastructure, social inclusivity, and global leadership. In this journey, the tourism sector is expected to contribute nearly 10% of the national GDP. Within this sector, spiritual and pilgrimage tourism remains the largest sub-segment, accounting for over 60% of domestic tourism footfall. Historically, India has been a civilizational magnet. However, the modern mission shifts the focus from mere visitation to destination-centric development. The rejuvenation of sites like the Kashi Vishwanath Corridor and the Ayodhya Ram Mandir serves as a blueprint for this transformation. By integrating modern connectivity with ancient heritage, the government aims to create a "virtuous cycle" of growth that benefits local communities and the national exchequer alike.

Importance and Significance of the Topic

The significance of spiritual tourism in the 2047 mission is three-fold:

- **Economic Multiplier Effect:** Tourism has the highest job-to-investment ratio. Every rupee spent by a pilgrim circulates through the hands of transport providers, hotel staff, local artisans, and farmers, creating a massive multiplier effect.
- **Infrastructure Catalyst:** The PRASHAD and Swadesh Darshan schemes leverage pilgrimage sites to build world-class roads, airports (e.g., Maharishi Valmiki International Airport), and digital networks in Tier-2 and Tier-3 cities.
- **Global Brand "Vishwaguru":** Spiritual tourism is India's most potent soft power. It positions the nation as a global hub for wellness, yoga, and inner peace, attracting high-value international "seekers" rather than "sightseers."

Objectives of the study

- To evaluate the socio-economic impact of pilgrimage tourism on local livelihoods.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Dr. Hemant Anil Joshi, Associate Professor, D E S's M D Palesha Commerce and Arts & Science College, Dhule, KBCNM University, Jalgaon

How to cite this article:

Joshi, H. A. (2026). Role of Spiritual and Pilgrimage Tourism in Vikasit Bharat @ 2047 Mission. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 43–45. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18383335>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.18383335

- To analyze the role of government policy (PRASHAD/Swadesh Darshan) in achieving Vikasit Bharat goals.
- To explore the integration of technology (AI, VR, and Digital Infrastructure) in enhancing the pilgrim experience.
- To propose a model for "Green Pilgrimage" to ensure environmental sustainability by 2047.

Hypothesis of the study

Strategic investment in pilgrimage infrastructure acts as a primary catalyst for rural-to-urban economic transition in India. The digitization of spiritual circuits will increase the average tourist spend and duration of stay by at least **30%** by 2030.

Methodology

This research utilizes a Descriptive and Analytical Research Design.

- **Secondary Data Analysis:** Data was harvested from the **Ministry of Tourism**, **NITI Aayog** reports, and the **Periodic Labour Force Survey (PLFS)**.
- **Comparative Analysis:** The "Varanasi Model" and the "Ayodhya Transformation" were compared against traditional pilgrimage patterns to identify growth drivers.
- **Trend Projection:** Using current CAGR (Compound Annual Growth Rate) to forecast GDP contributions for the year 2047.

Data Collection and Data Analysis

Market Size and Growth Recent data from 2024-2025 indicates a massive surge in the "Temple Economy."³

Parameter	2023-24 (Estimated)	2047 (Projected)
Market Size (Spiritual Tourism)	\$65 Billion	\$1.2 Trillion
GDP Contribution (Total Tourism)	5.22%	10.0%
Domestic Tourist Visits (DTVs)	2.3 Billion	20 Billion
Foreign Tourist Arrivals (FTAs)	9.5 Million	100 Million

The Economic Multiplier

The tourism sector exhibits a high Output Multiplier. For every 1 unit of direct spending in pilgrimage tourism, the total economic output increases by approximately 2.5 to 3.0 units due to indirect and induced effects.

Case Study: The Uttar Pradesh Transformation

In 2025, Uttar Pradesh recorded over 109 crore domestic tourists in a single quarter.

- **Ayodhya:** Footfall increased from 2.8 lakh (2017) to over **20 crore** (early 2025).
- **Varanasi:** Since the Kashi Vishwanath Corridor (2021), footfall magnified **18-fold**, reaching 11 crore in 2024.
- **Employment:** In Ayodhya alone, over **25,000 new jobs** were created in the hospitality sector within 12 months of the temple inauguration.

Alignment with the Four Pillars

- **Yuva (Youth):** New roles in digital guiding, VR-based storytelling, and hospitality management.
- **Mahilayen (Women):** Empowerment through the "**Paryatan Didi**" initiative, focusing on homestays and local handicraft cooperatives.
- **Garib (Poor):** Pro-poor tourism models ensure that the "bottom of the pyramid" benefits from the 6-7 hands that every tourism rupee passes through.
- **Annadata (Farmers):** Direct linkage of temple kitchens (Annadanams) to local organic farmers, creating a "Farm-to-Altar" supply chain.

Discussion: Challenges and Digital Integration

To reach the 2047 goals, India must address the "Crowd-Sanctity Paradox." As footfall increases, the spiritual essence can be diluted by chaos.

Technology is the solution:

- **AI-Driven Crowd Management:** Real-time monitoring to prevent stampedes and manage "carrying capacity."
- **The Metaverse Experience:** Virtual pilgrimages for the elderly and global audience to build brand awareness.
- **Unified Pilgrim App:** One-stop solution for "Aastha" trains, e-Darshan, and local "Vocal for Local" shopping.

Conclusion

Spiritual and pilgrimage tourism is the "Golden Thread" that weaves India's cultural heritage into its developed future. The research confirms that the "Temple Economy" is not a regressive focus on the past, but a progressive strategy for the future. By 2047, spiritual tourism will be the bedrock of a \$30 trillion India, providing inclusive growth and cementing India's role as the spiritual capital of the world.

Recommendations

1. **Develop 'Green Pilgrimage' Corridors:** Mandate zero-waste and solar-powered infrastructure for all sites under PRASHAD.
2. **Boutique Spiritual Circuits:** Shift from mass tourism to high-value "experiential" tourism (e.g., meditation retreats, Vedic workshops).
3. **Skill Development:** Scale the "Paryatan Mitra" program to train 10 million youth as certified multi-lingual cultural ambassadors.
4. **PPP Models:** Encourage Private-Public Partnerships for the maintenance of heritage ghats and secondary spiritual sites.

References

1. Ministry of Tourism, Government of India (2025). Annual Report on Tourism Statistics.
2. NITI Aayog (2024). Strategy for Vikasit Bharat @ 2047: Tourism as a Growth Driver.
3. Press Information Bureau (PIB) (2025). Progress of PRASHAD and Swadesh Darshan 2.0 Schemes.
4. MakeMyTrip (2025). Report on Pilgrimage Travel Trends in India.
5. World Travel & Tourism Council (WTTC) (2024). Economic Impact Research: India.

Original Article

Role Of Zoology in Sustainable Wildlife Management

Dr. Raju C. Sarvade

Associate Professor in Zoology, Pratap College, Amalner, Dist. Jalgaon

Manuscript ID:

JRD -2026-180212

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 46-50

February 2026

Submitted: 16 Jan. 2026

Revised: 26 Jan. 2026

Accepted: 06 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

Abstract

The present study focuses on the role of zoology in sustainable wildlife management and biodiversity conservation. Zoology helps in understanding animal behaviour, population dynamics, habitat requirements, and ecological relationships, which are essential for effective wildlife management. The study is descriptive and analytical in nature and is based on secondary sources such as standard zoology books, research journals, government reports, and publications of wildlife organizations. The study highlights how zoological science supports wildlife conservation, protection of endangered species, population assessment, habitat management, and human-wildlife conflict mitigation. It also explains the importance of zoological principles in maintaining ecological balance and ensuring long-term sustainability of wildlife resources. The study concludes that scientific knowledge from zoology is necessary for planning, implementing, and improving wildlife management strategies and for achieving sustainable conservation of biodiversity for present and future generations.

Key words: Zoology, Wildlife, Biodiversity, Habitants, Sustainable Management, Wildlife conflict.

Introduction:

Zoology is the branch of biological science that deals with the study of animals. It includes the study of animal structure, function, behavior, evolution, distribution, and interaction with the environment. The scope of zoology is very wide because it covers all animal forms, from microscopic organisms to large mammals. Modern zoology is not limited to classification only; it also includes ecology, ethology, genetics, conservation biology, and wildlife science. Through field studies and laboratory research, zoology helps us understand how animals survive, reproduce, and adapt to changing environments (Odum & Barrett, 2005). Wildlife refers to all undomesticated animals living in natural habitats such as forests, grasslands, wetlands, and marine ecosystems. Wildlife management is the scientific practice of maintaining wildlife populations and habitats in a balanced way so that species can survive for a long time. It involves habitat protection, population monitoring, control of poaching, and regulation of human activities. According to Caughley and Sinclair (1994), wildlife management is based on ecological principles and focuses on maintaining healthy populations rather than exploiting animals without limits. In India, wildlife management also includes the protection of sacred groves and community-based conservation practices (Gadgil & Guha, 1995). In the present era, sustainable wildlife management has become very important due to rapid deforestation, climate change, pollution, and urban expansion. Many species are facing extinction because their habitats are shrinking and food chains are disturbed. Unsustainable uses of forest resources and illegal wildlife trade have further increased this problem. Sustainable wildlife management aims to protect wildlife while allowing responsible use of natural resources. It ensures that future generations can also benefit from biodiversity. Primack (2014), states that conservation without sustainability cannot succeed in the long run, as ecological balance is closely linked with human survival. Zoological science plays a key role in conservation and wildlife management.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.18383390

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Dr. Raju C. Sarvade, Associate Professor in Zoology, Pratap College, Amalner, Dist. Jalgaon

How to cite this article:

Sarvade, R. C. (2026). Role Of Zoology in Sustainable Wildlife Management. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 46–50. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18383390>

Zoologists study animal behavior, population dynamics, breeding patterns, and habitat requirements. This scientific knowledge helps in designing wildlife reserves, breeding programs, and species recovery plans. For example, studies on tiger ecology have helped India improve its conservation strategies under Project Tiger (Sukumar, 2012). Zoology also supports modern tools such as wildlife census techniques, radio tracking, and biodiversity assessment, which are essential for effective management. The rationale of the present study lies in understanding how zoology contributes to sustainable wildlife management. As human pressure on natural ecosystems increases, scientific guidance is required to protect wildlife effectively. This study is significant because it highlights the practical role of zoology in conservation planning, policy making, and environmental awareness. By linking zoological knowledge with sustainability, the study emphasizes the need for science-based wildlife management for ecological stability and human well-being.

Objectives of the Study:

- To study the scope of zoology in wildlife management.
- To examine the role of zoology in wildlife conservation and biodiversity protection.
- To analyze the importance of zoology in sustainable wildlife management.
- To understand the contribution of zoology to population and habitat management.
- To examine the role of zoology in managing human–wildlife conflict and ecological balance.

Methodology:

The present study is descriptive and analytical in nature. It is based mainly on secondary data. Relevant information has been collected from standard textbooks of zoology, research journals, government reports, publications of wildlife organizations, and reliable online sources. National and international studies related to wildlife management and conservation has been reviewed.

Review of Literature:

- **Arya (2023)** discussed the concept of rewilding as essential for future sustainability. The study emphasized how restoring wildlife populations and natural processes can help maintain ecological balance and support long-term wildlife management goals.
- **Gupta et al. (2023)** analysed wildlife conservation and management challenges in India, highlighting habitat loss, climate change, poaching, and invasive species as major threats. The authors recommended multi-sectoral strategies, such as habitat restoration and collaborative approaches, to ensure sustainable wildlife conservation.
- **Kalra et al. (2023)** reviewed community involvement in wildlife conservation in India, stressing that local participation improves protection outcomes by linking scientific zoological knowledge with community practices, enhancing both sustainability and biodiversity protection at the grassroots level.
- **Mainak Banerjee et al. (2024)** examined genetic diversity and evolutionary biology of Indian wildlife. They found that integrating genetic monitoring with conservation planning helps preserve evolutionary potential and supports targeted wildlife management strategies, especially in fragmented habitats.
- **Patra, Barman, and Gupta (2024)** investigated human–wildlife interactions in urban India from a socio-zoological perspective. Their study highlighted how rapid urbanisation changes animal behaviour and increases zoonotic risk, suggesting that sustainable wildlife management must integrate social and biological considerations.
- **Rao et al. (2025)** assessed the response of ungulate populations to conservation-oriented village relocations in a tiger reserve in central India. Their research showed that scientific management practices influence ungulate distribution and habitat use, indicating that zoological data can guide sustainable protected area management.

Zoology: Meaning, Scope and Relevance:

Zoology is a branch of biological science that deals with the scientific study of animals. It includes the study of animal structure, function, behaviour, growth, reproduction, evolution, and their interaction with the environment. The term zoology comes from the Greek words *zoon* meaning animal and *logos* meaning study, which clearly indicates its focus on animal life (Hickman et al., 2017). Zoology helps in understanding the diversity of animals, from simple organisms to complex vertebrates, and explains how animals adapt to changing environmental conditions. According to Mayr (2004), zoology provides a scientific foundation for understanding animal diversity and their role in maintaining ecological balance. Thus, zoology is not only concerned with animals individually but also with their place in nature. The scope of zoology is very wide and includes both basic and applied aspects of animal life. It covers the study of animal form, structure, and life processes as well as their classification, behaviour, and evolution. Important branches of zoology include morphology, anatomy, physiology, genetics, taxonomy, ecology, and ethology, each contributing to a better understanding of animal life (Verma & Agarwal, 2018). Zoology also has applied branches such as wildlife biology, conservation zoology, fisheries science, and environmental zoology, which are useful in solving practical problems related to biodiversity loss and environmental degradation. The wide scope of zoology makes it relevant to many fields like agriculture, medicine, veterinary science, and especially wildlife conservation.

Zoology is highly relevant to wildlife studies because wildlife science is mainly based on zoological principles. Knowledge of animal ecology, behaviour, population dynamics, and evolution is essential for understanding

wildlife populations and their habitats. Zoological studies help in estimating wildlife populations, understanding breeding patterns, food habits, and migration, which are necessary for effective wildlife management and conservation planning (Primack, 2014). Zoology also helps in identifying endangered species and understanding the causes of their decline, such as habitat destruction, climate change, and human activities (Krebs, 2016). Therefore, zoology forms the scientific backbone of wildlife studies and plays a vital role in achieving sustainable wildlife management and biodiversity conservation.

Role of Zoological Science in Wildlife Conservation and Biodiversity Protection:

Zoological science plays a very important role in biodiversity conservation because it helps us understand animal diversity and their role in ecosystems. Biodiversity includes the variety of animal species, their genetic differences, and the ecosystems in which they live. Zoology explains how animals interact with each other and with their environment, and how the loss of one species can disturb the entire ecological balance. Through zoological studies, scientists can identify key species, understand food chains, and assess ecosystem health, which are essential for planning conservation strategies (Primack, 2014). Without zoological knowledge, biodiversity conservation would remain incomplete and unscientific. Zoology is especially important for the protection of endangered species. Endangered animals face threats such as habitat loss, climate change, poaching, and pollution. Zoological research helps in identifying endangered species, studying their population size, breeding behaviour, food habits, and habitat needs. This information helps conservation agencies to design species-specific protection programmes such as captive breeding, habitat restoration, and legal protection (IUCN, 2023). Zoological monitoring also helps in evaluating whether conservation efforts are successful or not, making it possible to improve management practices. Zoological science provides the scientific basis of wildlife conservation by replacing guesswork with evidence-based decisions. Conservation plans based on zoological data are more effective because they are grounded in animal ecology, population dynamics, and evolutionary biology. Zoology helps in predicting the impact of human activities on wildlife and in developing sustainable solutions that balance conservation and development (Krebs, 2016). Thus, zoological science forms the backbone of modern wildlife conservation and ensures long-term protection of biodiversity through scientific understanding.

Zoology and Sustainable Wildlife Management Practices:

Sustainable wildlife management means using and conserving wildlife in such a way that animal populations remain healthy for the present as well as for future generations. It does not support overuse or neglect of wildlife resources. Zoological science helps to define sustainability by studying animal population size, growth rate, carrying capacity, and habitat requirements. According to Primack (2014), wildlife management becomes sustainable only when ecological limits are respected and animal populations are allowed to regenerate naturally. Without zoological understanding, wildlife use may lead to population decline and extinction. Thus, zoology provides clarity about what level of use is safe and what level becomes harmful. Zoological principles strongly support sustainability through concepts such as population dynamics, food chains, predator-prey relationships, and habitat ecology. For example, if herbivore populations increase beyond carrying capacity, they can destroy vegetation and harm the ecosystem. Zoological studies help managers decide when population control is needed and when protection is required (Krebs, 2016). Similarly, understanding animal behaviour and breeding cycles helps in fixing hunting bans or closed seasons. In India, zoological research has guided tiger conservation by identifying core habitats and prey availability, which supports sustainable population growth (Jhala et al., 2020). Long-term conservation strategies depend heavily on zoological science because sustainability is a long process, not a short-term action. Zoological monitoring helps track population trends over time and assess the impact of climate change, habitat loss, and human activities. Strategies such as habitat restoration, wildlife corridors, captive breeding, and reintroduction programmes are all based on zoological research (IUCN, 2023). For example, the successful recovery of species like the Indian one-horned rhinoceros and the Asiatic lion is the result of long-term, science-based wildlife management. Therefore, zoology plays a key role in developing sustainable wildlife management practices that ensure biodiversity protection over generations.

Contribution of Zoology in Population Assessment and Habitat Management:

Zoology makes a major contribution to population assessment through the study of population ecology and scientific monitoring methods. Population ecology explains how animal populations grow, decline, and remain stable under natural and human-influenced conditions. Zoological tools such as population estimation, age structure analysis, birth and death rates, and migration patterns help wildlife managers understand the real status of animal populations. Regular monitoring based on zoological principles allows early detection of population decline before a species becomes endangered (Krebs, 2016). Without such scientific assessment, wildlife management decisions may be based on assumptions rather than facts, leading to overprotection or overexploitation. Zoology therefore ensures that population control, protection, or recovery measures are planned using accurate scientific data rather than short-term observations. Zoological science is equally important in habitat conservation and restoration because animal survival depends directly on habitat quality. Zoology helps identify habitat requirements such as food availability, water sources, shelter, and breeding sites. Habitat degradation, fragmentation, and loss are major reasons for wildlife decline,

and zoological studies explain how these changes affect animal behaviour and reproduction (Primack, 2014). Based on such knowledge, habitat restoration programmes are designed to recreate natural conditions that support wildlife survival. For example, restoration of grasslands for herbivores or wetlands for aquatic species is guided by zoological research. Long-term habitat management based on zoological data ensures that ecosystems remain suitable for wildlife populations over time rather than offering temporary solutions. Ecological relationships form the foundation of effective wildlife management, and zoology provides a deep understanding of these relationships. Animals are connected through food chains, food webs, predator–prey interactions, and competition for resources. Zoological studies show that disturbing one species can affect the entire ecosystem. For instance, the decline of predators can lead to herbivore overpopulation, which in turn damages vegetation and soil quality (Ripple et al., 2014). Understanding such relationships helps managers maintain ecological balance while planning conservation strategies. Zoology also explains symbiotic and mutualistic relationships that support ecosystem stability. Thus, zoological knowledge of ecological relationships is essential for sustainable population management and healthy habitat functioning.

Role of Zoology in Human–Wildlife Conflict Management and Ecological Balance:

Human–wildlife conflict mainly occurs due to habitat loss, fragmentation, and increase in human population near forest areas. According to Nyhus (2016), expansion of agriculture, roads, and settlements forces wild animals to move outside protected areas, leading to crop damage, livestock loss, and sometimes human injury. In India, conflicts involving elephants, leopards, and wild boars are common because their natural habitats overlap with human-dominated landscapes (Jhala et al., 2020). Zoology helps identify the biological and ecological reasons behind such conflicts instead of blaming wildlife alone. Zoological studies explain animal behaviour, movement patterns, and feeding habits, which are key elements to understanding conflict situations. Treves and Karanth (2003) stated that conflict increases when animal behaviour is not considered in management planning. For example, leopards entering villages often follow prey availability rather than attacking humans intentionally. Zoological research helps in mapping animal corridors and seasonal movements, which reduces surprise encounters between humans and wildlife. Zoology provides scientific approaches to conflict mitigation by using evidence-based methods. According to IUCN (2023), strategies such as early warning systems, habitat improvement, prey base management, and relocation are effective only when based on zoological data. In India, radio-collaring of elephants and tigers has helped forest departments track animal movement and prevent conflict in advance. Such scientific methods reduce fear and improve coexistence between humans and wildlife.

Maintaining ecological balance is another important role of zoology in conflict management. Ripple et al. (2014) explained that removal or decline of top predators disturbs ecological balance and increases conflict indirectly. For example, decline of predators leads to overpopulation of herbivores, which causes crop damage and forest degradation. Zoology helps maintain balanced ecosystems by protecting predators, prey species, and their habitats together. Thus, zoology supports long-term solutions rather than short-term control measures. By understanding ecological relationships and animal behaviour, zoology promotes coexistence instead of conflict elimination. As emphasized by Primack (2014), conservation based on scientific understanding helps protect biodiversity while also addressing human needs. Therefore, zoological science plays a vital role in managing human–wildlife conflict and maintaining ecological balance.

Findings of the Study:

The study finds that zoology provides a strong scientific foundation for wildlife conservation and management. Zoological knowledge helps in understanding animal behaviour, population dynamics, habitat needs, and ecological relationships. This understanding is essential for protecting biodiversity, conserving endangered species, and maintaining ecological balance. The study also finds that wildlife conservation efforts are more effective when they are based on zoological research rather than on assumptions or short-term measures. Another important finding is that zoology plays a key role in sustainable wildlife management practices. Concepts such as carrying capacity, population monitoring, habitat restoration, and long-term conservation strategies are all guided by zoological principles. The study further shows that zoology is crucial in managing human–wildlife conflict by explaining the causes of conflict and suggesting scientific solutions that promote coexistence. Overall, the findings indicate that zoology is central to population assessment, habitat management, conflict mitigation, and sustainable conservation planning.

Conclusion:

The present study concludes that zoology is an essential science for sustainable wildlife management and biodiversity conservation. It provides scientific knowledge that helps in understanding animal life, ecosystem functioning, and ecological balance. Without zoological input, wildlife management practices may become ineffective and unsustainable. The study also concludes that challenges such as habitat loss, species extinction, and human–wildlife conflict can be addressed more effectively through zoological research and science-based management strategies. By linking zoology with sustainability, the study highlights the need for long-term, evidence-based conservation efforts. Therefore, zoological science plays a vital role in ensuring the protection of wildlife, preservation of biodiversity, and maintenance of ecological balance for present and future generations.

References:

1. Arya, A. K. (2023). Rewilding: A requirement for a sustainable future. *BMC Zoology*, 8, 26.
2. Banerjee, M., Kamble, J., Gautam, S. K., Aneesh, K. S., Bhure, D. B. B., Sadineni, T., & Kumar, G. S. (2024). Genetic diversity and evolutionary biology of Indian wildlife: A review. *Uttar Pradesh Journal of Zoology*, 45(20), 353–368.
3. Caughley, G., & Sinclair, A. R. E. (1994). *Wildlife ecology and management*. Blackwell Scientific Publications.
4. Gadgil, M., & Guha, R. (1995). *Ecology and equity: The use and abuse of nature in contemporary India*. Penguin Books India.
5. Gupta, S., Kumaresan, P. R., Saxena, A., Mishra, M. R., Upadhyay, L., Sabareeswaran, T. A. & Magrey, A. H. (2023). *Wildlife conservation and management: Challenges and strategies*. *Uttar Pradesh Journal of Zoology*, 44(24), 280–286.
6. Hickman, C. P., Roberts, L. S., Keen, S. L., Larson, A., I'Anson, H., & Eisenhour, D. J. (2017). *Integrated principles of zoology* (17th ed.). McGraw-Hill Education.
7. IUCN. (2023). *The IUCN Red List of threatened species*. International Union for Conservation of Nature.
8. Jhala, Y. V., Qureshi, Q., & Nayak, A. K. (2020). *Status of tigers, co-predators and prey in India*. National Tiger Conservation Authority, Government of India.
9. Kalra, S., Poonia, A., Sharma, R., Kaur, R., Sharma, P., & Gulia, N. (2023). Wildlife conservation through local community engagement in India. *Uttar Pradesh Journal of Zoology*, 44(2), 13–24.
10. Krebs, C. J. (2016). *Ecology: The experimental analysis of distribution and abundance* (7th ed.). Pearson Education.
11. Mayr, E. (2004). *What makes biology unique? Considerations on the autonomy of a scientific discipline*. Cambridge University Press.
12. Nyhus, P. J. (2016). Human–wildlife conflict and coexistence. *Annual Review of Environment and Resources*, 41, 143–171.
13. Odum, E. P., & Barrett, G. W. (2005). *Fundamentals of ecology* (5th ed.). Thomson Brooks/Cole.
14. Patra, J., Barman, P., & Gupta, T. (2024). Human–wildlife interactions and zoonotic risks in urban India: A socio-zoological perspective. *Uttar Pradesh Journal of Zoology*, 45(22), 185–192.
15. Primack, R. B. (2014). *Essentials of conservation biology* (6th ed.). Sinauer Associates.
16. Rao, R. Y., Sankaran, M., Jathanna, D. et al. (2025). Assessing ungulate response to conservation-oriented village relocations and their associated management practices in a tiger reserve in central India. *Biodiversity and Conservation*, 34, 2905–2920.
17. Ripple, W. J., Estes, J. A., Beschta, R. L., et al. (2014). Status and ecological effects of the world's largest carnivores. *Science*, 343(6167), 1241484.
18. Sukumar, R. (2012). *The story of Asia's elephants*. Marg Foundation.
19. Verma, P. S., & Agarwal, V. K. (2018). *Cell biology, genetics, molecular biology, evolution and ecology*. S. Chand Publishing.

Original Article

Thriving And Sustainable Economy: Vikasit Bharat @ 2047

Dr. Pradeep H. Tawade

Associate Professor, Department of Accountancy, NSS College of Commerce and Economic, Tardeo-34

Email: pradeeptawade26@yahoo.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180213

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 51-54

February 2026

Submitted: 16 Jan. 2026

Revised: 26 Jan. 2026

Accepted: 06 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

Abstract

The vision of Vikasit Bharat @ 2047 represents India's long-term aspiration to achieve developed-nation status through inclusive and sustainable economic growth. This study examines the critical economic, social, and environmental dimensions necessary for building a thriving and sustainable economy by 2047. Using a descriptive and analytical research framework, the paper analyses secondary data drawn from government publications, policy documents, and international development reports. The study focuses on key indicators such as economic growth trends, human capital development, sustainability initiatives, and governance reforms. The findings suggest that sustained economic growth alone is insufficient to achieve the Vision 2047 goals unless complemented by environmental sustainability, equitable human development, and institutional strengthening. The study highlights the importance of green transition, skill development, technological innovation, and policy coherence in ensuring long-term economic resilience. The paper concludes by proposing strategic policy measures aimed at promoting inclusive growth, environmental sustainability, and economic stability. The study contributes to the existing literature by providing a structured analytical perspective on India's developmental roadmap towards a sustainable and developed economy.

Keywords: Vikasit Bharat @ 2047, Sustainable Economy, Inclusive Growth, Economic Development, Human Capital

Introduction:

India's vision of Vikasit Bharat @ 2047 marks a strategic shift from short-term economic expansion towards long-term, inclusive, and sustainable development. As India approaches the centenary of its independence, the emphasis has moved beyond mere GDP growth to broader development outcomes encompassing social equity, environmental sustainability, and institutional efficiency. In a global context characterised by climate change, technological disruption, and economic uncertainty, sustainable development has emerged as a critical determinant of long-term prosperity.

India's economic progress over recent decades has been supported by structural reforms, demographic advantages, and increasing global integration. However, persistent challenges such as income inequality, unemployment, environmental degradation, and regional disparities necessitate a comprehensive development framework. The concept of a thriving and sustainable economy under Vision 2047 seeks to address these challenges by integrating economic growth with social and environmental objectives. This study attempts to analyse India's developmental preparedness and policy direction in achieving a sustainable economic framework by 2047, while identifying key drivers and constraints influencing the realisation of this national vision.

Objectives Of the Study:

The present study is undertaken with the objective of examining the economic and developmental dimensions of India's vision of Vikasit Bharat @ 2047, with specific emphasis on sustainability and inclusive growth. The objectives of the study are as follows:

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.18383427

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Dr. Pradeep H. Tawade, Associate Professor, Department of Accountancy, NSS College of Commerce and Economic, Tardeo-34

How to cite this article:

Tawade, P. H. (2026). Thriving And Sustainable Economy: Vikasit Bharat @ 2047. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 51–54. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18383427>

- To analyse the growth trajectory and structural composition of the Indian economy in the context of long-term development goals leading up to 2047.
- To examine the role of sustainable development practices—including environmental conservation, renewable energy adoption, and resource efficiency—in supporting a thriving economic framework.
- To assess the significance of human capital development in enhancing productivity, employment generation, and inclusive economic growth.
- To evaluate government policies, reforms, and institutional initiatives aligned with the Vision of Vikasit Bharat @ 2047.
- To identify key economic, social, and environmental challenges that may impede the realization of a sustainable and developed economy.
- To suggest policy-oriented measures and strategic interventions for achieving a resilient, inclusive, and sustainable economy by 2047.

Rationale Of the Study:

Despite high economic growth, India faces challenges such as inequality, unemployment, and climate vulnerability. Studying sustainable economic models is essential to ensure long-term prosperity and inclusive development.

Research Design:

The present study adopts a descriptive and analytical research design. The descriptive approach is used to outline India's economic growth patterns, sustainability indicators, and development initiatives, while the analytical approach facilitates interpretation of trends and policy implications related to Vision 2047. The research design is appropriate for examining long-term development objectives and evaluating secondary data trends related to economic and sustainable development.

Research Methodology:

The study is based on secondary data sources collected from credible national and international publications. Data has been sourced from the Economic Survey of India, NITI Aayog reports, World Bank databases, United Nations Development Programme (UNDP) reports, and peer-reviewed academic journals.

The methodology involves trend analysis and comparative evaluation of key economic, human development, and sustainability indicators. Qualitative content analysis has been employed to assess policy frameworks and development initiatives aligned with Vikasit Bharat @ 2047. The study is conceptual and policy-oriented in nature, focusing on long-term developmental outcomes rather than primary data collection.

Limitations Of the Study:

The analysis is limited by the availability of projected data and relies on existing secondary sources, which may not fully capture future uncertainties or regional variations.

Discussion:

India's economic growth is supported by structural reforms, digitalization, infrastructure investment, and innovation. Sustainable development initiatives such as renewable energy expansion, electric mobility, and climate action plans play a crucial role. Human capital development through education and skill initiatives strengthens productivity.

Findings:

Based on the analysis of secondary data and policy documents, the study reveals the following key findings:

- India has demonstrated consistent economic growth over the past decade, supported by structural reforms, digital transformation, and infrastructure development; however, growth outcomes remain uneven across regions and social groups.
- Sustainable development initiatives, particularly in renewable energy, clean mobility, and climate action, have gained momentum, indicating a gradual transition towards a green economy aligned with long-term sustainability goals.
- Human capital development has emerged as a critical determinant of economic resilience, with improvements observed in literacy, skill development, and health indicators, though challenges related to employability and workforce readiness persist.
- Governance and institutional reforms, including digital governance and policy rationalisation, have enhanced economic efficiency and service delivery, contributing to improved implementation of development programmes.
- Despite progress, structural challenges such as income inequality, environmental stress, informal employment, and regional disparities pose significant constraints to achieving the objectives of Vikasit Bharat @ 2047.

Conclusion:

The study concludes that achieving the vision of Vikasit Bharat @ 2047 requires a comprehensive and integrated approach that extends beyond conventional economic growth metrics. While India possesses strong growth potential driven by demographic advantages, technological progress, and policy reforms, long-term development and sustainability depends on the effective integration of economic, social, and environmental objectives. A thriving and sustainable economy can be realised only through inclusive growth strategies that prioritise human capital development, environmental sustainability, and institutional strengthening. The findings underscore that economic expansion without adequate attention to equity and ecological balance may undermine long-term development outcomes. Therefore, sustained policy commitment, coordinated governance, and stakeholder participation are essential for translating the Vision 2047 framework into measurable and inclusive development outcomes.

Suggestions / Policy Implications:

Considering the findings, the following policy-oriented suggestions are proposed:

- **Strengthening Human Capital:**

Greater investment in quality education, vocational training, and skill development aligned with future labour market requirements is essential to enhance productivity and employment generation.

- **Promoting Sustainable Economic Practices:**

Policies encouraging renewable energy, green technologies, and circular economy models should be further strengthened to ensure environmental sustainability alongside economic growth.

- **Enhancing Inclusive Growth:**

Targeted interventions aimed at reducing regional and socio-economic disparities are necessary to ensure equitable distribution of development benefits.

- **Improving Institutional Capacity:**

Strengthening governance frameworks, digital public infrastructure, and policy coordination can improve implementation efficiency and accountability.

- **Encouraging Innovation and Private Participation:**

Public-private partnerships and innovation-driven entrepreneurship should be promoted to accelerate infrastructure development and technological advancement.

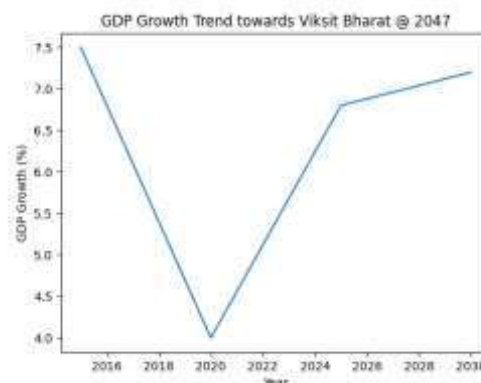
Table 1: Key Economic Indicators

Year	GDP Growth (%)	Renewable Energy (%)	Employment Rate (%)
2015	7.5	15	47
2020	4.0	22	50
2025	6.8	30	55
2030	7.2	40	60

Table 2: Human Development Indicators

Year	Literacy Rate (%)	Life Expectancy (Years)	HDI Index
2015	74	68	0.63
2020	77	69	0.65
2025	80	71	0.68
2030	85	73	0.72

Figure: GDP Growth Trend

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2(II)| February- 2026

References:

1. Government of India. Economic Survey (Various Issues).
2. NITI Aayog (2023). Vikasit Bharat 2047 Vision Document.
3. World Bank. World Development Indicators.
4. UNDP. Human Development Report.

Original Article

A Review on Chemistry-Centered Approaches to Sustainable Resource Management: Water, Waste and Energy

Dr. Shashikant Prabhakar Pawar

Smt Narmadabai Nago Chaudhari Arts, Commerce and Science College Kusumba, District Dhule, Maharashtra, India

Email: profpawarsp@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180214

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 55-58

February 2026

Abstract

Sustainable resource management has emerged as a critical challenge in the face of population growth, rapid industrialization, and climate change. Water scarcity, waste generation, and energy demand are interconnected global issues that require multi-disciplinary solutions. Chemistry plays a central role in developing technologies and processes that enhance efficiency, reduce environmental impact, and promote circular use of resources. This review highlights recent advances in chemical strategies for sustainable water treatment and reuse, waste valorization and management, and clean energy production and storage. It emphasizes mechanistic understanding, material innovation, and the integration of green chemistry principles, and discusses future directions for research and implementation.

Keywords: Sustainable, industrialization, resources, valorization, green chemistry

Introduction:

Sustainability is a multi-dimensional concept involving economic progress, environmental protection, and social well-being. In chemical terms, sustainable resource management combines principles of green chemistry, catalysis, materials science, and environmental chemistry to reduce pollution, conserve resources, and enable energy-efficient processes. Water, waste, and energy are fundamental to human and ecosystem health, and their management represents one of the most pressing scientific and policy challenges of the twenty-first century. Chemistry is uniquely positioned to address these challenges because it offers tools for molecular design, transforming waste into value-added products, and enabling energy conversion with minimal environmental footprint. This review presents a detailed analysis of the state of chemical science in sustainable water management, waste treatment and reuse, and renewable energy technologies. It frames recent research accomplishments within the context of sustainability goals and highlights emerging directions for future investigation.

Sustainable Water Management

Water is essential for life, industry, agriculture, and energy production. However, increasing demand and pollution have intensified stress on freshwater resources. Chemistry contributes to sustainable water management through advanced purification techniques, sensor development, water reuse strategies, and pollutant degradation.

1 Advanced Oxidation Processes

Traditional wastewater treatment systems often fail to remove persistent organic contaminants such as pharmaceuticals, pesticides, and endocrine-disrupting compounds. Advanced oxidation processes (AOPs) generate highly reactive radicals (e.g., hydroxyl •OH) capable of oxidizing complex organics to CO₂ and water.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Dr. Shashikant Prabhakar Pawar, Smt Narmadabai Nago Chaudhari Arts, Commerce and Science College Kusumba, District Dhule, Maharashtra, India

How to cite this article:

Pawar, S. P. (2026). A Review on Chemistry-Centered Approaches to Sustainable Resource Management: Water, Waste and Energy. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 55–58. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18383460>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.18383460](https://doi.org/10.5281/zenodo.18383460)

Recent studies have focused on photocatalytic AOPs using engineered semiconductors such as TiO₂, ZnO, and doped metal oxides to maximize light absorption and charge separation. Nanostructured photocatalysts with high surface area and tailored band gaps demonstrate increased efficiency under solar irradiation, advancing practical application prospects.^{1–4}

2. Adsorption and Selective Removal of Contaminants

Adsorption remains one of the most effective methods for removing heavy metals, dyes, and micropollutants from water. Chemical functionalization of adsorbents enhances selectivity and capacity. Activated carbon remains widely used, but bio-derived adsorbents such as chitosan, modified cellulose, and agricultural waste-derived carbons have gained attention due to low cost and renewability. Additionally, metal–organic frameworks (MOFs) and covalent organic frameworks (COFs) offer tunable pore structures and chemical environments, enabling selective removal of specific contaminants.^{5–8}

3 Membrane Technologies and Fouling Mitigation

Membrane processes (reverse osmosis, ultrafiltration, nanofiltration) are key for desalination and wastewater reuse. Chemistry plays a vital role in membrane development through polymer synthesis, surface functionalization, and incorporation of nanofillers (e.g., graphene oxide, MOFs) to improve selectivity, permeability, and antifouling performance. Studies show that hydrophilic coatings and zwitterionic surface chemistries reduce biofilm formation and improve long-term stability.^{9–11}

4 Water Quality Monitoring and Chemical Sensors

Reliable, real-time monitoring of water quality is essential for sustainable management. Chemical sensors based on electrochemical, optical, or piezoelectric transducers with molecularly imprinted polymers, aptamers, or nanomaterials have achieved detection limits in the low parts per billion range for heavy metals and organics. Deployable sensor networks coupled with data analytics support rapid decision-making in water systems.^{12–14}

Waste Management and Valorization

Waste generation is a by-product of human activity that contributes significantly to environmental degradation. Chemistry provides pathways to convert waste into useful products, neutralize hazardous components, and integrate circular economy principles into industrial systems.

1 Plastic Waste Conversion

Plastics are among the most persistent forms of waste due to their resistance to natural degradation. Mechanical recycling often leads to material downcycling, whereas chemical recycling — including pyrolysis, solvolysis, and catalytic depolymerization — allows breakdown into monomers or chemical feedstocks. Catalysts based on transition metals such as Ni, Ru, and Co supported on oxides or carbon supports have demonstrated enhanced activity and selectivity toward liquid fuels and monomers.^{15–18}

2 Biomass and Organic Waste Valorization

Organic waste from agriculture, food processing, and municipal sources contains carbohydrates, lignin, proteins, and lipids that can be valorized. Anaerobic digestion, fermentation, and catalytic hydrothermal liquefaction convert biomass into biofuels, biochemicals, and soil amendments. Recent research focuses on integrated biorefineries that optimize yields through tailored catalysts, co-substrate utilization, and process intensification.^{19–21}

3. Hazardous Waste Stabilization

Industrial processes generate hazardous wastes containing heavy metals, cyanides, and persistent organic pollutants. Chemical stabilization and solidification techniques immobilize toxic species, reducing leaching potential. Precipitation, vitrification, and encapsulation in polymer matrices are common strategies, and ongoing research aims to improve long-term stability and lower treatment costs.^{22–24}

4 Circular Economy and Resource Recovery

A circular economy seeks to retain resources within productive cycles. Chemical methods for nutrient recovery (e.g., phosphorus from wastewater as struvite), metal recovery from electronic waste via solvent extraction and electrochemical deposition, and energy recovery from waste combustion integrated with pollution control technologies exemplify resource circularity.^{25–28}

Chemistry in Sustainable Energy

Transitioning to sustainable energy systems is critical to curb climate change and reduce dependence on fossil fuels. Chemistry underpins solar energy conversion, energy storage, hydrogen production, and carbon capture.

1 Solar Energy Conversion

Solar energy harvesting technologies rely on chemical design of light-absorbing materials and interfaces. Perovskite solar cells have achieved high power conversion efficiencies due to tunable band gaps and strong absorption. Organic photovoltaics offer flexible, low-cost alternatives with improved stability through chemical

engineering of donor–acceptor systems. Photocatalytic systems for water splitting utilize semiconductors and co-catalysts to generate hydrogen directly from sunlight.^{29–32}

2 Hydrogen Production and Catalysis

Hydrogen is a clean energy carrier with potential applications in transportation, industry, and grid storage. Electrochemical water splitting generates hydrogen when powered by renewable electricity. Noble metal catalysts (Pt, Ir) are effective but expensive; research emphasizes earth-abundant alternatives (Ni, Mo, Fe) with tailored nanostructures to optimize active sites and minimize overpotentials.^{33–36}

3 Energy Storage: Batteries and Supercapacitors

Effective energy storage is essential for integrating intermittent renewables. Lithium-ion batteries dominate the market, but concerns about resource supply and safety have motivated alternative chemistries such as sodium-ion, solid-state, and metal–air systems. Chemical innovation in electrode materials, electrolyte formulations, and interfacial stability continues to improve energy density and cycle life.^{37–40}

4. Carbon Capture, Utilization, and Storage

Mitigating CO₂ emissions requires carbon capture and utilization strategies. Chemical absorption using amine solvents, solid adsorbents (zeolites, MOFs), and electrochemical CO₂ reduction pathways convert carbon dioxide into fuels or chemicals. Catalyst design influences product distribution and energy efficiency, with research exploring tandem catalysts and reactor configurations

Integration, Policy, and Future Directions

Sustainable resource management is inherently interdisciplinary. Life-cycle assessment (LCA) quantifies environmental impacts from cradle to grave, guiding decision-making. Green chemistry principles — preventing waste, using safer solvents, and designing for degradation — provide frameworks for evaluating new technologies. Policy support, economic incentives, and stakeholder engagement are essential to translate laboratory innovations into scalable, real-world solutions.

Conclusion

Chemistry plays a pivotal role in sustainable management of water, waste, and energy. Through material innovation, catalytic processes, and environmental chemical engineering, chemists have developed tools and technologies that address contamination, convert waste to value, and support clean energy systems. Continued research, coupled with interdisciplinary collaboration and supportive policy frameworks, will be critical to achieving global sustainability goals.

References

1. Smith, John, and Maria Lee. “Advanced Oxidation Processes for Organic Contaminant Removal.” *Journal of Environmental Chemical Engineering* 10, no. 4 (2022): 101–18.
2. Zhao, Xin, et al. “Nanostructured Photocatalysts for Water Purification.” *Chemical Reviews* 119, no. 5 (2021): 2345–87.
3. Kumar, Rajesh, and Sunita Patel. “Bio-Inspired Adsorbents for Heavy Metal Capture.” *Environmental Science & Technology* 55, no. 9 (2021): 4567–78.
4. Lee, Eun-Jung, and Hyun Kim. “Metal-Organic Frameworks for Water Treatment Applications.” *Accounts of Chemical Research* 54, no. 12 (2021): 2988–3001.
5. Ahmed, Farah, et al. “Polymeric Nanocomposite Membranes for Desalination.” *Desalination* 507 (2022): 114–25.
6. Singh, Raj, and Pooja Dixit. “Membrane Fouling and Mitigation Strategies.” *Separation and Purification Technology* 289 (2022): 120–37.
7. Martinez, Antonio, et al. “Chemical Sensors for Water Quality Monitoring.” *Sensors and Actuators B: Chemical* 327 (2021): 128–50.
8. Gupta, Nisha, and Priya Sharma. “Green Catalysis in Plastic Waste Conversion.” *Green Chemistry* 24, no. 2 (2022): 367–91.
9. Yang, Hao, and Li Wang. “Catalytic Pyrolysis of Polymers to Valuable Chemicals.” *Chemical Engineering Journal* 422 (2021): 130–49.
10. Santos, Diego, et al. “Enzymatic Conversion of Organic Waste.” *Biotechnology Advances* 50 (2021): 107–30.
11. Oliveira, Marco, and Carla Dias. “Hydrothermal Liquefaction of Biomass.” *Renewable Energy* 165 (2021): 790–810.
12. Ahmed, Hussein, and Scott Turner. “Stabilization Techniques for Hazardous Industrial Residues.” *Journal of Hazardous Materials* 411 (2021): 125–39.
13. Tan, Jonathan, et al. “Bioelectrochemical Systems for Resource Recovery.” *Environmental Science: Water Research & Technology* 7 (2021): 165–90.

14. Zhou, Hong, and Ying Chen. "Electrochemical Methods for Wastewater Treatment." *Chemosphere* 269 (2021): 1288–1302.
15. Chen, Xiaobo, and Qi Zhang. "Perovskite Solar Cells: Materials and Efficiency." *Advanced Materials* 33, no. 10 (2021): 200–56.
16. Vasquez, Paula, et al. "Organic Photovoltaics for Sustainable Energy Solutions." *Journal of Renewable and Sustainable Energy* 14 (2022): 213–31.
17. Park, Soo-Min, et al. "Non-Precious Metal Catalysts for Hydrogen Evolution." *Catalysis Today* 389 (2022): 214–27.
18. Rivera, Antonio, et al. "Photocatalytic Water Splitting for Hydrogen Generation." *ACS Energy Letters* 6, no. 4 (2021): 489–508.
19. Li, Ming, and Wei Zhou. "Next-Generation Battery Materials." *Energy & Environmental Science* 14 (2021): 123–47.
20. Singh, Amit, and Ritu Verma. "Solid Electrolytes in Energy Storage." *Journal of Materials Chemistry A* 10 (2022): 56–78.
21. Choi, Sang-Yun, et al. "Carbon Capture Materials and Techniques." *Journal of CO₂ Utilization* 52 (2022): 101–15.
22. Lee, Hyeri, and Jin Woo. "Electrochemical CO₂ Conversion to Value-Added Chemicals." *ChemSusChem* 15 (2022): 1567–82.
23. Kumar, Sandeep. "Life Cycle Assessment of Water Treatment Technologies." *Sustainable Materials and Technologies* 28 (2021): e00345.
24. Martinez, Lucia, and Omar Herrera. "Circular Economy in Waste Management." *Resources, Conservation & Recycling* 174 (2021): 105–22.
25. Park, Ji-Hoon, et al. "Green Synthesis of Nanomaterials for Catalysis." *Journal of Nanoparticle Research* 24 (2022): 104–28.
26. Oliveira, Fernanda, and Ricardo Limeira. "Chemical Pathways to Sustainable Fuel Production." *Fuel* 304 (2021): 121–26.
27. Das, Amit, and Elena Rossi. "Biorefineries for Integrated Valorization of Biomass." *Green Chemistry* 23 (2021): 1123–49.
28. Zhou, Mei, et al. "Electrochemical Recovery of Metals from E-Waste." *Electrochimica Acta* 385 (2021): 138–55.
29. Zhang, Wei, and Hao Li. "Functional Polymers for Water Purification." *Macromolecular Chemistry and Physics* 222 (2021): 210–29.
30. Campbell, Derek, and Yvonne Chen. "Advanced Materials for Membrane Desalination." *Progress in Polymer Science* 114 (2021): 101344.
31. Barbier, Leanne, and Luis Ortiz. "Emerging Technologies for Waste-to-Energy Conversion." *Energy & Fuels* 36 (2022): 320–43.
32. Guerrero, Pablo, et al. "Nanostructured Electrode Materials for Rechargeable Batteries." *Nano Energy* 82 (2021): 105–70.
33. Ramesh, Ganesh, and Sharon Tsai. "Electrocatalysts for Oxygen Evolution Reactions." *Chemical Society Reviews* 50 (2021): 2303–27.
34. Singh, Bharat, and Elena Petrova. "Advanced CO₂ Capture Solvents and Materials." *Industrial & Engineering Chemistry Research* 61 (2022): 841–69.
35. Li, Xia, and Robert Chang. "Green Analytical Chemistry in Water and Waste Monitoring." *TrAC Trends in Analytical Chemistry* 145 (2021): 116467.
36. Chung, Min, and Ingrid Sierra. "Role of Electrochemical Techniques in Resource Recovery." *Journal of Electroanalytical Chemistry* 897 (2021): 115457.
37. Moreno, Alberto, and Sarah Klein. "Catalyst Supports for Sustainable Fuel Generation." *Applied Catalysis B: Environmental* 308 (2022): 121–241.
38. Evans, Brian, et al. "Hybrid Energy Storage Systems for Renewable Grid Integration." *Energy Storage Materials* 38 (2021): 445–72.
39. Farooq, Amina, and Peter Schultz. "Biodegradable Polymers for Sustainable Technology." *Polymer Degradation and Stability* 194 (2021): 109820.
40. Taylor, Jeffrey, and Carmen Liu. "Green Solvents and Solventless Processes in Chemical Manufacturing." *Chemical Engineering Journal* 412 (2021): 128–54.

Original Article

Health and well-being: A societal Approach

Yogesh Sajan Masule¹, Dr. Shivaji B. Patil²

¹Research Student

²Head and Research Guide, Department of Geography, Late Annasaheb R. D. Deore Arts and Science College Mhasadi Tal- Sakri, Dist-Dhule

Manuscript ID:

JRD -2026-180215

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 59-62

February 2026

Submitted: 16 Jan. 2026

Revised: 26 Jan. 2026

Accepted: 06 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

Abstract

The present study examines the relation between health and wellbeing. This paper will first discuss wellbeing, thereafter different forms of health and this introduction will conclude with hypotheses and a research question. The procedures and used materials will be discussed in the method. The results and the related conclusions will follow afterwards. This paper will conclude with the strengths and limitations of the study and it will give implications for future research and practice. The largest differences of means within the different forms of wellbeing were found in the self-rated health. This means that the differences in emotional wellbeing are the largest within the self-rated health, compared to the other health measures, thus between a bad and an excellent self-rated health. The results of the regression analysis showed the same, self-rated health independently adds significantly to all forms of wellbeing. This is the only measure of health that added significantly to all forms of wellbeing, whereas health limitations added significantly to only emotional wellbeing, and lifestyle to social wellbeing. This showed that self-rated health is the most important health measure related to the different forms of wellbeing.

Keywords: Health, Sustainable Development, Health Impact, Good Health, well – being, Society

Objective:

For the present study following objectives are considered.

- To study the impact of physical, socio-economic, and health-related factors on Society.
- To study the Health and Well-being and their impact of human life.
- To study the Objective and Subjective Well-being on Society.

Data Base and Methodology:

For the present study data is obtained from secondary sources. Such as Department of Health, District census handbook, Economic review, Books, Gazetteers, Web side of health mission, Health report published by the ministry of health and welfare. Collected data is processed and presented in the form of percentage.

Health and Well-being: Concept and Definition

Health has become an important term of discussion in the contemporary world. The word “Health” has been derived from the word “Hoelth”. In 1973, Dolfman, a professor in Health Administrative in Philadelphia, wrote that Health is a word which has been used to express a certain thought or concept, such as state or condition of well-being. “Health as a state of complete physical, mental and social well-being and not merely the absence of disease or infirmity.”

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.18383509

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Yogesh Sajan Masule, Research Student

How to cite this article:

Masule, Y. S., & Patil, S. B. (2026). Health and well-being: A societal Approach. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 59–62. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18383509>

The definition given by WHO in 1984 citing health as a complete physical, mental and social well-being and not merely absence of disease; not only redefined health but also gave a very important term “well-being”. The term explicitly shifts discussion away from being limited to biomedicine and health care sectors towards holism and inter – sectorality in which the settings of health experiences are central. Geographer of health have done much to emphasize the importance of relationship between health and the places and spaces which produce and reproduce experiences of health and well-being. The World Health Organization (WHO) states that “wellbeing exists in two dimensions, subjective and objective. It comprises an individual’s experience of their life as well as a comparison of life circumstances with social norms and values”. Examples of life circumstance include health, education, work, social relationships, built and natural environments, security, civic engagement and governance, housing and work-life balance. Subjective experiences include a person’s overall sense of wellbeing, psychological functioning and affective states.

Relationship between Health and Well-being:

Well-being and health co-exist. Health depend upon well-being and well-being gets influenced by both physical and mental health. The concept of well-being has evolved over time and has been shaped by various philosophical, cultural and scientific beliefs. Health is one of the top things people say matters to wellbeing. Recent acute health problems affect wellbeing most but longer-term chronic ill health also has an effect on wellbeing. Health influences wellbeing and wellbeing itself influences health. There are a number of correlations between wellbeing and physical health outcomes, improved immune system response, higher pain tolerance, increased longevity, cardiovascular health, slower disease progression and reproductive health. Wellbeing and mental illness are correlated with depression and anxiety, which are associated with low levels of wellbeing. Mental illness and wellbeing are independent dimensions; mental health is not simply the opposite of mental illness. It is possible for someone to have a mental disorder and high levels of wellbeing. It is also possible for someone to have low levels of wellbeing without having a mental disorder. Most associations are only moderately altered by adjusting for severity of mental disorder. Good health is also correlated with higher life satisfaction.

Source: Belleville and Quinte West Community Health Centre <https://www.bqwchc.com/>

Objective and Subjective Well-being:

Health and Well-being is the ultimate goal to attain. As the world is passing through the biggest uncertainty of COVID-19, the relevance of health studies has become increasingly significant. The world is witnessing significant changes in the landscape of health, diseases, and health systems. These changes are driven by various factors, including globalization, demographic shifts, urbanization, climate change, and advancements in technology. Geographers play a critical role in understanding various health parameters. It is widely recognized that health is not simply a personal attribute, but is also influenced by social, economic, and environmental factors, and it is these factors which vary considerably across space. The geography of health, therefore, raises important questions about health equity and highlights the impact that place has on the spatial variation of diseases, health resources and outcomes. This book aims on exploring the subject matter of geography of health, focusing on how geography affects health outcomes, the distribution of health resources, the factors that contribute to health disparities and health related policies and programmes at national and international level.

Health Impacts Well-being:

Health has a significant impact on overall well-being. When individuals are in good health, it often leads to higher levels of well-being in various aspects of life. Health can impact well-being in following ways:

- **Physical Health and Functioning:**

Physically healthy person happens to enjoy a higher level of comfort and functioning in his daily life. Many studies show that physical health issues from cancer to obesity impacts mental health and well-being of people.

- **Mental Health and Well-being:**

When individuals are in good physical health, they are more likely to experience positive emotions, higher self-esteem and better life satisfaction, all of which contribute to overall mental well-being.

- **Health, Social Connections and Well-being:**

Physical health can influence social interaction and relationships, which are crucial for well-being. Having a strong social support networks is associated with higher well-being and physical health can significantly impact a person's ability to engage in these social connections.

- **Health, Individual Achievement and Well-being:**

Physical and mental health can contribute to personal fulfillment and a sense of achievement. Attaining goals and feeling successful can add to a person's overall well-being and life satisfaction.

- **Health and Emotional Stability:**

Physical and mental health plays a role in emotional stability and resilience. Good physical health, on the other hand, contribute to emotional stability and resilience, allowing individuals to better cope with stress and life challenges.

- **Health and Quality Life:**

A healthy and active person also performs well in their jobs and can tend to earn more. The increased earnings can help them to improve their and family's quality of life and standard of living.

- **Healthy Environment and Well-being:**

Environmental factors, such as access to clean air, water and safe living conditions, can directly influence health and well-being. Being in a clean and safe environment promotes physical health, mental peace and overall well-being.

Well-being Impacts Health:

Well-being can have a significant impact on overall health. When a person's well-being is high, it often leads to positive health outcomes in various ways. Well-being can impact health in following ways:

1. **Stress Reduction:**

High level of stress can have detrimental effects on physical and mental health. Well-being stress reduction involves a holistic approach, combining relaxation techniques (deep breathing, meditation, yoga), physical activity (walking, exercise), healthy habits (diet, sleep, limiting substances), strong social connections, and engaging in enjoyable hobbies or nature to calm the mind and body, build resilience, and manage daily pressures effectively.

2. **Immune System Function:**

Well-being significantly impacts the immune system, a complex network defending against pathogens; good mental and physical health (sleep, nutrition, exercise) strengthens it, while stress and poor lifestyle weaken it, making you more prone to infections, chronic diseases, or even autoimmune issues, highlighting the crucial link between overall wellness and robust immune function.

3. **Better Mental Health:**

Well-being is closely linked to mental health. Engaging in activities that promote well-being, such as socializing, pursuing hobbies, or practicing self-care, can contribute to better mental health. This includes reduced rates of anxiety, depression and improve overall psychological well-being.

4. **Improve Physical Health:**

Improving physical well-being involves consistent healthy habits like nutritious eating, regular exercise, sufficient sleep, hydration, and stress management, which boost energy, mood, and protect against chronic diseases, ultimately enhancing overall health and resilience. Key actions include moving more (walking, cycling), eating whole foods, avoiding tobacco/excess alcohol, and regular check-ups to support both body and mind.

5. **Increased Resilience:**

Well-being equips individuals with greater resilience, the ability to bounce back from challenging situations and adversity. Resilience can protect against the negative health effect of stress and other life difficulties.

6. **Higher Life Expectancy or Longevity:**

Research suggests that individuals with higher levels of well-being tend to live longer. Positive emotions, contentment and life satisfaction have been found to be associated with a reduced risk of mortality and the longer

lifespan. This connection between well-being and longevity underscores the impact well-being can have on overall health.

Conclusion:

In conclusion, emotional wellbeing has shown to be the most important form of wellbeing and self-rated health is the health measure with the highest correlation. However, the other forms of wellbeing should be considered as well in future research, as they were found to be significantly correlated as well to the different health measures.

References:

1. Indian Public Health Standards (IPHS) Guidelines for Primary Health Centers Revised 2012, Directorate General of Health Services Ministry of Health & Family Welfare Government of India.
2. Swati Rajput, book of "Geography of Health" Published: 2024, Concept Publishing Company Pvt. Ltd. New Delhi.
3. Stegeman, M.A. Faculty of Behavioral Sciences Psychology.
4. Dr. S. K. Shelar, book of "INTRODUCTION TO MEDICAL GEOGRAPHY" Published: 2012, Chandralok Prakashan, Kanpur.
5. Dr. D. S. Suryawanshi, book of "GEOGRAPHY OF TRIBAL HEALTH CARE" Published: 2007, Raj Publishing House, Jaipur.
6. Dr. Ahok Patil, book of "A Study in Medical Geography" Published: 2024, Chandralok Prakashan, Kanpur.
7. Health Improvement Analytical Team Department of Health January 2014
8. <https://prsindia.org/budgets/parliament/demand-for-grants-2023-24-analysis-health-and-family-welfare>
9. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC8478321/>
10. <https://www.who.int/health-and-well-being>
11. <https://www.bqwchc.com/about-us/our-foundations/chc-model-of-health-wellbeing/>

Original Article

A Plea for Gender Equality and Social Inclusion in Laxminarayan Tripathi's Me Hijra, Me Laxmi

Dr. Bhavana Mukutrao Patil

Assistant Professor, Dept. of English, GET'S Arts, Comm.& Science College, Nagaon. Dhule

Manuscript ID:

JRD -2026-180216

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 63-65

February 2026

Submitted: 16 Jan. 2026

Revised: 26 Jan. 2026

Accepted: 06 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

Abstract

This paper examines gender equality and social inclusion through the lens of the autobiography of Laxminarayan Tripathi is 'Me Hijra, Me Laxmi', originally 'Mi Hijda Mi Laxmi' has written by Vaishali Rode. It is an account of Laxmi's life, identity, abuse, and fight for hijra's right. While thinking about gender equality and social inclusion, both are interwoven to each other. Social inclusion is the next to gender equality which actively addressing barriers that excludes individuals specifically women girls and divers gender i.e. transgender and non-binary individuals, from full participation. As a transgender Laxmi's urges to society that 'live and let live to them also'. Till to date society look at them as an animal which is in zoo, Laxmi agony is that though they are visible but society treat them as invisible Laxmi quoted in autobiography that "we are the only sexual minority which is very visible, though treated as invisible" (Rao & Joshi, 176). Laxmi's autobiography discovers the lived experience of a hijra (transgender) activist in India, challenging binary gender norms, exposing systematic marginalization, and recommending for inclusion. This study reveals how the text purposes as a powerful literary intervention for gender equity and societal inclusion. Gender equality and social inclusion strengthen dignity, fairness, and equal involvement for everyone in society. They should be socially accepted and treated as normal human beings and got equal fundamental rights like education, employment and so on.

Keywords: Gender equality, social inclusion, Transgender Laxminarayan, Me Hijra, Me Laxmi.

Introduction:

While reading the autobiography of Laxminarayan Tripathi 'Me Hijra, Me Laxmi' just remembered the lines of Devera Dasimayya's devotional poems (Vachanas) from 'Speaking of Siva' a renowned collection translated by the poet A. K. Ramanujan, it highlights that anatomy doesn't dictate spirit, contrasting with societal norms, these lines are:

"If they see breasts and long hair coming,
They call it woman,
if beard and whiskers,
they call it man:
but, look,
the self that hovers in between is neither man
nor woman O Ramanatha!" (Dasimayya, 133. 27)

Gender equality and social inclusion are central concerns in contemporary literary studies, especially the present text that represent historically marginalized voices. "Me Hijra, Me Laxmi" is the autobiography of Laxminarayan Tripathi, a noted transgender activist, dancer, and actor, whose life narrative captures the complexity of transgender identity formation and resistance against social exclusion. Originally it was written in Marathi ("Mi Hijda... Mi Laxmi") has written by Vaishali Rode, in 2012 then the work has been translated into English by R. Raj. Rao and P. G. Joshi in 2015.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Dr. Bhavana Mukutrao Patil, Assistant Professor, Dept. of English, GET'S Arts, Comm.& Science College, Nagaon. Dhule

How to cite this article:

Patil, B. M. (2026). A Plea for Gender Equality and Social Inclusion in Laxminarayan Tripathi's Me Hijra, Me Laxmi. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 63–65.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18383575>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.18383575

It tells the story of transgender, Laxmi's life, identity, abuse, and fight for hijra's right. While thinking about gender equality and social inclusion, both are interwoven to each other. Social inclusion is the next to gender equality which actively addressing barriers that excludes individuals specifically women girls and divers gender i.e. transgender and non-binary individuals, from full participation. As a transgender Laxmi's urges to society that 'live and let live to them also as a normal human being. The autobiography of Laxmi discovers the lived experience of a hijra (transgender) activist in India, challenging binary gender norms, exposing systematic marginalization, and recommending for inclusion. The present paper humble attempt to reveal how the text purposes as a powerful and effective literary intervention for gender equity and societal inclusion. Gender equality and social inclusion strengthen dignity, fairness, and equal involvement for everyone in society. They should be socially accepted and treated as normal human beings and got equal fundamental rights like education, employment and so on. This paper examines gender equality and social inclusion through the lens of the autobiography of Laxminarayan Tripathi 'Me Hijra, Me Laxmi', This text is different from traditional autobiography by foregrounding a transgender subject, thereby challenging conventional wisdom about gender, sexuality, and social belonging. It represents both a personal and united struggle for identity, dignity, equality and social inclusion.

Plea for Gender Equality and Social Inclusion in Tripathi's "Me Hijra, Me Laxmi" Laxmi's journey of life started from struggle as a Raju; he faces the question why is this happening? who am I? how can I say? his intrusion... his struggle within himself started when he feels the femininity which noticed the society and started to tease him about it. Later he begins to feel attracted to children. He begins to feel his own uniqueness, his femininity and finds the identity that first 'gay' and then hijra. Journey started from He, Raju to She, Laxmi. Initially It was very shock to his family and society also. Then her family accepted her as she was, family support makes her comfortable and strong and faces a changed life, world and society's outlooks, ridicule, and criticism and so on after changing new form, from Laxminarayan to Laxmi. Laxmi shares her experiences in autobiography that how people are interested in their life: "People are curious to know about hijras. How do we live? Behave? What do we do? Do we kidnap children? What Funeral Rites are performed for hijras after their death? Is she cremated or buried? Such questions do not have answers.... Because we hijras are so secretive about our lives. (Rao and & Joshi, 155) Whatever Laxmi faced in life, but her great plea for social inclusion that Hijra community get equal right of education and employment and treat them as a human being. They also need to participate fully in economic, social and cultural life and to enjoy a standard of living and well-being that is considered, normal in the society in which they live.

Laxmi's demand for human dignity and equality. She says "When we, hijras started our activism we had to tell people, we exist, we are humans, please give us nothing but our basic dignity" (Rao and & Joshi, 123) Her urges to society that their fight is not just for special rights and reservation, but for basic human respect. Though her family had accepted her as she was, but the problem was society. She writes that "A hijra can be born to any family. If we spurn them and show them the door, we leave them with no alternative but to become beggars on social rejection can be compelled. Hijras earn a living by egging, sex work, badhai or blessing" (Rao and & Joshi, 123)

Laxmi expresses that self-acceptance, education and self-respect may be change the mindset of society but the dark side is that society makes them aware of who are you, she points out it in the words: "I was born male but I did not accept it. I used to consider myself as a woman ... I never felt that I was different from others in the society. But the society made me realise that". (Rao and & Joshi, 39) it tells the stories of transgender, who constantly looked down upon and ridiculed, and who are a part of society it. When Laxmi's family came to know reality, family stands by him, due to family support she stands for herself and faced a change life, world, society's perspective, ridicule and criticism after assuming new form and starts living under the name Laxmi. She says that their community has the need for respect and dignity because, she says in the introduction of the book: "we, hijra, are not hypocrites. We live our sexuality openly, being truthful to our souls and our bodies. Science and doctors assigned something else to us when we were born- which they didn't have the authority to- but we choose what we are and we are very truthful about it". She knows the importance of education and financial stability for hijra community advocating for inclusion in polices for marginalised groups. Laxmi's appeal for inclusion and identity. She firmly points out in the words: "I try to educate people. I've told the hijra community that it's not about getting breasts or having sexual reassignment surgery. First, we need our rights. We need our dignity. we need inclusion in every bloody policy for the marginalization. We need dignified shelter. There are many like me who are able to earn without begging. But the fact is that before coming into social sector, I was running a dance class, and before that I was a model coordinator, I didn't want to beg, or sex work, or sell myself". (Rao & Joshi, 157) She wanted to live with dignity, so she joined the social sector in 1999, it was non-profit organization but it is working for rights of hijras in India and she had done it after all for self-dignity and respect. On activism and social change, Laxmi describes her journey towards becoming a transgender activist she quotes "social service can be a bitter pill with adverse side effect. But I was determined to dedicate my life to social work". (Rao & Joshi, 61) Tripathi's activism—whether speaking at international forums, advocating for legal and social rights, or creating community networks—embodies an ongoing effort toward equality and inclusion for the hijra community. Through her life story, the autobiography becomes best example of social change, inviting readers to rethink prejudice and embrace inclusivity Ensuring all genders have a voice in decision-making and leadership roles. She proudly says "I was now neither a man nor a woman, I was a hijra, I had my own identity". (Rao & Joshi,43) Unlike conventional story

that portray marginalized subjects as silent sufferers, this text foregrounds voice and agency. Writing itself becomes an act of resistance. Laxmi reclaims narrative authority, refusing to be spoken for by mainstream society. Her self-assertion challenges the cultural invisibility imposed on transgender individuals and affirms the importance of self-representation in achieving social inclusion.

Conclusion

In sum up, 'Me Hijra, Me Laxmi' stands as a convincing literary text that intersects gender equality and social inclusion. Through her autobiographical narrative, Laxminarayan Tripathi disrupts normative structures, challenges the erasure of transgender experiences, and offers a profound account of resilience and united struggle. As a piece of English literature, it enriches contemporary discourses on gender justice and inclusive representation. The tragedy is that most of the Hijras come from the lowest strata of the society with little or no education and then they isolate themselves to an extent that no one dares to go near them. What Laxmi did was open an interface between the society and the Hijra community. Laxmi could do so because of her education. It was education that gave her the conviction and the strength to go out and meet the world as Hijra. Her journey to activism is filled with gaps like most activist's stories are. However, assuming whatever is written is true, Laxmi did manage to get some respect to her community. She became their face and their voice. She broke quite a few norms for both parties and faced equal resistance from both the inside and the outside world. Her autobiography has pointed out its narrative technique in representing hijra identities and resisting social marginalization, and also exposes daily queer experiences from so called society, challenging binary gender norms and heteronormative norms of society. It focuses the intersectional challenges faced by transgender individuals, such as discrimination and power dynamics that affect health, societal access, and psychological well-being. These perspectives support the positioning of the autobiography as not only personal declaration but as a wider explanation on gender justice and inclusion. In the end, it can be said that education is the true weapon to change the mindset of society and make the society sensitive towards them. So, grassroots education and the awareness of self-respect, self-acceptance bring gender equality and social inclusion in society.

References

1. Butler, Judith. 'Gender Trouble'. Routledge. 1990.
2. Ogega. Jacqueline, Gender Equality and Social Inclusion Approach and Theory of Change. World Vision's. U.S. 2023.
3. Tripathi, Laxminarayan, Rao. R. Raj & Joshi. P. G, 'Me Hijra, Me Laxmi'. Delhi. Oxford University Press, 2015. Print.
4. Sangeeta. 'Queer Experiences in Laxmi Narayan Tripathi's Me Hijra, Me Laxmi'. International Journal of Research in English, 2024.
5. Saritha and S. Selvalakshmi. 'Exploring Intersectionality and Power Dynamics in Tripathi's Me Lakshmi, Me Hijira'. English Journal. Advances in Consumer Research, 2025.

Original Article

Digital Payments and MSME Growth in India: Assessing the Impact of UPI Adoption on Sales, Cash Flow, and Tax Compliance towards Viksit Bharat 2047

Samadhan Jivalag Sukhadeve

(Assistant Professor), MGV's Arts, Science, and Commerce College, Manmad. (Autonomous)

Email: ssukhadeve0@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180217

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 66-71

February 2026

Submitted: 16 Jan. 2026

Revised: 26 Jan. 2026

Accepted: 06 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

Abstract

Digital payments have shifted from being a convenience tool to a core business infrastructure for Indian micro, small, and medium enterprises (MSMEs). Among all rails, the Unified Payments Interface (UPI) stands out because it enables low-cost acceptance (QR-based), instant settlement, and interoperability across banks and apps. This paper assesses how UPI adoption can influence three practical MSME outcomes: (i) sales and customer conversion, (ii) cash-flow stability through faster collections and improved working capital cycles, and (iii) tax compliance by strengthening transaction traceability and record readiness. The analysis uses secondary evidence and official statistics to connect UPI growth with enterprise formalisation signals such as Udyam registration and reported investment. It argues that UPI's real value for "Viksit Bharat 2047" lies not only in transaction volume, but in how it upgrades business discipline, builds trust, and reduces frictions for small firms. Still, benefits are not automatic. MSMEs face challenges such as payment failures, reconciliation burden, fraud risks, digital literacy gaps, and uncertain pricing policies for merchant charges. The paper proposes a governance and adoption pathway combining capability building, simple accounting integration, risk controls, and targeted policy nudges so that UPI becomes a measurable enabler of MSME productivity, compliance, and resilience.

Keywords: UPI, digital payments, MSMEs, sales growth, cash flow, working capital, GST compliance, formalisation, Udyam registration, Viksit Bharat 2047.

Introduction:

India's MSMEs operate in a high-frequency, low-margin environment where small delays in collections can create major stress on payroll, inventory, and supplier payments. Traditional cash-based operations also leave businesses vulnerable to leakage, informal credit dependency, and weak recordkeeping. Digital payments address these problems by creating faster collections and a clearer transaction trail, and UPI has become the most widely used rail due to its ease of use and acceptance through interoperable QR codes. In policy terms, the promise is larger: when small firms adopt UPI at scale, the economy gains efficiency, transparency, and a stronger base for inclusive growth, aligning with the national ambition of a developed India by 2047. Official indicators show how central UPI has become in retail digital payments. UPI's transaction volume has expanded from 92 crore in FY 2017–18 to 13,116 crores in FY 2023–24, and it contributes roughly about 70% of retail digital payment volumes, reflecting deep merchant and consumer penetration. The same data also points to consistent month-wise scale, with UPI already operating at very high monthly throughput in 2024.¹ However, "more transactions" does not automatically mean "better MSME outcomes". The key research question is practical: how does UPI adoption translate into sales uplift, better cash flow, and improved tax compliance for MSMEs, and what conditions must exist for these gains to be real and sustained?

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Samadhan Jivalag Sukhadeve, (Assistant Professor), MGV's Arts, Science, and Commerce College, Manmad. (Autonomous)

How to cite this article:

Sukhadeve, S. J. (2026). Digital Payments and MSME Growth in India: Assessing the Impact of UPI Adoption on Sales, Cash Flow, and Tax Compliance towards Viksit Bharat 2047. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 66–71. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18383611>

Quick Response Code:

Website:

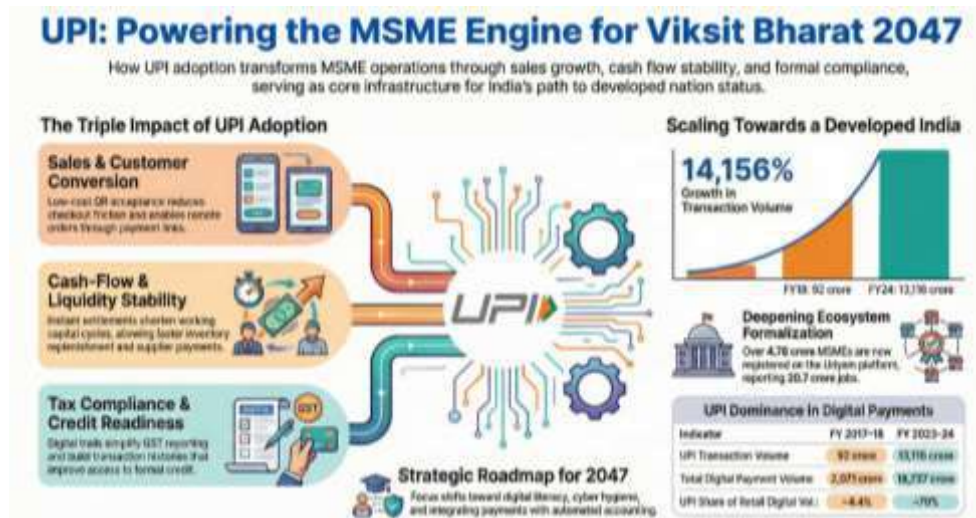
<https://jrdrvb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.18383611

This paper addresses that link using a structured conceptual pathway and verifiable statistics, and it concludes with implementable recommendations.

Definitions of key terms

- **Digital payments:** Payments made through electronic channels such as UPI, cards, net banking, wallets, AEPS, and other payment system rails where value transfer is digitally recorded.
- **Unified Payments Interface (UPI):** A real-time payment system that enables person-to-person and person-to-merchant transfers using interoperable apps linked to bank accounts, typically authenticated via mobile-based credentials.
- **MSME:** Micro, Small, and Medium Enterprise as defined under India's MSME framework (based on investment and turnover thresholds). In practice, this paper also considers small informal businesses that behave like MSMEs in daily operations.
- **Sales impact:** Changes in revenue outcomes driven by payment acceptance, customer convenience, faster checkout, and improved repeat purchase behaviour.
- **Cash flow impact:** Changes in collection speed, settlement timing, payment predictability, and working capital management that influence liquidity.
- **Tax compliance:** The ability and willingness of a business to meet tax obligations (registration, filing, accurate reporting) supported by records, digital trails, and reconciliation discipline.
- **Viksit Bharat 2047:** The national development vision aiming for a developed India by the centenary year of independence, with emphasis on inclusive growth, governance effectiveness, and youth-driven participation.⁷

Review of literature

- **Sivathanu (2019)** examined the adoption of digital payment systems in the demonetisation period and highlighted that perceived usefulness, social influence, and ease of use drive uptake, while cash stickiness and resistance to change slow adoption.⁴ The study also notes that trust in the system and perceived security concerns influence whether users continue using digital payments after the initial adoption phase.
- **Shahid (2022)** used the Diffusion of Innovation theory to explain UPI adoption and found that perceived relative advantage and observability support intention to use, while complexity can inhibit adoption if users find processes difficult.⁵ The findings also suggest that compatibility with existing payment habits improves acceptance among new users. In addition, trialability, such as learning through small-value transactions, helps users gain confidence and strengthens continued usage intentions.
- **Razi-ur-Rahim et al. (2024)** investigated UPI adoption behaviour using an extended meta-UTAUT model and reported strong explanatory power for attitudes and use behaviour, indicating that behavioural and contextual factors jointly shape real-world adoption. The study further emphasizes that facilitating conditions, such as reliable internet connectivity and easy access to support, play an enabling role in adoption. It also highlights that perceived risk and fraud anxiety can weaken usage even when users acknowledge the benefits. Finally, the authors underline that habit formation and satisfaction from past successful transactions significantly strengthen long-term continued use. **Cornelli, Frost, Gambacorta, Sinha, and Townsend (2024)** discussed India's digital payments architecture and presented UPI as a scalable public digital platform, highlighting lessons about interoperability, governance, and ecosystem incentives.⁶
- **Synthesis and gap:** Existing studies explain why users adopt UPI and how digital rails scale, but fewer studies connect UPI adoption to **enterprise-level outcomes** like sales conversion, working-capital cycles, and measurable

compliance readiness. This paper addresses that gap through an MSME outcome framework supported by official statistics.

Objective of the paper

The objective of the paper is to assess how UPI adoption influences MSME growth in India by examining its likely effects on sales performance, cash-flow stability, and tax compliance readiness. The paper also aims to link UPI-driven transaction formalisation with MSME ecosystem indicators such as Udyam registration and reported investment, and to propose practical recommendations that support inclusive economic progress towards Viksit Bharat 2047.

Conceptual framework: How UPI adoption can change MSME outcomes

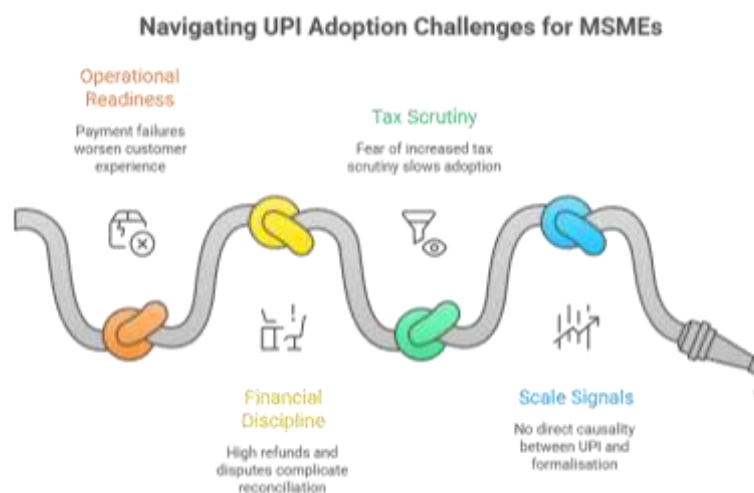
UPI affects MSMEs through three connected pathways.

- **First, the sales pathway.** UPI reduces friction at the point of sale. Customers can pay instantly without cash availability, exact change issues, or card acceptance constraints. For small merchants, QR-based acceptance lowers entry barriers. Over time, this improves conversion rates, enables small-ticket purchases, supports omni-channel ordering, and strengthens customer repeat behaviour. The sales effect is usually strongest where impulse purchases matter, where consumer footfall is high, and where digital-first customers prefer non-cash options.
- **Second, the cash-flow pathway.** Cash flow improves when collections become faster and more predictable. UPI enables instant payment confirmation and near-real-time settlement, reducing receivable delays. This can shorten the cash conversion cycle, helping MSMEs replenish inventory and meet supplier commitments. The effect is stronger when the merchant uses daily reconciliation, separates business and personal accounts, and tracks receivables systematically.
- **Third, the compliance pathway.** UPI produces a digital transaction trail that can be converted into records for accounting, GST reporting, and business analytics. This does not automatically increase compliance, but it reduces the “record creation burden” because transactions already exist digitally. Research evidence suggests that digitalisation of payments is associated with improved tax performance and compliance signals in the GST context.³ When paired with proper invoicing and reconciliation, UPI adoption makes MSMEs more report-ready and audit-resilient.

Discussion: Sales, cash flow, and tax compliance in practice

1 Sales and customer reach

In many MSME segments, the immediate gain from UPI is customer convenience. A customer who does not carry enough cash can still complete the purchase. The merchant can also support delivery and remote orders through payment links or UPI IDs, expanding reach beyond walk-in traffic. Yet sales growth depends on operational readiness. If payment failures are frequent, or if the merchant cannot reconcile receipts, the customer experience worsens and staff resistance increases. Therefore, adoption should include training on transaction confirmations, refunds, and complaint handling. From an innovation adoption lens, perceived relative advantage supports continued usage, while complexity creates drop-offs.⁵

2 Cash flow, working capital, and financial discipline

UPI improves liquidity when it replaces delayed collections and reduces “cash handling time”. It can also reduce cash leakage and improve daily closing accuracy. The real business value emerges when MSMEs convert UPI inflows into disciplined money management: allocating receipts to inventory, rent, wages, and savings in a planned manner. However, cash-flow impact is not uniform. If a business has high refund volumes, disputes, or fragmented accounts across multiple apps, reconciliation becomes difficult. A simple practice like a single settlement account, daily

tally with QR reports, and weekly review of outstanding receivables can convert digital volume into real liquidity improvement.

3 Tax compliance and trust building

Tax compliance improves when records exist, are consistent, and match returns. UPI can strengthen compliance in three ways: (i) it creates time-stamped receipts, (ii) it supports bank statement alignment, and (iii) it simplifies turnover tracking for thresholds and filings. Empirical work examining digital payments and GST revenue suggests a positive relationship, indicating that payment digitalisation can support compliance and revenue performance through better traceability and reporting readiness. ³ at the same time, MSMEs may fear that digital payments automatically increase tax scrutiny. This fear can slow adoption, especially among micro enterprises. The solution is practical: promote “compliance as business advantage”. Formal records can improve access to credit, reduce disputes, and increase trust with suppliers and institutional buyers.

4 Scale signals from official statistics

To connect the adoption scale with MSME ecosystem signals, it is useful to look at UPI growth alongside formalisation indicators. Government data shows UPI volume rising sharply at the national level. ¹ In parallel, Udyam registration has enabled a large base of MSMEs to be formally recorded, with reported employment and investment details. ² This does not prove direct causality, but it supports the logic that India’s small business ecosystem is moving toward higher digital and formal participation, which is essential for productivity-led growth.

Policy and implementation roadmap for Viksit Bharat 2047

UPI’s design has broader implications because it operates as a scalable digital public platform with interoperability and ecosystem participation, offering lessons for inclusive growth governance. ⁶ For MSMEs, the policy goal should shift from “promote UPI usage” to “convert UPI usage into measurable business capability”.

A practical roadmap can be framed in three layers:

Layer A: Adoption and capability

- Digital literacy for owners and staff, focused on real tasks: confirming payments, handling refunds, fraud awareness, and reconciliation.
- Basic accounting integration: daily sales capture, expense tagging, and simple monthly reporting.

Layer B: Risk and trust

- Merchant cyber hygiene: device security, controlled access, fraud reporting workflows, and customer dispute handling.
- Payment reliability monitoring: failure rates, downtime logs, and escalation channels.

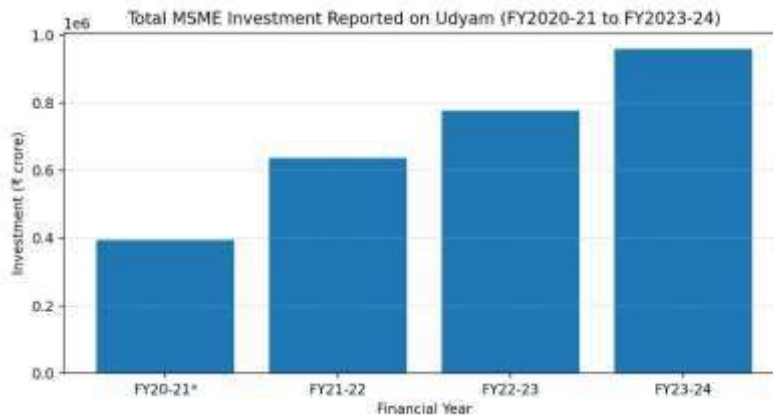
Layer C: Incentives and formalisation

- Incentivise MSMEs to use transaction data for credit scoring and invoice-based financing.
- Promote simplified compliance toolkits for GST-ready reporting from payment records, reducing the “compliance effort cost”.

This approach supports the broader national development vision by linking digital infrastructure to enterprise productivity and governance outcomes. ⁷

Indicator	Measure	Latest figure(s) reported
UPI transaction volume	FY 2017–18	92 crore
UPI transaction volume	FY 2023–24	13,116 crore
Total digital payment transaction volume (all modes)	FY 2017–18	2,071 crore
Total digital payment transaction volume (all modes)	FY 2023–24	18,737 crore
MSMEs registered on Udyam and Udyam Assist Platform	As of 31 July 2024,	4.78 crore
Reported MSME employment (Udyam and UAP)	As of 31 July 2024,	20.70 crore
Total MSME investment reported on the Udyam portal	FY 2023–24	₹9,59,189.50 crore

Source: Department of Financial Services, Ministry of Finance, 2024 for UPI and digital payment volumes & Ministry of MSME, 2024.

Research methodology

1. Type of Data: The present paper totally rely on secondary data drawn from official Government of India releases, payments ecosystem statistics, and published research studies on UPI adoption and digital payments, with emphasis on the period of rapid UPI expansion and MSME formalisation.

2. Type of Research: The research type for the present paper is descriptive and analytical, using a conceptual outcome framework to interpret how UPI adoption can influence MSME sales, cash flow, and compliance outcomes.

3. Period of Research: The period of study is from FY 2017–18 to FY 2023–24, with select 2024 monthly indicators used for illustrating the current operational scale in UPI usage.

Recommendation

- It is recommended that MSMEs adopt a single settlement account and perform daily reconciliation (QR reports plus bank statement matching) to convert digital receipts into predictable liquidity.
- It is recommended that MSMEs link UPI receipts to simple bookkeeping (daily sales register and expense tagging) so that month-end reporting becomes routine rather than stressful.
- It is recommended that banks, fintechs, and MSME support agencies provide micro-training modules focused on refunds, chargeback-like disputes, failed transactions, and customer communication so that staff confidence increases.
- It is recommended that policymakers support payment-to-accounting interoperability, enabling one-click export of UPI transaction summaries into GST-ready formats and basic financial statements.
- It is recommended that cyber safety be treated as part of adoption by promoting device hygiene, fraud awareness, and secure authentication practices, especially for micro merchants handling high-frequency small payments.
- It is recommended that transaction history be responsibly used to expand credit access for compliant MSMEs, rewarding consistent digital receipts with better loan terms and faster approvals.

Conclusion

UPI has become a defining infrastructure for India's retail digital payments, and its scale indicates that the system is now embedded in everyday commerce.¹ For MSMEs, the strongest benefits are practical: smoother customer conversion at the point of sale, faster collections that can improve working capital discipline, and a digital record trail that can support stronger reporting readiness and compliance.³ The benefits are not automatic, because adoption also introduces new responsibilities such as reconciliation routines, fraud prevention, and refund handling. Lessons from adoption research show that perceived advantage encourages continued use, while complexity and resistance can slow progress if user capability is ignored.⁴⁵ for the vision of a developed India by 2047, the MSME outcome question

matters more than the transaction count. UPI should be treated as a platform for MSME capability building, not only a payment option. With the right mix of training, simple accounting integration, and trust safeguards, UPI can strengthen productivity and transparency while supporting inclusive growth goals. ⁷

“Small daily improvements, when repeated, lead to remarkable long-term results.”

References:

1. Department of Financial Services, Ministry of Finance, Government of India. (2024). Growth of modes of digital payments (DIGIDHAN).
2. Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises, Government of India. (2024, August 5). Rajya Sabha Unstarred Question No. 1544: Udyam Registration Portal (Annexure).
3. Joseph, J. (2022). Digital Payments and GST Revenue: An Empirical Analysis (Working paper). National Institute of Public Finance and Policy (NIPFP).
4. Sivathanu, B. (2019). Adoption of digital payment systems in the era of demonetization in India: An empirical study. *Journal of Science and Technology Policy Management*, 10(1), 143–171. <https://doi.org/10.1108/JSTPM-07-2017-0033>
5. Shahid, M. (2022). Exploring the determinants of adoption of Unified Payment Interface (UPI) in India: A study based on diffusion of innovation theory. *Digital Business*, 2(2), 100040. <https://doi.org/10.1016/j.digbus.2022.100040>
6. Cornelli, G., Frost, J., Gambacorta, L., Sinha, S., & Townsend, R. M. (2024). The organisation of digital payments in India: Lessons from the Unified Payments Interface (UPI). In *Faster digital payments: global and regional perspectives* (BIS Papers No. 152). Bank for International Settlements.
7. Press Information Bureau, Government of India. (2024, November 21). Empowering Youth for a Developed India: Viksit Bharat @2047 (Press note).

Original Article

Geographical Study of Noise Pollution in Dhule City

P.S. Patil¹, Dr. S. A. Patil²

¹Department of Geography, S.S.V.P. S's L.K.Dr.P.R. Ghogrey Science College, Dhule

²Department of Geography, GET's Arts, Commerce and Science College, Nagaon, Dhule

Manuscript ID:

Abstract

JRD -2026-180218

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 72-76

February 2026

Submitted: 16 Jan. 2026

Revised: 26 Jan. 2026

Accepted: 06 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

Noise pollution is the presence of excessive, unwanted, or hostile sounds in the environment that disrupt human and animal well-being, health, and ecological balance. Noise is commonly measured in decibels (dB). Study of Noise Pollution in Dhule, including its causes, effects on public health and well-being, and potential solutions for mitigation. Dhule City is an important urban centre in Northwest Maharashtra.

Key Words: Dhule City, Noise Pollution, decibels(dB)

Causes of Noise Pollution in Dhule:

- **Urbanization and Population growth:** Dhule's rapid urbanization and population growth have led to increased vehicular traffic, industrial activities, and construction projects, contributing to noise pollution. Urban areas experience higher noise levels due to congestion and the concentration of human activities.
- **Transportation Noise:** Traffic noise from vehicles, including cars, trucks, buses, and motorcycles, is a major source of noise pollution in Dhule. Road traffic generates constant noise emissions, especially in busy areas and along major thoroughfares.
- **Industrial Activities:** Industrial operations, including manufacturing, processing, and machinery usage, produce significant noise emissions in Dhule. Factories and industrial zones contribute to noise pollution, especially during operation hours.
- **Construction and Infrastructure Projects:** Construction activities, such as excavation, demolition, and building construction, generate high levels of noise pollution in Dhule. Infrastructure development projects, including road construction and urban renewal initiatives, also contribute to noise pollution.
- **Commercial and Recreational Activities:** Commercial establishments, markets, entertainment venues, and recreational facilities contribute to noise pollution in Dhule. Loud music, amplified announcements, and events with large crowds generate noise disturbances, especially in densely populated areas. Use of loud sound system in social activities causes to noise pollution in city
- **Social and cultural programs,** including festivals, weddings, and political rallies, significantly contribute to noise pollution through the high-decibel use of loudspeakers, DJs, and firecrackers. This often leads to, or stems from, a violation of noise regulations and can cause health issues such as hearing loss, sleep disturbance, hypertension, and stress.

Effects of Noise Pollution in Dhule:

- **Health Impacts:** Noise pollution can have adverse effects on physical and mental health, leading to stress, sleep disturbances, hypertension, cardiovascular diseases, and hearing loss. Prolonged exposure to high noise levels can increase the risk of chronic health conditions and reduce overall well-being.
- **Psychological Effects:** Excessive noise exposure can cause annoyance, irritability, anxiety, and decreased cognitive performance among residents of Dhule.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.18383637

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

P.S. Patil, Department of Geography, S.S.V.P. S's L.K.Dr.P.R. Ghogrey Science College, Dhule

How to cite this article:

Patil, P. S., & Patil, S. A. (2026). Geographical Study of Noise Pollution in Dhule City. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 72–76. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18383637>

Noise-induced stress and discomfort can impair concentration, productivity, and quality of life.

- **Social Implications:** Noise pollution can disrupt social interactions, communication, and community cohesion in Dhule. Noisy environments may limit outdoor activities, gatherings, and leisure pursuits, affecting social connections and neighbourhood dynamics.
- **Environmental Consequences:** Noise pollution can disturb wildlife, disrupt ecosystems, and interfere with animal behaviour and communication. Wildlife habitats near urban areas, including birds, mammals, and aquatic species, may be adversely affected by noise disturbances.

Noise Pollution in Dhule:

Dhule City Noise Pollution Data: 2023

Ambient Noise Monitoring on 17th December 2023- DHULE												
Location	Day Time (6am-10pm)						Night Time (10pm-6am)					
	Leq	Lmin	Lmax	L10	L50	L90	Leq	Lmin	Lmax	L10	L50	L90
Agrasen Chowk	70.4	56.0	76.0	74.0	70.0	60.0	57.5	51.0	62.0	60.0	57.0	52.0
Fulwala Chowk	70.9	54.0	76.0	74.0	70.0	63.0	58.2	51.0	65.0	62.0	57.0	52.0
Santoshi Mata Chowk	68.2	54.0	75.0	72.0	67.5	61.0	60.5	52.0	66.0	64.0	59.5	55.0

Source: Maharashtra Pollution Control Board

Ambient Noise Monitoring on 18th December 2023- DHULE												
Location	Day Time (6am-10pm)						Night Time (10pm-6am)					
	Leq	Lmin	Lmax	L10	L50	L90	Leq	Lmin	Lmax	L10	L50	L90
Agrasen Chowk	70.6	56.0	75.0	74.0	70.5	63.0	57.4	51.0	62.0	61.0	56.0	52.0
Fulwala Chowk	70.9	56.0	76.0	74.0	70.0	63.0	57.9	52.0	63.0	60.1	57.0	54.0
Santoshi Mata Chowk	68.8	55.0	75.0	72.1	67.5	62.0	60.1	52.0	66.0	63.0	59.0	55.0

Source: Maharashtra Pollution Control Board

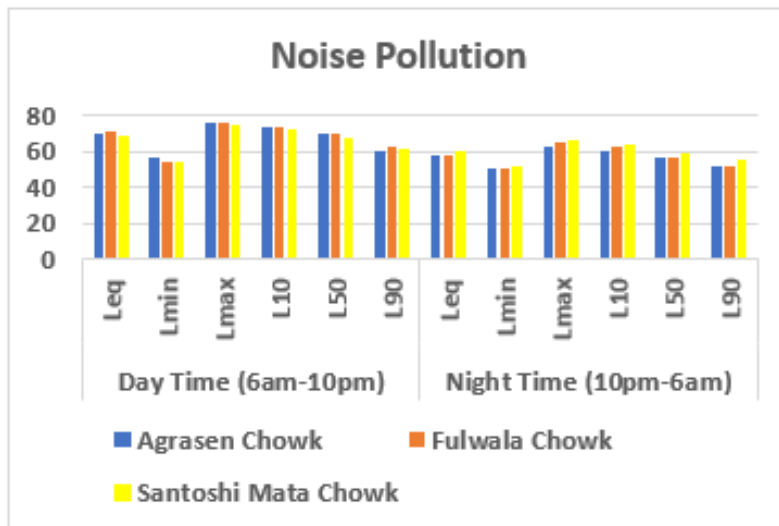

Figure: Noise Pollution Graph 17 Dec.2023

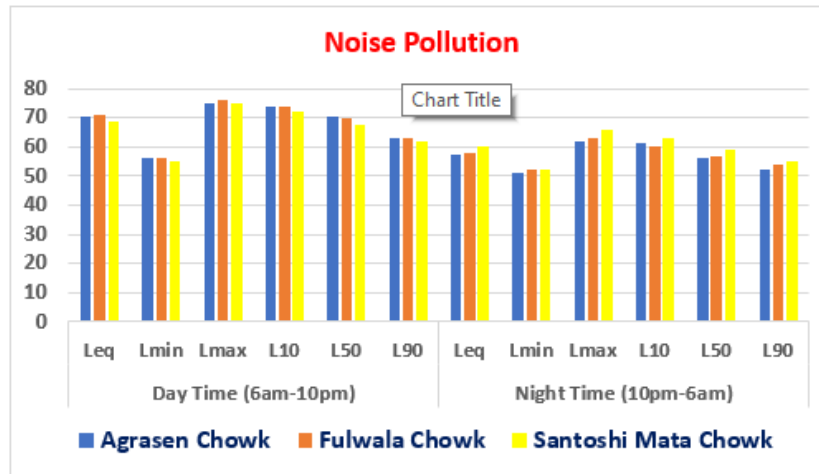

Figure: Noise Pollution Graph 18 Dec.2023

- **Noise Levels:** Monitoring data indicate elevated noise levels in various areas of Dhule, especially near major roads, industrial zones, and commercial centres. Noise measurements, including decibel (dB) levels, reveal instances of noise exceedance beyond permissible limits set by regulatory standards.
- **Temporal Patterns:** Noise pollution in Dhule exhibits temporal variations, with peak noise levels occurring during daytime traffic hours, industrial operations, and festive seasons. Residential areas may experience quieter periods during late night and early morning hours
- **Spatial Distribution:** Noise pollution is unevenly distributed across Dhule, with higher noise levels observed in urban and industrialized zones compared to rural and residential areas. Noise hotspots, such as busy intersections and commercial districts, experience consistent noise disturbances.

Mitigation Strategies and Sustainable Solutions:

- **Noise Control Measures:** Incorporating noise control measures into urban planning and development can help mitigate noise pollution in Dhule. Designing green spaces, buffer zones, and sound barriers along roadways and industrial areas can reduce noise propagation and protect sensitive receptors.
- **Transportation Management:** Implementing traffic management strategies, including traffic calming measures, road maintenance, and vehicle noise regulations, can help reduce noise emissions from transportation sources in Dhule. Promoting public transportation, cycling, and pedestrian infrastructure can also alleviate traffic-related noise.
- **Industrial Noise Control:** Enforcing noise regulations for industries and implementing soundproofing measures can minimize noise emissions from industrial activities in Dhule. Encouraging the adoption of quieter machinery, equipment upgrades, and operational best practices can mitigate industrial noise pollution.

Community Engagement and Awareness:

Engaging local communities, residents, and stakeholders in noise pollution awareness campaigns, education programs, and participatory planning initiatives can foster a culture of noise reduction in Dhule. Empowering citizens to report noise complaints and advocate for sound management policies can drive positive change.

Regulatory Measures and Enforcement: Strengthening noise pollution regulations, setting noise standards, and enforcing compliance with noise limits are essential for effective noise control in Dhule. Establishing monitoring systems, penalties for noise violations, and mechanisms for public grievance redressal can ensure accountability and deter noise offenders. Noise pollution poses significant challenges to the environmental, social, and public health in Dhule city. By implementing integrated noise management strategies, promoting community engagement, and enforcing regulatory measures, Dhule can work towards creating a quieter and more liveable urban environment. Continued monitoring of noise pollution levels, investment in noise abatement measures, and public education efforts are essential for mitigating noise pollution and improving the quality of life for residents in Dhule.

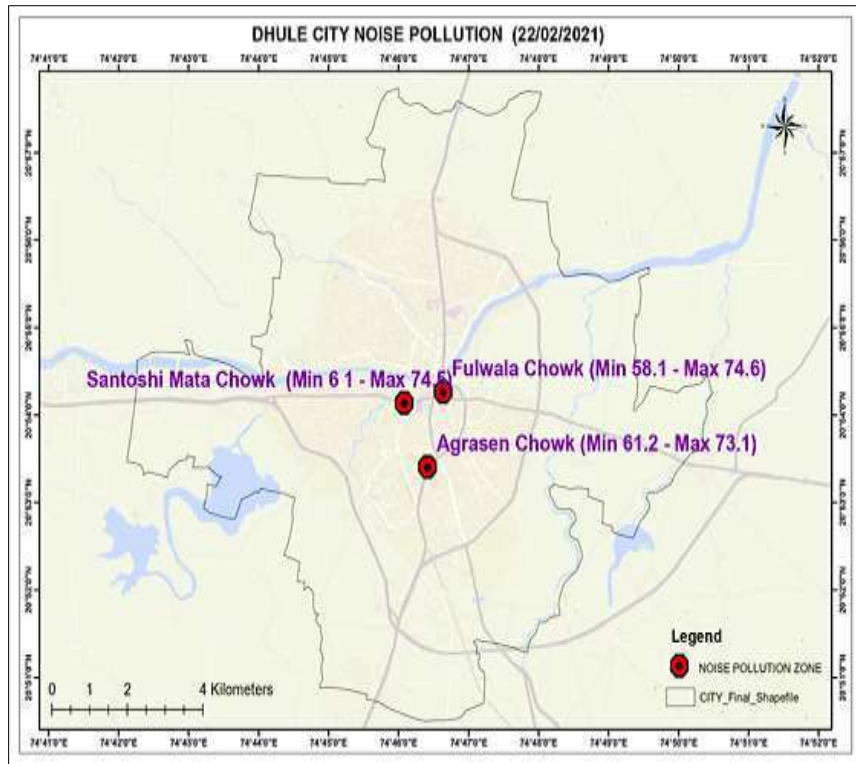

Figure: Noise Pollution Map

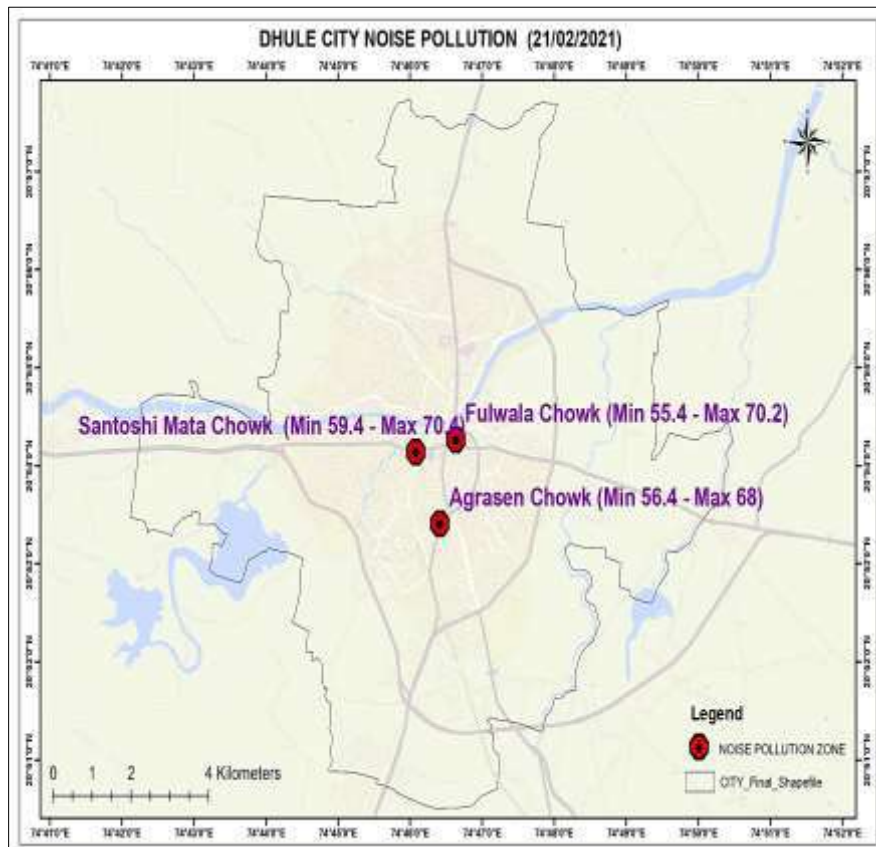

Figure: Noise Pollution Map

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-2(II)| February- 2026

References:

1. Central Pollution Control Board Website
2. Lo, C.P. and Yeung, Alberta K.W. (2003): Concepts and Techniques of Geographic Information Systems, Prentice-Hall of India Pvt. Ltd., New Delhi
3. Maharashtra Pollution Control Board Noise Pollution Report
4. Report on ambient noise monitoring in metropolitan cities 2020-21

Original Article

विकसित भारत २०४७: पर्यटन आणि कृषी क्षेत्राची भूमिका

डॉ. मोरे बब्रुवान केरबाजी

इतिहास विभाग प्रमुख, महात्मा फुले महाविद्यालय अहमदपूर जिल्हा लातूर

Manuscript ID:

सारांश:

JRD -2026-180219

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 77-80

February 2026

"विकसित भारत २०४७" या संकल्पनेच्या पूर्ततेसाठी पर्यटन आणि कृषी ही दोन महत्त्वाची क्षेत्रे निर्णायक भूमिका बजावतात. कृषी क्षेत्र देशाच्या अन्नसुरक्षेचा कणा असून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळकटी देण्याचे कार्य करते. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, शाश्वत शेती, मूल्यवर्धन आणि कृषी-आधारित उद्योगांमुळे उत्पन्नवाढ व रोजगारनिर्मिती शक्य होते. पर्यटन क्षेत्र देशाच्या सांस्कृतिक वारशाचे जतन व प्रसार करताना परकीय चलन मिळवून देणारे, रोजगारनिर्मिती करणारे आणि स्थानिक विकासाला चालना देणारे क्षेत्र आहे. ग्रामीण पर्यटन, कृषी पर्यटन आणि पर्यावरणपूरक पर्यटनाच्या माध्यमातून दोन्ही क्षेत्रांचा परस्परपूरक विकास साधता येतो. या संशोधनात्मक अभ्यासात विकसित भारत २०४७ च्या दृष्टीने पर्यटन व कृषी क्षेत्राची भूमिका, संधी, आव्हाने आणि शाश्वत विकासातील त्यांचे योगदान यांचा आढावा घेण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द: विकसित भारत २०४७, पर्यटन क्षेत्र, कृषी क्षेत्र, शाश्वत विकास, ग्रामीण विकास, रोजगारनिर्मिती

Submitted: 16 Jan. 2026

प्रस्तावना:

Revised: 26 Jan. 2026

Accepted: 06 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

इसवी सन २०४७ पर्यंत भारताला विकसित राष्ट्र बनवण्याचे उद्दिष्ट केंद्र सरकारने ठेवले आहे. या स्वप्नाला 'विकसित भारत @२०४७' असे म्हटले जाते. भारताची अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने ग्रामीण भागावर आधारित असल्याने, या प्रवासात कृषी (Agriculture) आणि पर्यटन (Tourism) या दोन क्षेत्रांचे योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरणार आहे. विशेषतः या दोन्ही क्षेत्रांचा संगम असणारे 'कृषी पर्यटन' (Agri-Tourism) ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला नवी दिशा देऊ शकते. स्वातंत्र्याच्या अमृत काळातून सुवर्णकाळाकडे वाटचाल करताना 'विकसित भारत @२०४७' हे केवळ एक स्वप्न नसून तो १४० कोटी भारतीयांचा संकल्प आहे. जागतिक पटलावर भारताची अर्थव्यवस्था वेगाने विस्तारत असताना या महासत्तेच्या प्रवासाचा पाया हा ग्रामीण भारताच्या सक्षमीकरणावर आधारलेला आहे. भारत हा निसर्गदत्त साधनसंपत्तीने नटलेला देश असल्याने, विकसित राष्ट्रांचे ध्येय गाठण्यासाठी कृषी आणि पर्यटन या दोन क्षेत्रांचा परस्परपूरक विकास करणे ही काळाची गरज बनली आहे. कृषी क्षेत्र हे भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा असून ते अन्नसुरक्षा आणि रोजगाराची शाश्वत हमी देते, तर दुसरीकडे पर्यटन क्षेत्र हे भारताचा सांस्कृतिक वारसा आणि भौगोलिक सौंदर्य जगासमोर मांडण्याचे सामर्थ्य ठेवते. विकसित भारताच्या संकल्पनेत कृषी क्षेत्राचे स्वरूप पारंपारिक उत्पादनापलीकडे जाऊन आता तंत्रज्ञानसन्नेही आणि उद्योगाभिमुख होताना दिसत आहे. २०४७ पर्यंत भारताला विकसित राष्ट्र बनवण्यासाठी ग्रामीण आणि शहरी भागातील विकासाची दरी कमी करणे आवश्यक आहे.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.18383662

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

डॉ. मोरे बब्रुवान केरबाजी, इतिहास विभाग प्रमुख, महात्मा फुले महाविद्यालय अहमदपूर जिल्हा लातूर

How to cite this article:

मोरे, . बब्रुवान . केरबाजी. (2026). विकसित भारत २०४७: पर्यटन आणि कृषी क्षेत्राची भूमिका. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 77-80. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18383662>

हे साध्य करण्यासाठी कृषी क्षेत्रातील मूल्यवर्धन (Value Addition) आणि पर्यटनातून मिळणारे परकीय चलन व रोजगार निर्मिती सेंद्रिय शेती, अचूक शेती (Precision Farming) आणि ड्रोन तंत्रज्ञानाचा वापर यामुळे शेती आता केवळ उपजीविकेचे साधन न राहता एक फायदेशीर व्यवसाय बनत आहे. त्याच वेळी, पर्यटन क्षेत्र हे केवळ प्रेक्षणीय स्थळांच्या भेटीपुरते मर्यादित न राहता ते ग्रामीण भागातील अर्थव्यवस्थेला गती देणारे 'इंजिन' ठरत आहे. जेव्हा आपण या दोन क्षेत्रांच्या संगमाचा विचार करतो, तेव्हा 'कृषी-पर्यटन' (Agri-Tourism) सारखी नाविन्यपूर्ण संकल्पना पुढे येते, जी शहरांमधील भांडवल थेट ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांच्या बांधापर्यंत पोहोचवण्याचे काम करते. यांचा मेळ घालणे अनिवार्य आहे. शाश्वत विकास, पर्यावरणाचे रक्षण आणि स्थानिक संस्कृतीचा अभिमान वाळगत जेव्हा हे दोन्ही विभाग एकत्रितपणे कार्य करतील, तेव्हाच भारताच्या अर्थव्यवस्थेला अपेक्षित असलेली झेप घेणे शक्य होईल. थोडक्यात, शेतीतून मिळणारी समृद्धी आणि पर्यटनातून मिळणारी जागतिक ओळख हेच विकसित भारताचे खऱ्या अर्थाने वैभव ठरणार आहे.

विकसित भारतासाठी कृषी क्षेत्राची भूमिका:

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. विकसित भारताच्या वाटचालीत कृषी क्षेत्रातील खालील बदल अपेक्षित आहेत:

शाश्वत शेती (Sustainable Agriculture): रासायनिक खतांचा वापर कमी करून सेंद्रिय आणि नैसर्गिक शेतीवर भर देणे.

तंत्रज्ञानाचा वापर: ड्रोन तंत्रज्ञान, आधुनिक सिंचन पद्धती आणि AI (कृत्रिम बुद्धिमत्ता) च्या माध्यमातून उत्पादकता वाढवणे.

मूल्यवर्धन (Value Addition): केवळ कच्चा माल न विकता त्यावर प्रक्रिया करून अन्न प्रक्रिया उद्योगांना (Food Processing) चालना देणे, ज्यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढेल.

पर्यटन क्षेत्राचे योगदान:

पर्यटन हे जगातील सर्वात वेगाने वाढणाऱ्या सेवा क्षेत्रांपैकी एक आहे. भारतासाठी त्याचे महत्त्व खालीलप्रमाणे आहे:

- **रोजगार निर्मिती:** पर्यटन क्षेत्रातून मोठ्या प्रमाणावर स्थानिक तरुणांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात.
- **सांस्कृतिक वारसा:** भारताचा समृद्ध वारसा आणि ऐतिहासिक स्थळे जागतिक पर्यटकांना आकर्षित करतात, ज्यामुळे परकीय चलन प्राप्त होते.
- **पायाभूत सुविधा:** पर्यटनामुळे रस्ते, रेल्वे आणि विमानतळांचा विकास होतो, जो विकसित भारताचा कणा आहे.

कृषी आणि पर्यटन यांचा संगम: कृषी-पर्यटन:

'विकसित महाराष्ट्र' आणि 'विकसित भारत' या दोन्ही संकल्पनांमध्ये कृषी-पर्यटन हे एक शाश्वत मॉडेल म्हणून उदयास येत आहे.

- **ग्रामीण विकास:** शहरातील लोकांना ग्रामीण संस्कृती, शेती आणि खाद्यपदार्थांची ओळख करून देणे.
- **शेतकऱ्यांना अतिरिक्त उत्पन्न:** केवळ पिकांवर अवलंबून न राहता शेतकरी आपल्या शेतात पर्यटनाच्या सुविधा उपलब्ध करून आर्थिक स्थैर्य मिळवू शकतात.
- **स्थानिक हस्तकला:** पर्यटनामुळे ग्रामीण कारागीर आणि त्यांच्या हस्तकलांना बाजारपेठ मिळते.

आव्हाने आणि उपाययोजना:

- **आव्हाने:** हवामान बदल, भांडवलाची कमतरता आणि तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव.
- **उपाययोजना:** सरकारने स्टार्टअप्सना प्रोत्साहन देणे, ग्रामीण भागात डिजिटल साक्षरता वाढवणे आणि पर्यटन क्षेत्रासाठी पोषक धोरणे राबवणे (उदा. महाराष्ट्र पर्यटन धोरण २०२४).

सांख्यिकीय विश्लेषण: कृषी आणि पर्यटन क्षेत्र:

१. कृषी क्षेत्राची स्थिती (Agriculture Data)

भारतीय अर्थव्यवस्था आजही मोठ्या प्रमाणावर कृषीवर अवलंबून आहे.

GDP मधील वाटा: २०२३-२४ च्या आकडेवारीनुसार, भारताच्या एकूण 'सकल मूल्यवर्धित' (GVA) मध्ये कृषी आणि संलग्न क्षेत्राचा वाटा सुमारे १८.२% आहे.

रोजगार: भारताच्या एकूण कार्यबलापैकी (Workforce) साधारणपणे ४५.८% लोक अजूनही उपजीविकेसाठी शेतीवर अवलंबून आहेत.

अन्नधान्य उत्पादन: २०२३ मध्ये भारताने विक्रमी ३३० दशलक्ष टनांहून अधिक अन्नधान्य उत्पादन केले आहे, जे जागतिक अन्नसुरक्षेच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे.

निर्यात: भारताच्या एकूण निर्यातीत कृषी उत्पादनांचा वाटा सुमारे १२% असून, बासमती तांदूळ, मसाले आणि समुद्री उत्पादने आघाडीवर आहेत.

२. पर्यटन क्षेत्राची स्थिती (Tourism Data)

पर्यटन हे परकीय चलन मिळवून देणारे आणि वेगाने वाढणारे क्षेत्र आहे.

GDP मधील योगदान: पर्यटन क्षेत्राचा भारताच्या GDP मध्ये साधारणपणे ५.८% ते ७% वाटा आहे. २०४७ पर्यंत हा वाटा १०% पर्यंत नेण्याचे उद्दिष्ट आहे.

परकीय पर्यटक: २०२३ मध्ये भारतात येणाऱ्या परकीय पर्यटकांच्या संख्येत गेल्या वर्षाच्या तुलनेत ६४% पेक्षा जास्त वाढ नोंदवण्यात आली आहे.

रोजगार: पर्यटन क्षेत्र प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे सुमारे ३९ दशलक्ष (३.९ कोटी) लोकांना रोजगार पुरवते.

भविष्यवेध: 'वर्ल्ड ट्रेव्हल अँड टुरिझम कौन्सिल' (WTTC) च्या मते, पुढील दशकात पर्यटन क्षेत्र दरवर्षी ७.८% दराने वाढण्याची शक्यता आहे.

३. कृषी-पर्यटन (Agri-Tourism) मधील संधी

वाढता दर: जागतिक स्तरावर कृषी-पर्यटन बाजारपेठ दरवर्षी १३% दराने वाढत आहे. महाराष्ट्र आघाडीवर: भारतात कृषी-पर्यटनात महाराष्ट्र हे अग्रगण्य राज्य आहे. राज्यात ६०० हून अधिक नोंदणीकृत कृषी-पर्यटन केंद्रे आहेत, ज्यातून दरवर्षी लाखो पर्यटक ग्रामीण भागाला भेट देतात.

उत्पन्न: एका सर्वेक्षणानुसार, कृषी-पर्यटनामुळे शेतकऱ्यांच्या वार्षिक उत्पन्नात २५% ते ३३% पर्यंत वाढ होऊ शकते.

सॅन्ड्रिय शेती विकसित भारताचा शाश्वत पाया:

सॅन्ड्रिय शेती म्हणजे रासायनिक खते आणि कीटकनाशकांचा वापर टाळून पूर्णपणे नैसर्गिक पद्धतीने केलेली शेती. यामुळे जमिनीचा कस टिकतो आणि विषमुक्त अन्न मिळते.

१. सॅन्ड्रिय शेतीचे प्रमुख फायदे

जमिनीचे आरोग्य (Soil Health): रासायनिक खतांमुळे जमिनीचा पोत बिघडतो. सॅन्ड्रिय शेतीमुळे जमिनीतील सॅन्ड्रिय कार्बोन्स (Organic Carbon) प्रमाण वाढते आणि जमीन सुपीक राहते.

पर्यावरण संरक्षण: यामुळे जलप्रदूषण कमी होते आणि जैवविविधतेचे रक्षण होते. मित्र कीटकांची संख्या वाढल्याने नैसर्गिकरित्या कीड नियंत्रण होते.

मानवी आरोग्य: रासायनिक अंश नसलेले अन्न मिळाल्याने कर्करोग, मधुमेह यांसारख्या गंभीर आजारांचा धोका कमी होतो. 'स्वस्थ भारत' ही 'विकसित भारत'ची पहिली पायरी आहे.

खर्चात बचत: रासायनिक खते आणि महागड्या कीटकनाशकांवरील खर्च कमी झाल्यामुळे शेतकऱ्यांचा उत्पादन खर्च कमी होतो.

जागतिक बाजारपेठ: जगभरात सॅन्ड्रिय उत्पादनांना मोठी मागणी आहे, ज्यामुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या मालाला जास्त भाव (Premium Price) मिळतो.

२. सॅन्ड्रिय शेतीची सांख्यिकीय स्थिती (Statistics)

भारताचे स्थान: सॅन्ड्रिय शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या संख्येच्या बाबतीत भारत जगात पहिल्या क्रमांकावर आहे.

क्षेत्रफळ: भारतामध्ये साधारणपणे ४७ लाख हेक्टरपेक्षा जास्त क्षेत्र सॅन्ड्रिय शेतीखाली आहे.

सॅन्ड्रिय राज्य: सिक्किम हे जगातील पहिले १००% सॅन्ड्रिय राज्य बनले आहे. महाराष्ट्र, मध्य प्रदेश आणि राजस्थान ही राज्येही यात वेगाने प्रगती करत आहेत.

निर्यात: भारताने २०२३-२४ मध्ये सुमारे ७ लाख मेट्रिक टन सेंद्रिय उत्पादनांची निर्यात केली आहे, ज्याचे मूल्य सुमारे ५,००० कोटी रुपयांपेक्षा जास्त आहे.

३. विकसित भारतासाठी 'सेंद्रिय शेती आणि पर्यटन' यांचा संबंध:

सेंद्रिय शेती आणि पर्यटनाचा मेळ घातल्यास ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला मोठी गती मिळू शकते:

इको-टुरिझम (Eco-Tourism): पर्यटक आता अशा ठिकाणी जाणे पसंत करतात जिथे त्यांना प्रदूषणमुक्त वातावरण आणि सेंद्रिय शेतीचा अनुभव घेता येईल.

फार्म-टू-टेबल (Farm-to-Table): पर्यटकांना शेतातून थेट काढलेली ताजी आणि सेंद्रिय फळे/भाज्या खायला दिल्यास 'अॅग्री-टुरिझम'चा दर्जा उंचावतो.

४. सरकारी योजना (Government Initiatives)

- विकसित भारताच्या स्वप्रपूर्तीसाठी सरकार खालील योजना राबवत आहे:
- परंपरागत कृषी विकास योजना (PKVY): सेंद्रिय शेतीला क्लस्टर पद्धतीने चालना देणे.
- नमामि गंगे प्रकल्प: गंगा नदीच्या काठावर सेंद्रिय शेतीचा कॉरिडॉर विकसित करणे.
- भारतीय नैसर्गिक शेती पद्धती (BPKP): खर्चात कपात आणि नैसर्गिक निविद्यांच्या वापराला प्रोत्साहन देणे.

निष्कर्ष:

१. गुंतवणूक: सरकारने पर्यटन पायाभूत सुविधांसाठी (उदा. 'स्वदेश दर्शन' योजना) कोट्यवधी रुपयांची तरतूद केली आहे.

२. स्टार्टअप्स: कृषी-तंत्रज्ञान (Agri-tech) क्षेत्रात भारतात ३००० पेक्षा जास्त स्टार्टअप्स कार्यरत आहेत, जे विकसित भारताचा पाया रचत आहेत. विकसित भारत @२०४७ चे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी कृषी क्षेत्राला आधुनिकतेची जोड आणि पर्यटन क्षेत्राला ग्रामीण भागापर्यंत नेणे आवश्यक आहे. जेव्हा गाव स्वयंपूर्ण होईल, तेव्हाच देश खऱ्या अर्थाने विकसित होईल.

सेंद्रिय शेती केवळ अन्नाची गरज भागवत नाही, तर ती पर्यावरणाचे रक्षण करून भविष्यातील पिढीसाठी एक सुरक्षित भारत निर्माण करते. पर्यटनाशी याची जोड दिल्यास ग्रामीण युवकांना शहराकडे स्थलांतर करण्याची गरज उरणार नाही.

ग्रंथ सूची:

१. चव्हाण, प्रभाकर (संपादक) (२०२४): ए पाथवेज ऑफ विकसित भारत @२०४७ (A Pathways of Viksit Bharat @2047), SNTD महिला विद्यापीठ, मुंबई, पृष्ठ क्रमांक ९३
२. देशपांडे, विलास (२०२१): भारतीय अर्थव्यवस्था: विकास आणि आव्हाने, चैतन्य पब्लिकेशन्स, नाशिक, प्रश्न क्रमांक ३९
३. पाटील, पी. बी. (२०१९): कृषी पर्यटन: एक आधुनिक व्यवसाय, महालक्ष्मी प्रकाशन, कोल्हापूर, पृष्ठ क्रमांक ११३
४. <https://innovateindia.mygov.in/mr/viksitbharat2047/> विकसित भारत अधिकृत पोर्टल
५. महाराष्ट्र टाइम्स (२०२५): कृषी पर्यटन: मायमातीतले अनुभवसिद्ध पर्यटन, [ऑनलाईन आवृत्ती]. पृष्ठ क्रमांक १२
६. सकाळ वृत्तसेवा (२०२४): विकसित भारत @२०४७ मध्ये कृषी क्षेत्राचे योगदान, कृषी विशेष पुरवणी. पृष्ठ क्रमांक १९

Original Article

तंत्रज्ञानाचा अस्थिव्यंग दिव्यांगव्यक्तींवर परिणाम - एक अध्ययन

ज्ञानेश्वर संतोष माळी¹, डॉ. ज्ञानेश्वर काशिनाथ भामरे²

¹संशोधक विद्यार्थी, पीएच.डी. संशोधक (समाजशास्त्र विभाग) क.व.चौ.उ.म.वि. जळगांव

²मार्गदर्शक, GET's कला वाणिज्य व विज्ञान महा. नगांव ता.जि. धुळे

Manuscript ID:

सारांश:

JRD -2026-180220

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 81-84

February 2026

Submitted: 16 Jan. 2026

Revised: 26 Jan. 2026

Accepted: 06 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

सदर संशोधनात तंत्रज्ञानाचा अस्थिव्यंग दिव्यांग व्यक्तींच्या जीवनावर होणाऱ्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व मानसिक परिणामांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. आधुनिक कृत्रिम अवयव, सहाय्यक उपकरणे, डिजिटल तंत्रज्ञान व ऑनलाईन सुविधा यांमुळे अस्थिव्यंग व्यक्तींच्या स्वावलंबनात, रोजगाराच्या संधींमध्ये व सामाजिक सहभागात लक्षणीय वाढ झाली आहे. संशोधनासाठी धुळे जिल्ह्यातील १८ वर्षांवरील ५० अस्थिव्यंग व्यक्तींचा नमुना निवडून वर्णनात्मक पद्धतीने अभ्यास करण्यात आला. निष्कर्षांवरून असे स्पष्ट होते की तंत्रज्ञानामुळे आत्मविश्वास, आत्मसन्मान व जीवनमान उंचावले असले तरी ग्रामीण-शहरी असमानता, साधनांची उपलब्धता व आर्थिक अडचणी ही आव्हाने अद्याप कायम आहेत. त्यामुळे समावेशक समाजनिर्मितीसाठी तंत्रज्ञान सर्वापर्यंत पोहोचवणे आवश्यक आहे.

मुख्यशब्द : अस्थिव्यंग दिव्यांग, तंत्रज्ञान, कृत्रिम अवयव, सहाय्यक उपकरणे, स्वावलंबन, सामाजिक सहभाग, रोजगार, समावेशक समाज

प्रस्तावना:

मानवजातीच्या विकासात विज्ञान व तंत्रज्ञानाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची राहिली आहे. आज तंत्रज्ञान हे केवळ सुविधा पुरवणारे साधन नसून जीवनमान सुधारण्याचे सामर्थ्य असलेले परिवर्तनकारी माध्यम बनले आहे. समाजातील प्रत्येक घटकाला प्रगतीचा समान वाटा मिळणे ही सामाजिक न्यायाची अपेक्षा आहे. परंतु शारीरिकदृष्ट्या अस्थिव्यंग असलेल्या व्यक्तींना समाजातील मुख्य प्रवाहात सहभागी होण्यासाठी अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते. भारतासारख्या विकसनशील देशात सुमारे २.६ कोटीहून अधिक लोक काही ना काही प्रकारच्या दिव्यांगत्वासह जगत आहेत. यापैकी सुमारे २०% लोकसंख्या अस्थिव्यंग गटात मोडते, म्हणजे हात, पाय किंवा चालण्याशी संबंधित शारीरिक मर्यादा गेल्या काही दशकांत कृत्रिम अवयव (Artificial Limbs) आणि सहाय्यक उपकरणे (Assistive Devices) या क्षेत्रात प्रचंड प्रगती झाली आहे. आज यांत्रिक, जैव-तांत्रिक (Biomechanical), संगणक-नियंत्रित व रोबोटिक कृत्रिम अवयव उपलब्ध आहेत. त्याचबरोबर स्मार्ट व्हीलचेअर्स, Mobility aids, voice-controlled devices, आणि 3D प्रिंटिंग तंत्रज्ञानामुळे अस्थिव्यंग व्यक्तींच्या जीवनात आमूलाग्र बदल घडला आहे. आजच्या डिजिटल युगात तंत्रज्ञानाने मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडवून आणले आहेत. विशेषतः १८ वर्षांवरील अस्थिव्यंग व्यक्तींसाठी तंत्रज्ञान हे केवळ सहाय्यक साधन न राहता त्यांच्या जीवनाला नवी दिशा देणारे प्रभावी साधन ठरले आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

ज्ञानेश्वर संतोष माळी, संशोधक विद्यार्थी, पीएच.डी. संशोधक (समाजशास्त्र विभाग) क.व.चौ.उ.म.वि. जळगांव

How to cite this article:

माळी, . ज्ञानेश्वर . संतोष ., & भामरे, ज्ञानेश्वर. काशिनाथ . (2026). तंत्रज्ञानाचा अस्थिव्यंग दिव्यांगव्यक्तींवर परिणाम - एक अध्ययन. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 81-84.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18383721>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.18383721

शिक्षण, रोजगार, आरोग्य, सामाजिक सहभाग आणि स्वाभिमान या सर्व क्षेत्रांत तंत्रज्ञानाने क्रांतिकारी भूमिका बजावली आहे. १८ वर्षांनंतर व्यक्तीचे आयुष्य जबाबदाऱ्यांनी भरलेले असते. शिक्षण पूर्ण करणे, रोजगार मिळवणे, कुटुंबाची जबाबदारी उचलणे आणि समाजात स्वतःचे स्थान निर्माण करणे ही मोठी आव्हाने असतात. अशा वेळी शारीरिक मर्यादा असलेल्या व्यक्तींसाठी ही आव्हाने अधिक कठीण ठरतात. मात्र आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे या अडचणींवर प्रभावी उपाय शक्य झाले आहेत.

सर्वप्रथम रोजगार व आर्थिक स्वावलंबन या क्षेत्रात तंत्रज्ञानाने मोठा बदल घडवला आहे. संगणक, इंटरनेट, मोबाईल ॲप्स आणि 'वर्क फ्रॉम होम' संकल्पनेमुळे अस्थिव्यंग व्यक्तींना कार्यालयात प्रत्यक्ष उपस्थित राहणे आवश्यक राहिलेले नाही. डेटा एंट्री, ग्राफिक डिझाईन, अकाउंटिंग, ऑनलाईन शिक्षण, कंटेंट रायटिंग यांसारख्या क्षेत्रांत त्या सक्षमपणे कार्यरत आहेत. यामुळे त्यांचे आर्थिक स्वावलंबन वाढून आत्मसन्मान दृढ झाला आहे. आरोग्य आणि पुनर्वसन क्षेत्रातही तंत्रज्ञानाने नवे दालन खुले केले आहे. आधुनिक कृत्रिम अवयव, इलेक्ट्रिक व्हीलचेअर, फिजिओथेरेपी उपकरणे, तसेच टेलिमेडिसिन सुविधांमुळे उपचार अधिक सोपे, नियमित आणि परिणामकारक झाले आहेत. वेळेअभावी किंवा हालचालीच्या अडचणीमुळे उपचार टाळले जात नाहीत, ही बाब प्रौढ अस्थिव्यंग व्यक्तींसाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे. या संशोधन निबंधाचा उद्देश या तांत्रिक प्रगतीचा अस्थिव्यंग व्यक्तींच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व मानसिक जीवनावर झालेल्या परिणामांचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे.

उद्दिष्टे :

- कृत्रिम अवयव व सहाय्यक उपकरणांच्या वापरामुळे अस्थिव्यंग व्यक्तींच्या जीवनशैलीत झालेला बदल समजून घेणे.
- या तांत्रिक साधनांचा सामाजिक, आर्थिक व मानसिक आरोग्यावर झालेला परिणाम विश्लेषित करणे.
- ग्रामीण व शहरी भागातील साधनांची उपलब्धता व उपयोगात असलेल्या असमानतेचा अभ्यास करणे.
- तंत्रज्ञानाद्वारे अधिक समावेशक समाज निर्माण करण्यासाठी उपाय योजना व धोरणात्मक शिफारसी करणे.

गृहीतके :

- कृत्रिम अवयव व सहाय्यक उपकरणांचा वापर करणाऱ्या व्यक्तींमध्ये सामाजिक सहभाग व आत्मविश्वास वाढला आहे.
- आर्थिक स्वावलंबन व रोजगाराच्या संधी वाढल्यामुळे अस्थिव्यंग दिव्यांग व्यक्तींचे जीवनमान उंचावले आहे.
- तांत्रिक साधनांची उपलब्धता ग्रामीण भागात अजूनही मर्यादित दिसून येत आहे.
- योग्य मार्गदर्शन व प्रशिक्षण मिळाल्यास अधिकाधिक व्यक्ती या साधनांचा परिणामकारक वापर करू शकतात.

संशोधन पद्धती:

हे संशोधन वर्णनात्मक स्वरूपाचे असून सामाजिक व क्षेत्रीय अभ्यासावर आधारित आहे.

संशोधनासाठी धुळे जिल्ह्यातील १८ वर्षांवरील अस्थिव्यंग व्यक्ती लोकसंख्या म्हणून निवडण्यात आली. यापैकी ५० व्यक्तींचा यादृच्छिक नमुना (Random Sample) संशोधनासाठी घेतला गेला. माहिती संकलनासाठी संरचित प्रश्नावली, वैयक्तिक मुलाखती व निरीक्षण पद्धती वापरण्यात आल्या. माहितीचे सांख्यिक विश्लेषण (Percentage Method) तसेच गुणात्मक विश्लेषण दोन्ही पद्धती वापरल्या गेल्या.

विषय विवेचन:

तंत्रज्ञानाने अस्थिव्यंग दिव्यांग व्यक्तींच्या जीवनात खूप मोठा बदल घडवून आणला आहे. त्यामुळे त्यांच्या स्वावलंबन, शिक्षण, रोजगार आणि समाजासोबतच्या एकात्मतेत महत्त्वपूर्ण सुधारणा झाल्या आहेत. अस्थिव्यंग व्यक्तींसाठी सामाजिक सहभाग हीसुद्धा एक मोठी गरज असते. सोशल मीडिया, व्हिडिओ कॉल, ऑनलाईन मंच यांमुळे अस्थिव्यंग व्यक्ती समाजाशी जोडल्या जात आहेत. आपले विचार मांडणे, अनुभव शेअर करणे, हक्कांसाठी आवाज उठवणे आणि प्रेरणादायी उदाहरणे निर्माण करणे हे तंत्रज्ञानामुळे शक्य झाले आहे. यासोबतच स्वावलंबी जीवनशैली घडवण्यातही तंत्रज्ञानाचा मोठा वाटा आहे. स्मार्ट होम तंत्रज्ञान, व्हाॅइस कमांड उपकरणे, मोबाईल ॲप्स यांच्या मदतीने घरगुती कामे, बँकिंग व्यवहार, प्रवास नियोजन सहज करता येते. त्यामुळे इतरांवर अवलंबून राहण्याची गरज कमी झाली आहे.

अ)सामाजिक परिणाम:

पूर्वी अस्थिव्यंग व्यक्तींना प्रवास, सार्वजनिक कार्यक्रमात सहभागी होणे, शारीरिक कामे करणे यामध्ये अनेक अडथळे होते. कृत्रिम पाय, चालण्यास सहाय्यक उपकरणे, स्मार्ट व्हीलचेअर्समुळे त्यांची हालचाल क्षमता वाढली आहे. आता ते समाजातील कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होऊ शकतात, नोकरीला जाऊ शकतात व स्वतंत्रपणे प्रवास करू शकतात. यामुळे सामाजिक आत्मविश्वासात वाढ झाली आहे.

सोशल मीडियामुळे समाजाशी संपर्क ठेवणे, नातेसंबंध राखणे सोपे झाले आहे.स्व-चालित वाहनांमुळे वाहन चालवणे शक्य नसलेल्या लोकांसाठी स्थलांतर सोपे झाले आहे.

ब) आर्थिक परिणाम:

आर्थिक स्वावलंबन हे जीवनातील अत्यंत महत्वाचे अंग आहे. पूर्वी शारीरिक मर्यादांमुळे रोजगाराच्या संधी कमी मिळत. परंतु आधुनिक कृत्रिम हात/पाय, कार्यक्षम साधने आणि डिजिटल साधनांमुळे अस्थिव्यंग व्यक्ती आता विविध व्यवसायांमध्ये सक्रिय आहेत. अनेकांनी छोटे उद्योग सुरू केले आहेत, काहीजण IT, ग्राहक सेवा, शिक्षण यांसारख्या क्षेत्रांत कार्यरत आहेत. त्यामुळे आर्थिक भार कमी होऊन कौटुंबिक जीवनात स्थैर्य आले आहे.

क)शैक्षणिक परिणाम:

सहाय्यक तंत्रज्ञानामुळे शैक्षणिक क्षेत्रात क्रांती झाली आहे. विशेष कीबोर्ड, व्हाईस-टू-टेक्स्ट सॉफ्टवेअर, इलेक्ट्रॉनिक नोट्स, Mobility aids यामुळे विद्यार्थ्यांना नियमित शिक्षणात सहभागी होणे सोपे झाले आहे. ऑनलाइन शिक्षण व डिजिटल साधनांमुळे ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांनाही संधी वाढली आहे.

ड) मानसिक परिणाम:

तंत्रज्ञानामुळे केवळ शारीरिकच नव्हे तर मानसिक आरोग्यावरही सकारात्मक परिणाम झाला आहे. कृत्रिम अवयव वापरणारे अनेक व्यक्ती सांगतात की त्यांचा आत्मविश्वास वाढला, समाजात सन्मानाने वावरण्याची क्षमता मिळाली, न्यूनगंड कमी झाला. यामुळे मानसिक स्वास्थ्य सुधारले आहे.

मर्यादा,अडचणी व आव्हाने :

- ग्रामीण भागात तांत्रिक साधनांची उपलब्धता कमी आढळते.
- उपकरणांची किंमत अजूनही जास्त असल्याने सर्वांना ते घेणे शक्य होत नाही.
- तांत्रिक तज्ज्ञ व फिजिओथेरपिस्टची अपुरी संख्या.
- मॅटेनन्स व स्पेअर पार्ट्स उपलब्धतेचा अभाव.
- अनेक व्यक्तींना सरकारी योजना व सवलतींची माहितीचा अभाव.

उपाय योजना

- शासन स्तरावरून ग्रामीण व अर्ध-शहरी भागात कृत्रिम अवयव केंद्रे व तांत्रिक सहाय्य केंद्रे सुरू करणे, आर्थिक अनुदान, सवलती व प्रशिक्षण कार्यक्रम घेणे.
- स्वयंसेवी संस्थाद्वारे जनजागृती मोहिमा राबवून अधिकाधिक व्यक्तींना साधनांचा लाभ मिळवून देणे, मोफत किंवा कमी दरात उपकरण वितरण शिबिरे आयोजित करणे.
- शिक्षण प्रणालीत Assistive Technology चा समावेश करून विद्यार्थी व शिक्षकांना प्रशिक्षण देणे.
- खाजगी क्षेत्रातील CSR फंड अंतर्गत कृत्रिम अवयव निर्मिती व वितरण करणे.

निष्कर्ष :

या संशोधनातून असे दिसून आले की, तंत्रज्ञानामुळे अस्थिव्यंग व्यक्तींच्या जीवनात बहुआयामी सकारात्मक बदल झाले आहेत. सामाजिक, आर्थिक, मानसिक व शैक्षणिक क्षेत्रांत त्यांचा सहभाग वाढला आहे. कृत्रिम अवयव व सहाय्यक उपकरणे ही फक्त शारीरिक मर्यादा दूर करणारी साधने नसून आत्मनिर्भरता व सन्मानाचे प्रतीक आहेत. तथापि, ग्रामीण-शहरी दरी कमी करणे, साधनांची उपलब्धता वाढवणे, परवडणाऱ्या किंमतीत तंत्रज्ञान उपलब्ध करणे व समाजातील संवेदनशीलता वाढवणे या दिशेने अधिक प्रयत्न आवश्यक आहेत. तंत्रज्ञानाने अस्थिव्यंग असलेल्या लोकांच्या जीवनात स्वातंत्र्य, संधी आणि सवलता यांचा प्रसार केला आहे. हे तंत्रज्ञान सर्वांपर्यंत पोहोचले पाहिजे आणि त्यासाठी सामाजिक जागरूकता, कायदे आणि नवकल्पना यांची आवश्यकता आहे. तंत्रज्ञान हे एक साधन आहे, पण समावेशक समाज निर्माण करणे हे खरोखर उद्दिष्ट आहे. एकूणच पाहता, तंत्रज्ञानाने अस्थिव्यंग व्यक्तींच्या जीवनात केवळ सुविधा निर्माण केल्या नाहीत, तर आत्मविश्वास, स्वाभिमान आणि समानतेची जाणीव निर्माण केली आहे. म्हणूनच असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही की, तंत्रज्ञान हे अस्थिव्यंग व्यक्तींसाठी सहाय्यक साधन नसून खऱ्या अर्थाने जीवन बदलणारे साधन ठरले आहे. योग्य तंत्रज्ञान, प्रशिक्षण आणि समाजाची सकारात्मक दृष्टी मिळाल्यास अस्थिव्यंग व्यक्ती कोणत्याही क्षेत्रात यशस्वी होऊ शकतात.

संदर्भ ग्रंथ व वेबसाईट सूची :

- बोधनकर, अलोणी, कुलकर्णी-सामाजिक संशोधन पद्धती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
- अपंग व्यक्ती हक्क अधिनियम, भारत सरकार, २०१६.
- महाराष्ट्र राज्य सामाजिक न्याय विभाग अहवाल, २०२३.
- WHO – Assistive Technology Report, 2022. Rehabilitation Council of India – Prosthetics & Orthotics Guidelines.
- स्थानिक NGO व तांत्रिक केंद्र मुलाखती.
- संशोधकाने केलेले क्षेत्रीय निरीक्षण व मुलाखतीचे नोंदवही.
- UN Convention on the Rights of person with disabilities
- जागतिक आरोग्य संघटना अहवाल (WHO-World report on disabilities)
- डॉ. अर्चना मोरे-दिव्यांग व्यक्ती शिक्षण, समाज व अधिकार(पुणे-2019)
- सुनील काळे, दिव्यांग समाजशास्त्र-नाशिक-2020

Original Article

भारताच्या राजकीय क्षेत्रात इंदिरा गांधीचे योगदान

देवरे भैय्यासाहेब हिम्मतराव¹, डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे²

¹संशोधक विद्यार्थी, स्व. आण्णासाहेब आर.डी. देवरे कला, व विज्ञान महाविद्यालय म्हसदी, ता. साक्री जि. धुळे
²संशोधक मार्गदर्शक, राज्यशास्त्र विभाग, स्व. आण्णासाहेब आर.डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय म्हसदी, ता. साक्री जि. धुळे

Manuscript ID:

सारांश:

JRD -2026-180221

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 85-88

February 2026

Submitted: 17 Jan. 2026

Revised: 27 Jan. 2026

Accepted: 07 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या राजकीय इतिहासात इंदिरा गांधी यांचे योगदान अत्यंत महत्वाचे व प्रभावी ठरले आहे. भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान म्हणून त्यांनी धाडसी निर्णय, मजबूत नेतृत्व व केंद्रीकृत सत्तेच्या माध्यमातून भारतीय राजकारणाला नवी दिशा दिली. बँकांचे राष्ट्रीयीकरण, संस्थानिकांचे विशेषाधिकार रद्द करणे, 'गरीबी हटाव' धोरण, हरित क्रांतीला प्रोत्साहन, १९७१ च्या युद्धातील निर्णायक नेतृत्वातून बांगलादेशाची निर्मिती तसेच परराष्ट्र धोरणातील सक्रियता ही त्यांच्या कार्याची ठळक उदाहरणे आहेत. तथापि, १९७५-७७ च्या आण्णाबाणीच्या काळात लोकशाही मूल्यांवर मर्यादा आल्याने त्यांच्या नेतृत्वावर टीकाही झाली. या संशोधन लेखात इंदिरा गांधी यांच्या राजकीय नेतृत्वाचा सर्वांगीण आढावा घेऊन त्यांच्या धोरणांचे भारतीय लोकशाही, संघराज्य व्यवस्था व आंतरराष्ट्रीय प्रतिमेवर झालेले सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम तटस्थपणे विश्लेषित करण्यात आले आहेत.

मुख्यशब्द : इंदिरा गांधी, भारतीय राजकारण, राजकीय नेतृत्व, आण्णाबाणी, केंद्र-राज्य संबंध, बांगलादेश युद्ध १९७१, परराष्ट्र धोरण

प्रस्तावना:

भारताच्या स्वातंत्र्योत्तर राजकीय इतिहासात प्रियदर्शनी गांधी यांचे स्थान अत्यंत महत्वाचे व प्रभावी आहे. त्या भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान असून त्यांच्या नेतृत्वकाळात (1966-1977-1980-1984) भारतीय राजकारणाला निर्णयाने वळणे दिली. पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांच्या विचारसरणीचा वारसा लाभलेल्या इंदिरा गांधी यांनी सामाजिक न्याय, राष्ट्रीय एकात्मता, आर्थिक स्वावलंबन आणि मजबूत केंद्र सरकार यांवर विशेष भर दिला. इंदिरा गांधीच्या नेतृत्वाची ओळख धाडसी निर्णय केंद्रीकृत सत्ता आणि संकटसमयी कठोर भूमिका अशी आहे. बँकेचे राष्ट्रीयीकरण, संस्थानिकांचे विशेषाधिकार रद्द करणे, गरीबी हटाव कार्यक्रम, हरित क्रांतीला कांतीला दिलेले हिल प्रोत्साहन, तसेच 1971 च्या युद्धातून बांगलादेशाची निर्मिती ही त्यांच्या योगदानाची ठळक उदाहरणे आहेत आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताची प्रतिमा सशक्त करण्यामध्येही इंदिरा गांधी यांची मोलाची भूमिका होती. तथापि, इंदिरा गांधीच्या कार्यकाळातील राष्ट्रीय - आण्णाबाणी (1975-1977) हा कालखंड वादस्त ठरला, या काळात लोकशाही मूल्यांवर मर्यादा आल्याचा आरोप झाला तर काहींनी त्याकाळातील शिस्त व प्रशासनिक कार्यक्षमतेचे समर्थन केले.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

देवरे भैय्यासाहेब हिम्मतराव, संशोधक विद्यार्थी, स्व. आण्णासाहेब आर.डी. देवरे कला, व विज्ञान महाविद्यालय म्हसदी, ता. साक्री जि. धुळे

How to cite this article:

देवरे, . भैय्यासाहेब . हिम्मतराव ., & मोताळे. बाबासाहेब . त्रिंबक . (2026). भारताच्या राजकीय क्षेत्रात इंदिरा गांधीचे योगदान. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 85-88.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18383750>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.18383750

त्यामुळे इंदिरा गांधीचे राजकीय योगदान हे केवळ प्रशंसनीयच नव्हे तर चिकित्सक अभ्यासासही योग्य ठरते. या अभ्यासाचा उद्देश इंदिरा गांधीच्या राजकीय नेतृत्वाचा सर्वांगीन आढावा घेणे, त्यांच्या धोरणांचा भारतीय राजकारणातून झालेला परिणाम समजून घेणे, तसेच त्यांच्या कार्याचे सकारात्मक व नकारात्मक पैलू तटस्थपणे मांडणे हा आहे. अशाप्रकारे, इंदिरा गांधी यांचे योगदान भारतीय राजकीय इतिहासात एक महत्त्वपूर्ण अध्याय म्हणून अभ्यासणे अपरिहार्य ठरते.

संशोधनाचे गृहीतके:

प्रस्तुत संशोधन लेखासाठी खालीलप्रमाणे गृहीतकृत्यांची मांडणी करण्यात आलेली आहे;

- इंदिरा गांधीचे राजकीय नेतृत्व हे राजकीय पटलावर अधोरेखित झाले.
- इंदिरा गांधीच्या नेतृत्वामुळे भारतातील केंद्र सरकार अधिक बळकट झाले, आणि संघराज्य रचनेत केंद्रांचा प्रभाव वाढला.
- १९७१ च्या युद्धातील निर्णायक नेतृत्वामुळे भारताची आंतरराष्ट्रीय प्रतिमा प्रबळ राष्ट्र म्हणून निर्माण झाली.
- इंदिरा गांधीच्या धोरणांमुळे भारतीय राजकारणात स्थैर्य व संघर्ष हे दोन्ही घटक एकाच वेळी अस्तित्वात राहिले.

उद्दिष्टे:

प्रस्तुत संशोधन लेखाचा मुख्य हेतू "भारताच्या राजकीय क्षेत्रात इंदिरा गांधीचे योगदान" प्रस्तुत विषयावर खालील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आलेली आहे.

- भारताच्या राजकीय इतिहासात इंदिरा गांधीच्या नेतृत्वाची भूमिका समजून घेणे.
- केंद्र सरकारची सत्ता मजबूत करण्यामागील इंदिरा गांधीची धोरण अभ्यासणे.
- भारतीय लोकशाहीवर इंदिरा गांधीच्या नेतृत्वाचा सकारात्मक व नकारात्मक प्रभाव समजून घेणे.
- महिला नेत्या म्हणून भारतीय राजकारणात इंदिरा गांधींनी निर्माण केलेल्या नव्या दिशेचा अभ्यास करणे.

बांगलादेश निर्मितीतील भूमिका (१९७१):

इंदिरा गांधींचे भारताच्या राजकीय इतिहासातील सर्वात महत्त्वाचे योगदान म्हणजे १९७१ मध्ये बांगलादेशच्या निर्मितीत दिलेले निर्णायक नेतृत्व. या घटनेमुळे केवळ दक्षिण आशियाचा राजकीय नकाशा बदलला नाही, तर भारताची आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील प्रतिमा अधिक मजबूत झाली.

पार्श्वभूमी:

1947 मध्ये पाकिस्तानची निर्मिती झाल्यानंतर पूर्व पाकिस्तान आणि पश्चिम पाकिस्तान यांच्यात भौगोलिक, भाषिक व सांस्कृतिक दरी होती. पूर्व पाकिस्तानातील बंगाली जनतेवर राजकीय व आर्थिक अन्याय होत होता. 1970 च्या निवडणुकीत शेख मुजीबुर रहमान यांच्या अवामी लीगने बहुमत मिळवूनही सत्तांतर नाकारले होते. अशा परिस्थितीत पाकिस्तानी सैन्याने "ऑपरेशन सर्चलाईट" अंतर्गत भीषण दडपशाही केली.

इंदिरा गांधींचे योगदान:

1. निर्वासित संकटांवर मानवतावादी भूमिका:

पाकिस्तानच्या कारवाईमुळे सुमारे १ कोटी बंगाली निर्वासित भारतात आले व आंतरराष्ट्रीय समुदायाला या मानवी संकटाची जाणीव करून दिली.

2. आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील राजनैतिक प्रयत्न:

इंदिरा गांधींनी अमेरिका, युरोप व सोव्हियत संघाचा दौरा करून पाकिस्तानच्या अत्याचारांबाबत पाकिस्तानच्या जागतिक मतमतांतरे बदलण्याचा प्रयत्न केला.

3. लष्करी निर्णय व नेतृत्व:

डिसेंबर 1977 मध्ये पाकिस्तानने भारतावर हल्ला केल्यानंतर भारत – पाक युद्ध झाले. इंदिरा गांधींनी हा महत्त्वाचा व धाडसी निर्णय घेवून केवळ १३ दिवसात पाकिस्तानी सैन्याचा पराभव करून 16 डिसेंबर 1974 रोजी बांगलादेश स्वतंत्र झाला,

इंदिरा गांधी व राष्ट्रीय आणिवानी

१९७५ मध्ये अलाहाबाद, उच्च न्यायालयाने निवडणूक गैरप्रकारावरून त्यांची निवडणूक अवैध ठरवली. या घटनेलाच आणिवानीचा मुळ पाया मानतात. आणिवानीची घोषणा जरी 26 जुनला करण्यात आली. तरी त्याची अप्रत्यक्ष सुरुवात अलाहाबाद कोर्टाने दिलेल्या निर्णयानंतरच झाली होती. अलाहाबाद हायकोर्टाने इंदिरा गांधी यांना रायबरेली येथे निवडणूका अभियानात अधिकाराचा गैरवापर करण्याबद्दल जबाबदार ठरविण्यात आले होते. त्यासाठी निवडणूका रद्द करण्यात आली होती. तसेच इंदिरा गांधी यांच्यावर सहा वर्षांपर्यंत निवडणूक लढविण्यासाठी बंदी घालण्यात आली होती. रायबरेली इंदिरा गांधी यांच्याकडून राजनारायण यांना 1971 मध्ये हार पत्करावी लागली, त्यानंतर राजाराय यांनी इंदिरा गांधी यांच्या विरोधात याचिका दाखल केली होती. न्यायाधिश जगनमोहनलाल सिन्हा यांनी या विरोधात निर्णय देताना इंदिरा गांधींना पंतप्रधान पदावर राहण्याचा अधिकार देण्यात आला होता, पण या विरोधात जयप्रकाश नारायण यांनी इंदिरा गांधी यांनी देशभरातील जनतेला आंदोलन करण्याचे आव्हान केले. यावेळी संपूर्ण देशात आंदोलन सुरू झाले, जयप्रकाश नारायण, मोरारजी देसाई या प्रमुख नेत्यांचा मार्गदर्शनाखाली व्यापक स्वरूपात इंदिरा गांधी यांच्या सरकारला विरोध केला जात होता. इंदिरा गांधी एवढ्या सहजपणे राजीनामा देण्याच्या मनस्थितीत नव्हत्या. संजय गांधी, हे सुद्धा आपल्या आईकडून एवढ्या सहजपणे सत्ता जाऊ नये यासाठी प्रयत्न करत होते, असे असताना काँग्रेसवर विरोधकांच्या दबाव कायम होता, देशात होत असलेली आंदोलन, विरोधकांचा दबाव यासमोर आपला राजीनामा न देता इंदिरा गांधी यांनी 25 जूनच्या मध्यरात्री देशात आणिवानी लागू करण्याचा निर्णय घेतला व या निर्णयाची घोषणा २६ जुनला रेडिओवरून इंदिरा गांधी यांनी केली.

परराष्ट्र धोरणावर प्रभुत्व:

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांच्याकडून परराष्ट्र धोरण कसे हाताळायचं, विदेशी नेत्याशी कसा संवाद साधावयाचा याचे प्रशिक्षण इंदिराजींना मिळालं, परदेशी शिष्टमंडळाशी कशा प्रकारे चर्चा करावी, याबाबत त्यात पारंगत होत्या इंदिराजींनी परराष्ट्र धोरणा विषयक बाबी अत्यंत कौशल्याने व मुत्सद्दीपणाने हाताळून पाश्चिमात्य जगातील बड्या नेत्यांचा विश्वास संपादन केला. अमेरिका फ्रान्स ब्रिटनसारख्या विकसित राष्ट्रांना त्यांनी दिलेल्या भेटी व तेथील नेत्यांशी केलेल्या वाटाघाटी यातून भारताची नेमकी प्रतिमा ठसविण्यात त्या यशस्वी झाल्यात.

इंदिराजी अलिप्ततावादी व विकसनशिल देशांच्या खऱ्या पुरस्कर्त्या होत्या, हे अमेरिकेचे अध्यक्ष रोनाल्ड रेगन यांनीही मान्य केले होते. भारत रशियामधील संबंध वृद्धीगंत करण्यात इंदिराजींचा सिंहाचा वाटा होता. इंदिराजींनी आपल्या कार्यकर्तृत्वाने भारताला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मानाचं स्थान मिळवून दिलं. १९८३ मध्ये जगातील तटस्थ राष्ट्रांच्या गटाच्या अध्यक्षपदी इंदिराजींची बिनविरोध निवड होणे ही त्यांच्याच आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील कामगिरीची फलश्रुती होती इतकेच नव्हे तर तिसऱ्या जगाचा वादातील आवाज म्हणून त्यांची जगात ओळख होती. जुलै १९६४ मध्ये लंडन येथे झालेल्या राष्ट्रकुल परिषदेत भार आफ्रीका आशिया देशांमध्ये मैत्री व सलोख्याचे संबंध प्रस्थापित करण्यात इंदिराजींनी मोलाची भूमिका बजावली. त्या खऱ्या अर्थाने आंतरराष्ट्रीय ख्यातीच्या नेत्या होत्या. श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी अफगाणिस्तान, बांग्लादेश, भूतान, ब्रम्हदेश, चीन, नेपाळ आणि श्रीलंका सारख्या शेजारील देशांचाही दौरा केला. त्यांनी फ्रान्स, जर्मन लोकशाही प्रजासत्ताक जर्मनी संघ प्रजासत्ताक, गुयाना, गेरी, इराण, इराक व इटली अशा देशांचाही दौरा केला. श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी अल्जेरिया, अर्जेन्टिना, ऑस्ट्रेलिया, ऑस्ट्रीया बेल्जियम, ब्राझील, बल्गेरिया, कॅनडा, चिली, झेकोस्लोव्बिया, बोलिव्हिया आणि इजिप्त या सारख्या अनेक देशांचा दौरा केला. त्या इंडोनेशिया, जपान, जमैका, मलेशिया, मॉरिशस, मेक्सिको, नेदरलँड, न्युझीलँड, नायजेरिया, ओमान, पोलंड, रोमानिया, सिंगापुर, स्विडन, सिरीया, स्विडन, टांझानिया, थायलंड, त्रिनिदाद तसेच टोबॅगो, संयुक्त अरब अमिरात, ब्रिटन, अमेरिका, रशिया संघ, उरुग्वे बेनेझुएला, युगोस्लोव्बिया, झांचिया, आणि झिम्बाब्वेचे बासारख्या युरोपीय अमेरिकी आणि आशियाई देशांच्या दौऱ्यांवर गेल्या, त्यांनी संयुक्त राष्ट्र मुख्यालयामध्ये देखील आपल्या उपस्थितीने छाप पाडली. त्यांनी सन १९७२ मध्ये भारतरत्न पुरस्कार, १९७२ मध्ये बांग्लादेश मुक्तीकरिता मेक्सिकन अकादमी पुरस्कार, १९७३ मध्ये एफएओ चे दुसरे वार्षिक पदक व १९७६ मध्ये नागरी प्रचारिणी सभेकडून साहित्य वाचस्पती (हिंदी) पुरस्कार देऊन सन्मानित करण्यात आले होते. १९५३ साली श्रीमती इंदिरा गांधी यांना अमेरिकेचा मद्र पुरस्कार मुसद्देगिरीतील उत्कृष्ट कार्याबद्दल इटलीचे इसाबेला हडी इस्टे पुरस्कार व येल विद्यापिठाने हाऊलंड मेमोरियल पुरस्कार देवून गौरविले. फ्रान्स जनमत संस्थेच्या सर्वेक्षणानुसार त्या

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2(II) February- 2026

१९६७ व १९६८ मध्ये फ्रान्सच्या जनतेमधल्या सर्वात लोकप्रिय महिला होत्या. १९७१ मध्ये अमेरिकेच्या विशेष गैलप जनमत सर्वेक्षणानुसार त्या जगातील सर्वात लोकप्रिय महिला होत्या. प्राण्यांना संरक्षणासाठी १९७१ मध्ये आर्जेटीना सोसायटीकडून त्यांना मानद उपाधी देण्यात आली होती.

संदर्भग्रंथ:

1. धर पीएन, इंदिरा गांधी आणिबाणी व भारतीय लोकशाही, मुंबई, रोहन प्रकाशन, मार्च २००२
2. डॉ. मेहेंदळे विश्वास, आपले पंतप्रधान, पुणे, अनुबंध प्रकाशन 2008.
3. पवार शरद, भारतीय राजकारण आणि नेतृत्व, पुणे, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, 1998
4. कुलकर्णी, ग.प्र, इंदिरा गांधी: व्यक्तिमत्व आणि कार्य, पुणे, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, 1990
5. डॉ. धनगर धनराज, International Research Fellows Association Research Journey, जळगाव, प्रशांत पब्लिकेशन, 2019
6. मेहता अशोक, डायनॅमिक ऑफ लीडरशीप: केस स्टडी ऑन इंदिरा गांधी, दिल्ली, व्हिक्टोरिया प्रेस, 1980
7. डॉ.सौ. अजमेरा सूर्यकांता, इंदिरा गांधी (एक पोलादी महिला), अथर्व पब्लिकेशन
<https://www.pmindia.gov.in>

Original Article

शिक्षण हे सक्षमीकरणाचे साधन आहे

डॉ. आशिष गुलाबसिंग वसावे

सहाय्यक प्राध्यापक, जामीया शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, अक्कलकुवा ता. अक्कलकुवा जि. नंदुरबार

Email: ajcb007@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180222

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 89-93

February 2026

Submitted: 17 Jan. 2026

Revised: 27 Jan. 2026

Accepted: 07 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

सारांश:

सक्षमीकरण ही एक बहुआयामी प्रक्रिया आहे जी महिलांना जीवनाच्या सर्व पैलूंमध्ये त्यांची ओळख आणि शक्ती पूर्णपणे साकार करण्यास सक्षम करते. सक्षमीकरण म्हणजे एखाद्याला शक्तिशाली बनवणे, दुर्बलांना शक्ती मिळवून देणे, आत्मसन्मान वाढवणे, एखाद्याला आत्मविश्वास वाढविण्यास मदत करणे, अन्याय आणि अत्याचाराचा सामना करणे आणि एखाद्याला तिच्या हक्कांसाठी लढण्यास मदत करणे. सुशिक्षित महिला गरिबी निर्मूलन आणि प्रगतीला गती देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात. त्या जीवनाच्या सर्व पैलूंमध्ये सक्रियपणे भाग घेण्यास सक्षम आहेत. शिक्षित माता त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाला पाठिंबा देऊ शकतात, मग ते मुले असोत किंवा मुली. महिलांचे सक्षमीकरण शिक्षणाशी अविभाज्यपणे जोडलेले आहे. बदल घडवून आणण्यासाठी आणि राष्ट्रीय विकासात योगदान देण्यासाठी शिक्षण हे एक महत्त्वाचे साधन म्हणून ओळखले जाते. NPE-1986 नुसार, महिलांच्या स्थितीत मूलभूत बदल घडवून आणण्यासाठी शिक्षणाचा वापर केला जाईल. NEP 2020 प्रशासकीय आणि व्यवस्थापकीय पदांसह शैक्षणिक नेतृत्व भूमिकांमध्ये महिलांच्या सक्षमीकरणावर भर देते. अभ्यासाचे मुख्य उद्दिष्ट महिलांना सक्षम करण्यासाठी शिक्षणाची भूमिका, शैक्षणिक सक्षमीकरणातील अडथळे, शैक्षणिक सक्षमीकरण वाढवण्याच्या धोरणे आणि सरकारचे प्रमुख साधन म्हणून वर्णन करणे आहे. देशातील महिला सक्षमीकरणासाठी उपक्रम. संशोधकाने मागील शैक्षणिक धोरण अहवाल, समिती अहवाल आणि या अभ्यासाशी संबंधित संबंधित साहित्याचा सखोल आढावा घेतला. अभ्यासाचा प्रमुख निष्कर्ष असा आहे की देशातील महिला सक्षमीकरणात शिक्षण हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. या पेपरमध्ये शैक्षणिक प्रवेश आणि गुणवत्तेतील अडथळ्यांवर, विशेषतः उपेक्षित समुदायांमध्ये, चर्चा केली आहे आणि शिक्षणाची सक्षमीकरण क्षमता वाढवण्यासाठी जागतिक धोरणे प्रस्तावित केली आहेत.

मुख्यशब्द: सक्षमीकरण, शिक्षण, महिला सक्षमीकरण, एनपीई-१९८६, एनईपी-२०२०.

प्रस्तावना:

शिक्षण हे सक्षमीकरणाचे एक शक्तिशाली साधन आहे. हा एक मूलभूत मानवी हक्क आहे ज्याचा व्यक्तीच्या भविष्यावर परिणाम होतो. व्यक्तींना त्यांच्या पूर्ण क्षमतेपर्यंत पोहोचण्यासाठी आवश्यक असलेली कौशल्ये, ज्ञान आणि आत्मविश्वास विकसित करण्यास मदत करण्यासाठी शिक्षित केले जाते आणि समाजात पूर्णपणे सहभागी व्हा. हे गरिबी कमी करण्यास, आर्थिक विकासाला चालना देण्यास आणि आरोग्य परिणाम सुधारण्यास देखील मदत करते. तथापि, शिक्षणाचे फायदे. वैयक्तिक सक्षमीकरणाच्या पलीकडे जातात; शिक्षण हे सामूहिक सामाजिक भांडवलाला एक महत्त्वाचे चालक देखील आहे. शिक्षणात गुंतवणूक केल्याने अधिक माहितीपूर्ण, गुंतलेले आणि सक्षम नागरिक बनू शकतात, जे जटिल सामाजिक आव्हानांना तोंड देण्यासाठी चांगले तयार असतात. शिक्षण हा मूलभूत मानवी हक्क म्हणून व्यापकपणे ओळखला जातो तसेच वैयक्तिक आणि सामाजिक विकासाचा आधारस्तंभ देखील आहे. ते सक्षमीकरणासाठी एक प्रभावी साधन आहे, जे लोकांना त्यांचे जीवन सुधारण्यासाठी आणि त्यांच्या समुदायांमध्ये योगदान देण्यासाठी आवश्यक असलेले ज्ञान, कौशल्ये आणि आत्मविश्वास प्रदान करते. शिक्षणामध्ये गरिबीचे चक्र तोडण्याची, असमानता कमी करण्याची आणि दीर्घकालीन विकासाला चालना देण्याची क्षमता आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

डॉ. आशिष गुलाबसिंग वसावे, सहाय्यक प्राध्यापक, जामीया शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, अक्कलकुवा ता. अक्कलकुवा जि. नंदुरबार

How to cite this article:

वसावे, . आशिष. गुलाबसिंग. (2026). शिक्षण हे सक्षमीकरणाचे साधन आहे. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 89–93. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18383784>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.18383784](https://doi.org/10.5281/zenodo.18383784)

शिक्षणाचा वापर लोकांना सक्षम करण्यासाठी कसा करता येईल आणि त्याच्या पूर्ण क्षमतेपर्यंत पोहोचण्यापासून रोखणारे अडथळे कोणते आहेत याचा हा पेपर पाहतो.

अभ्यासाचे उद्दिष्टे :

संशोधकाने खालील उद्दिष्टे निश्चित केली आहेत-

- सक्षमीकरणात शिक्षणाची भूमिका यावर चर्चा करणे
- शैक्षणिक सक्षमीकरणासमोरील आव्हानांवर चर्चा करणे
- शैक्षणिक सक्षमीकरण वाढवण्याच्या धोरणांवर चर्चा करणे
- देशातील महिला सक्षमीकरण वाढविण्यासाठी सरकारी उपक्रमांचा अभ्यास करणे.

संशोधन अभ्यासाचे प्रश्न :

- सक्षमीकरणामध्ये शिक्षणाची भूमिका काय आहे?
- शैक्षणिक सक्षमीकरणासमोरील आव्हाने कोणती आहेत?
- शैक्षणिक सक्षमीकरण वाढवण्यासाठी कोणत्या धोरणांचा अवलंब केला जाऊ शकतो?
- देशात महिला सक्षमीकरण वाढवण्यासाठी सरकारच्या कोणत्या योजना आहेत?

अभ्यासाची पद्धत :

सध्याचा पेपर हा एक कागदोपत्री अभ्यास आहे ज्यामध्ये गुणात्मक आणि सैद्धांतिक संशोधनाचा समावेश आहे. संशोधकांनी सामग्री विश्लेषण दृष्टिकोनाचा वापर केला. हे संशोधन प्रामुख्याने अधिकृत कागदोपत्री पुरावे आणि पुस्तके, ई-पुस्तके, जर्नल्स, लेख, वेबसाइट्स, विविध संस्थांचे अहवाल, इंटरनेट, ब्लॉग आणि लिखित कागदपत्रे यासारख्या विविध माहिती स्रोतांवर आधारित आहे.

उद्दिष्ट्यांनुसार विश्लेषण :

०१: सक्षमीकरणात शिक्षणाची भूमिका यावर चर्चा करणे

- **वैयक्तिक वाढ आणि विकास** - शिक्षणाद्वारे व्यक्तींना सक्षम बनविले जाते कारण ते वैयक्तिक वाढ आणि आत्म-जागरूकता वाढवते. ते लोकांना गंभीर विचार कौशल्ये, माहितीपूर्ण निर्णय घेण्याची क्षमता आणि त्यांचे उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी आत्मविश्वास देते. शिक्षण कुतूहल आणि सर्जनशीलता वाढवते, ज्यामुळे लोकांना नवीन कल्पना आणि दृष्टिकोनांचा शोध घेता येतो. शिक्षणाच्या परिणामी व्यक्तींमध्ये आत्म-कार्यक्षमतेची भावना विकसित होते, जी वैयक्तिक सक्षमीकरणासाठी महत्त्वपूर्ण आहे.
- **आर्थिक सक्षमीकरण** - शिक्षण लोकांना सक्षम बनवण्याचा सर्वात महत्त्वाचा मार्ग म्हणजे त्यांच्या आर्थिक संधींमध्ये सुधारणा करणे. शिक्षणामुळे कामगार बाजारपेठेला आवश्यक असलेली कौशल्ये आणि ज्ञान उपलब्ध होऊन रोजगारक्षमता सुधारते. उच्च शिक्षणाचा स्तर अधिक नोकरीच्या संधी, उच्च पगार आणि अधिक नोकरीच्या सुरक्षिततेशी जोडलेला आहे. शिक्षण नवोपक्रम, उत्पादकता आणि उद्योजकतेला प्रोत्साहन देऊन आर्थिक विकासाला चालना देण्यास देखील मदत करते. शिक्षण उपेक्षित गटांना गरिबीतून बाहेर पडण्याचा मार्ग प्रदान करू शकते, ज्यामुळे त्यांना चांगल्या रोजगाराच्या संधी मिळू शकतात आणि त्यांचे राहणीमान उंचावता येते.
- **सामाजिक सक्षमीकरण आणि समानता** - सामाजिक सक्षमीकरण आणि समानतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी शिक्षण अत्यंत महत्त्वाचे आहे. उपेक्षित गटांना समान संधी मिळतील याची खात्री करून ते सामाजिक असमानता कमी करण्यास हातभार लावते: अधिक विशेषाधिकारप्राप्त व्यक्ती. शिक्षण लोकांना समाजात पूर्णपणे सहभागी होण्यास आणि त्यांचे हक्क बजावण्यास अनुमती देऊन सामाजिक समावेशनास प्रोत्साहन देते. ते समुदाय आणि सामाजिक जबाबदारीची भावना देखील वाढवते, लोकांना मोठ्या चांगल्यासाठी काम करण्यास प्रेरित करते. लिंग समानता हे एक महत्त्वाचे क्षेत्र आहे जिथे शिक्षणाचा महत्त्वपूर्ण प्रभाव पडतो, मुली आणि महिलांना शिक्षित केल्याने संपूर्ण समुदायाचे आरोग्य, आर्थिक आणि सामाजिक परिणाम सुधारतात.
- **राजकीय सक्षमीकरण आणि लोकशाही सहभाग** - लोकशाही समाजाच्या कामकाजासाठी शिक्षण आवश्यक आहे. ते लोकांना नागरी जीवनात सहभागी होण्यास, त्यांचे हक्क आणि जबाबदाऱ्या समजून घेण्यास आणि राजकीय प्रक्रियांमध्ये भाग घेण्यास सक्षम करते. उच्च शिक्षण असलेले नागरिक अधिक मतदान करण्याची, त्यांच्या हक्कांचे समर्थन करण्याची आणि त्यांच्या नेत्यांना जबाबदार धरण्याची शक्यता असते. शिक्षण टीकात्मक विचारसरणी आणि माहितीपूर्ण निर्णय घेण्यास प्रोत्साहन देते, जे दोन्ही कार्यशील लोकशाहीसाठी आवश्यक आहेत. शिवाय, शिक्षण विविध गटांमधील संवाद, सहिष्णुता आणि समजूतदारपणाला प्रोत्साहन देऊन शांतता आणि स्थिरता वाढवते.

शिक्षण हे वैयक्तिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि जागतिक अशा सर्व स्तरांवर सक्षमीकरणाचा एक महत्त्वाचा चालक आहे. शिक्षण केवळ लोकांना यशस्वी होण्यासाठी आवश्यक असलेल्या साधनांनी सुसज्ज करून त्यांचे जीवन सुधारत नाही तर ते अधिक समतापूर्ण, न्याय्य आणि शाश्वत समाजांना देखील प्रोत्साहन देते.

उद्दिष्ट ०२: शैक्षणिक सक्षमीकरणसमोरील आव्हानांवर चर्चा करणे :

शिक्षणाचे महत्त्व व्यापकपणे ओळखले जात असले तरी, त्याचे सशक्तीकरण करणारे फायदे अनेक लोकांना मिळण्यापासून रोखणारे महत्त्वाचे अडथळे अजूनही आहेत. अडथळ्यांमध्ये हे समाविष्ट आहे.

- **शिक्षणाची असमान उपलब्धता** मुली, अपंग लोक आणि गरिबी किंवा संघर्षाच्या क्षेत्रात राहणाऱ्या सर्वांना शिक्षणात मोठ्या अडचणी येतात. भौगोलिक, आर्थिक आणि सामाजिक घटक हे सर्व शैक्षणिक उपलब्धतेतील असमानतेला कारणीभूत ठरतात, ज्यामुळे सक्षमीकरणाच्या असमान संधी निर्माण होतात.
- **शिक्षणाची गुणवत्ता** - आणखी एक महत्त्वाचा विचार म्हणजे शैक्षणिक गुणवत्ता. जगाच्या अनेक भागांमध्ये, शाळांमध्ये पुरेशी संसाधने, प्रशिक्षित शिक्षक आणि प्रभावी अभ्यासक्रमांची कमतरता असते. निकृष्ट दर्जाचे शिक्षण विद्यार्थ्यांना यशासाठी आवश्यक कौशल्ये प्रदान करण्यात अपयशी ठरते, ज्यामुळे शिक्षणाची सक्षमीकरण क्षमता मर्यादित होते.
- **सांस्कृतिक आणि सामाजिक अडथळे** - सांस्कृतिक नियम आणि सामाजिक अपेक्षा देखील शैक्षणिक सक्षमीकरणात अडथळा आणू शकतात, विशेषतः मुली आणि महिलांमध्ये. काही समाजांमध्ये, पारंपारिक लिंग भूमिका आणि भेदभाव मुलींना शिक्षण घेण्यापासून किंवा त्यांचा अभ्यास सुरू ठेवण्यापासून रोखतात. शिक्षणाबद्दल सामाजिक दृष्टिकोन, विशेषतः उपेक्षित समुदायांमध्ये, नोंदणी आणि धारणा दरांवर परिणाम करू शकतात.
- **डिजिटल डिवाइड**: जग डिजिटल पद्धतीने जोडले जात असताना, शैक्षणिक सक्षमीकरणासाठी तंत्रज्ञानाची उपलब्धता अत्यंत महत्त्वाची आहे. ज्या विद्यार्थ्यांकडे विश्वसनीय इंटरनेट ॲक्सेस किंवा उपकरणे नाहीत त्यांना, विशेषतः दूरस्थपणे शिकताना, मोठे नुकसान होते.
- **शिक्षणाची भाषा**: अनेक क्षेत्रांमध्ये, विद्यार्थ्यांच्या मातृभाषेव्यतिरिक्त इतर भाषेत शिक्षण दिले जाते. यामुळे आकलन आणि शिकण्यात मोठा अडथळा निर्माण होऊ शकतो.
- **शारीरिक आणि मानसिक आरोग्य**: कुपोषण, दीर्घकालीन आजार किंवा मानसिक आरोग्य समस्यांमुळे होणारे खराब आरोग्य, एखाद्या व्यक्तीसाठी कठीण बनवू शकते विद्यार्थ्यांनी वर्गात उपस्थित राहावे आणि अभ्यासावर लक्ष केंद्रित करावे. वंचित भागात आरोग्यसेवेची उपलब्धता अनेकदा मर्यादित असते, ज्यामुळे या अडचणी वाढतात. ही आव्हाने एकमेकांशी जोडलेली आहेत आणि त्यावर मात करण्यासाठी अनेकदा व्यापक, बहुआयामी उपायांची आवश्यकता असते. प्रत्येक व्यक्तीला शिक्षणाचा लाभ घेण्याची आणि त्यांच्या पूर्ण क्षमतेपर्यंत पोहोचण्याची संधी मिळावी यासाठी त्यांना तोंड देणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

उद्दिष्ट क्रमांक- ०३: शैक्षणिक सक्षमीकरण वाढवण्याच्या धोरणांवर चर्चा करणे:-

शिक्षणाच्या सक्षमीकरण क्षमतेला पूर्णपणे साकार करण्यासाठी, आपल्याला प्रवेश आणि गुणवत्तेतील अडथळे दूर करावे लागतील. खालील धोरणे शैक्षणिक सक्षमीकरणाला चालना देण्यास मदत करू शकतात:

- **शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारणे** - शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी, शिक्षक प्रशिक्षण, अभ्यासक्रम विकास आणि संसाधनांमध्ये गुंतवणूक करा. शाळांनी असे शिक्षण वातावरण तयार केले पाहिजे जे टीकात्मक विचार, सर्जनशीलता आणि समस्या सोडवण्याच्या क्षमतांना प्रोत्साहन देईल. शिक्षण हे कामगार बाजार आणि समाजाच्या गरजा पूर्ण करते याची खात्री करणे देखील महत्त्वाचे आहे.
- **शिक्षणासाठी प्रवेश वाढवणे सरकारे आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी सर्व लोकांसाठी, विशेषतः** उपेक्षित गटांसाठी शिक्षणाची प्रवेश वाढवणे याला प्राधान्य दिले पाहिजे. यामध्ये पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक करणे, शिष्यवृत्ती देणे आणि शिक्षणात समावेश आणि समानतेला प्रोत्साहन देणारी धोरणे लागू करणे समाविष्ट आहे.
- **सांस्कृतिक आणि सामाजिक अडथळ्यांना तोंड देणे** - व्यक्तींना सक्षम बनवण्यासाठी शिक्षण-आधारित प्रयत्नांनी सांस्कृतिक आणि सामाजिक अडथळ्यांनाही तोंड दिले पाहिजे. यामध्ये लिंग समानतेला प्रोत्साहन देणे, भेदभावाचा सामना करणे आणि शिक्षणाच्या मूल्याबद्दल जागरूकता वाढवणे समाविष्ट आहे. शैक्षणिक प्रवेश आणि सक्षमीकरण मर्यादित करणारे दृष्टिकोन आणि वर्तन बदलण्यासाठी समुदायाचा सहभाग आणि वकिली अत्यंत महत्त्वाची आहे.
- **पालकांचा सहभाग**: कार्यशाळा आयोजित करून आणि शाळा आणि कुटुंबांमध्ये संवाद साधण्याचे मार्ग स्थापित करून पालक आणि पालकांना त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणात सक्रियपणे सहभागी होण्यास प्रोत्साहित करा.
- **डिजिटल लर्निंग प्लॅटफॉर्म**: लवचिक, स्वयं-गती शिक्षण पर्याय देणारे ऑनलाइन लर्निंग प्लॅटफॉर्म विकसित आणि अंमलात आणा. हे विशेषतः पारंपारिक शाळांमध्ये नियमितपणे जाऊ शकत नसलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी फायदेशीर आहे.
- **सांस्कृतिकदृष्ट्या संबंधित अभ्यासक्रम**: विद्यार्थ्यांचे शिक्षण अधिक संबंधित आणि आकर्षक बनवण्यासाठी सांस्कृतिक विविधता प्रतिबिंबित करणारा अभ्यासक्रम तयार करा. यामध्ये स्थानिक इतिहास, भाषा आणि परंपरांचा अभ्यासक्रमात समावेश करणे समाविष्ट आहे.

या धोरणांची अंमलबजावणी केल्याने शैक्षणिक प्रणाली सर्व विद्यार्थ्यांसाठी खरे सक्षमीकरण साध्य करण्याच्या जवळ येईल, त्यांना शैक्षणिक आणि जीवनात यशस्वी होण्यासाठी आवश्यक असलेली साधने आणि संधी उपलब्ध होतील.

उद्दिष्ट ०४: देशातील महिला सक्षमीकरण वाढविण्यासाठी सरकारी उपक्रमांचा अभ्यास करणे.

- विविध क्षेत्रांमध्ये महिला सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी विविध उपक्रम राबविण्यात आले आहेत. महिला सक्षमीकरण सुधारण्यासाठी काही प्रमुख सरकारी उपक्रम येथे आहेत-

- बेटी बचाओ बेटी पढाओ सुरु करण्यात आली
 - लिंगभेद दूर करण्यासाठी आणि मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी, या उपक्रमाचे उद्दिष्ट बाल-लिंग गुणोत्तर सुधारणे आणि मुलींचे अस्तित्व, संरक्षण आणि शिक्षण सुनिश्चित करणे आहे.
 - **प्रधानमंत्री उज्वला योजना (पीएमयूवाय):** २०१६ मध्ये सुरु झाली. या योजनेचा उद्देश दारिद्र्यरेषेखालील (बीपीएल) कुटुंबातील महिलांना एलपीजी कनेक्शन प्रदान करणे, लाकूड आणि शेण यांसारख्या पारंपारिक स्वयंपाक इंधनांवरील त्यांचे अवलंबित्व कमी करणे.
 - **महिला सक्षमीकरणासाठी राष्ट्रीय अभियान (NMEW):** २०१० मध्ये सुरु झाले. या अभियानाचा उद्देश महिलांच्या सर्वांगीण विकासाला चालना देणाऱ्या एकूण प्रक्रियांना बळकटी देणे आहे. महिला सक्षमीकरणाशी संबंधित सर्व योजना, कार्यक्रम आणि धोरणांचे एकत्रीकरण सुनिश्चित करण्यासाठी हे कार्य करते.
 - **प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना (PMMVY):** २०१७ मध्ये सुरु झालेल्या या मातृत्व लाभ कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट गर्भवती महिला आणि स्तनपान देणाऱ्या मातांना पहिल्या जिवंत बाळंतपणासाठी आर्थिक मदत प्रदान करणे आहे. बाळंतपणादरम्यान होणाऱ्या वेतनाच्या नुकसानाची अंशतः भरपाई करणे आणि चांगल्या पोषणाला प्रोत्साहन देणे हे या मदतीचे उद्दिष्ट आहे.
 - **सुकन्या समृद्धी योजना (SSY):** २०१५ मध्ये सुरु झालेल्या या योजनेचा उद्देश मुलींच्या पालकांना लक्ष्य करून बचत योजना आहे. SSY ठेवीवर उच्च व्याजदर देऊन मुलींच्या शिक्षण आणि आर्थिक सुरक्षिततेला प्रोत्साहन देते.
 - **राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान (NRHM) (भारत):** ग्रामीण भागात आरोग्य सेवा सुधारण्याचे उद्दिष्ट आहे, ज्यामध्ये माता आणि बाल आरोग्य सेवांवर विशेष लक्ष केंद्रित केले आहे.
- या उपक्रमांचा उद्देश महिलांचे सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय सक्षमीकरण वाढवणे आहे, ज्यामुळे त्यांना समाजाच्या सर्व पैलूंमध्ये अधिक पूर्णपणे सहभागी होता येईल.

निष्कर्ष :

महिला सक्षमीकरण ओळखणे महत्वाचे आहे. प्रथम, आपण पुरुष आणि महिलांमधील साक्षरतेचे अंतर कमी करण्याचा प्रयत्न करू, ज्यावर लक्ष केंद्रित केले जाईल महिलांना शिक्षित करण्याबद्दल. आपले माजी राष्ट्रपती डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांनी अगदी बरोबर म्हटले आहे की, "एक चांगले राष्ट्र निर्माण करण्यासाठी महिलांना सक्षम करणे ही एक पूर्वअट आहे; जेव्हा महिलांना सक्षम केले जाते तेव्हा समाजाला स्थिरता मिळते. महिलांचे सक्षमीकरण अत्यंत महत्वाचे आहे कारण त्यांच्या कल्पना आणि मूल्य प्रणाली चांगल्या कुटुंबाच्या आणि शेवटी एका चांगल्या राष्ट्राच्या विकासाकडे घेऊन जातात." जर एखाद्या महिलेला तिच्या हक्कांची जाणीव असेल आणि ती स्वतःची असेल आणि तिचा आत्मसन्मान उच्च असेल तर ती सक्षम होते. तथापि, केवळ एक महिला सक्षम झाली आहे याचा अर्थ असा नाही की दुसरी व्यक्ती शक्तीहीन किंवा कमी शक्तिशाली आहे. उलटपक्षी, जर एखादी महिला सक्षम झाली तर तिची निर्णय घेण्याची क्षमता निःसंशयपणे तिच्या कुटुंबाच्या आणि शेजाऱ्यांच्या वर्तनावर परिणाम करेल. म्हणूनच, कोणत्याही राष्ट्रीय नियोजन प्रक्रियेत महिला सक्षमीकरणाला सर्वोच्च प्राधान्य दिले पाहिजे. स्वामी विवेकानंद एकदा म्हणाले होते, "सर्व राष्ट्रांनी महिलांना योग्य आदर दाखवून महानता प्राप्त केली आहे. जो देश आणि जो राष्ट्र महिलांचा आदर करत नाही तो कधीही महान नव्हता आणि भविष्यातही नसेल." ज्या देशांनी आपल्या महिलांना सक्षम बनवण्याचे महत्त्व ओळखले आहे त्यांनी त्यांच्या महिलांना शिक्षित करण्यात आणि सामाजिक आणि आर्थिक विकासाच्या निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करून घेण्यात जलद प्रगती केली आहे. शिक्षण हे सक्षमीकरणाचे एक शक्तिशाली साधन आहे, ज्यामध्ये व्यक्ती, समुदाय आणि राष्ट्रे बदलण्याची क्षमता आहे. वैयक्तिक वाढ, आर्थिक विकास, सामाजिक समता आणि लोकशाही सहभाग वाढवून, शिक्षण अधिक न्याय्य आणि समृद्ध जगाला हातभार लावते. तथापि, ही क्षमता पूर्णपणे साकार करण्यासाठी, शिक्षणाची उपलब्धता आणि गुणवत्ता मर्यादित करणाऱ्या आव्हानांना तोंड देणे आवश्यक आहे. शैक्षणिक संर्धीचा विस्तार करून आणि शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारून, आपण व्यक्ती आणि समुदायांना त्यांची पूर्ण क्षमता साध्य करण्यासाठी आणि सर्वांसाठी चांगल्या भविष्यासाठी योगदान देण्यासाठी सक्षम करू शकतो.

संदर्भ :

1. जयलक्ष्मी, पी. (२०१९), महिला सक्षमीकरणाचे एक प्रभावी साधन म्हणून शिक्षण - एक अभ्यास, जर्नल ऑफ इमर्जिंग टेक्नॉलॉजीज अँड इनोव्हेटिव्ह रिसर्च (जेईटीआयआर), ६(३), १९१-१९६. <https://www.jetir.org/papers/JETIRAP06032.p>
2. एन.एल. गुप्ता (२००३) युगांदरम्यान महिला शिक्षण, संकल्पना प्रकाशन कंपनी. नवी दिल्ली
3. नुस्बॉम, एम. सी. (२०११). क्षमता निर्माण करणे: मानवी विकास दृष्टिकोन. हार्वर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
4. सेन, ए. (१९९९), डेव्हलपमेंट अँड फ्रीडम. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस
5. शबनामा नादिर, एस., कौन्सर जान, के. आणि नजर, आय. ए. (२०२४). महिला सक्षमीकरणासाठी एक साधन म्हणून शिक्षण, द इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ इंडियन सायकॉलॉजी, १२(१), १-५. <https://ijip.in/वप>
6. सामग्री/अपलोड/२०२४/०३/१८.०१.१७८.२०२४१२०१. पीडीएफs

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-2(II) February- 2026

7. युनेस्को. (२०१५). शिक्षण २०३०: इंचॉन घोषणापत्र आणि कृतीची चौकट. संयुक्त राष्ट्र शैक्षणिक, वैज्ञानिक आणि सांस्कृतिक संघटना.
8. संयुक्त राष्ट्रे. शाश्वत विकास उद्दिष्टे अहवाल २०२०. संयुक्त राष्ट्रे, २०२०,
9. जागतिक बँक. (२०१८). जागतिक विकास अहवाल २०१८: शिक्षणाचे वचन साकार करण्यास शिकणे. जागतिक बँक.
10. देसाई, एन. आणि यू. ठक्कर (२००७): "भारतात महिला आणि राजकीय सहभाग", भारतीय समाजातील महिला, नवी दिल्ली, नॅशनल बुक ट्रस्ट.

Original Article

जागतिक स्तरावर मराठीचे भाषेचे योगदान

डॉ. प्रशांत काशिनाथ पाटील

धनदाई कला व विज्ञान महाविद्यालय, अमळनेर

Email: pkpatil79@gmail.com

Manuscript ID:

सारांश:

JRD -2026-180223

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 94-97

February 2026

Submitted: 17 Jan. 2026

Revised: 27 Jan. 2026

Accepted: 07 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

मराठी भाषा ही भारतातील प्राचीन, समृद्ध व अभिजात परंपरा असलेली भाषा असून तिचे योगदान आज केवळ महाराष्ट्रापुरते मर्यादित न राहता जागतिक स्तरावर विस्तारले आहे. साहित्य, तत्त्वज्ञान, कला, शिक्षण, विज्ञान, समाजकार्य व माहिती-तंत्रज्ञान या विविध क्षेत्रांत मराठी भाषेने आपले स्वतंत्र स्थान निर्माण केले आहे. जागतिकीकरण, आधुनिकीकरण व डिजिटल माध्यमांमुळे मराठी साहित्य, संस्कृती व विचारविश्व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पोहोचले आहे. इंटरनेट, ई-बुक्स, ब्लॉग्स, सोशल मीडिया, ऑनलाईन ज्ञानकोश, रेडिओ व विविध संकेतस्थळांमुळे मराठीचे वाचन, लेखन व प्रसार सुलभ झाला आहे. तसेच जगभर पसरलेल्या मराठी समाजामुळे भाषा, साहित्य व संस्कृतीचे संवर्धन झाले असून मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळाल्याने तिच्या संशोधन व जागतिक ओळखीला अधिक बळ मिळाले आहे.

मुख्यशब्द : मराठी भाषा, जागतिकीकरण, अभिजात भाषा, मराठी साहित्य, माहिती-तंत्रज्ञान, डिजिटल माध्यमे, सांस्कृतिक योगदान, जागतिक मराठी समाज

प्रस्तावना:

मराठी भाषासंस्कृती व तत्त्वज्ञानाचे योगदान आज केवळ महाराष्ट्रापुरते मर्यादित न राहता जागतिक स्तरावर ठळकपणे दिसून येत आहे. साहित्य, तत्त्वज्ञान, कला, शिक्षण, विज्ञान, समाजकार्य आणि माहिती तंत्रज्ञान अशा विविध क्षेत्रात मराठी भाषेने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. 21 वे शतक हे भारतीय समाजाच्या आर्थिक आणि भौतिक विकासाचे शतक आहे. इतिहासात या अगोदर कधीही झाला नाही इतक्या झपाट्याने विकास या शतकात माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात होत आहे. मानवी जीवनाला व्यापून टाकणाऱ्या इतर सर्व क्षेत्रात अमुलाग्र बदल घडून येत आहेत. स्थळ, काळाच्या बंधनांच्या पलीकडे जाऊन आता विचार, संसाधन आणि ज्ञान यांचे मुक्त आदान प्रदान होऊ लागले. याचा परिणाम म्हणजे मानवी जीवनाची चौकटच बदलली. त्यामुळे यावर आधारित नीतिमूल्य, जीवन विषयक कल्पनांची नव्याने मांडणी करणे अपरिहार्य झाले आहे. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात अस्तित्वात असलेली जागतिकीकरण, आधुनिकीकरण या संकल्पना देखील परिणामकारकरीत्या रुजल्या. जागतिकीकरणाने भारताच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय विचारसरणीवर अमुलाग्र प्रभाव पडलेला दिसतो. साहजिकच याचे सर्व प्रतिबिंब साहित्यातही उमटले त्यात मराठी भाषा व साहित्य यांच्यावरही त्याचा परिणाम झाला त्यामुळेच मराठी भाषाही जागतिक स्तरावर जाऊन पोहोचली.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.18383819

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

डॉ. प्रशांत काशिनाथ पाटील, धनदाई कला व विज्ञान महाविद्यालय, अमळनेर

How to cite this article:

पाटील, . प्रशांत . काशिनाथ. (2026). जागतिक स्तरावर मराठीचे भाषेचे योगदान. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 94–97. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18383819>

4 ऑक्टोबर 2024 रोजी मराठी भाषा ही भारतातील अभिजात (क्लासिकल) भाषांपैकी एक आहे असं केंद्र शासनाने जाहीर केले. मराठी भाषेला अभिजात भाषेच्या दर्जा दिला गेला. ज्या भाषेला किमान 1500 ते 2000 वर्षांचा प्राचीन इतिहास असतो. त्या भाषेला अभिजात भाषा मधलं म्हटले जाते. ज्या भाषेत समृद्ध असे वांगमय आहे, स्वतंत्र लिपी आहे, स्वतंत्र व्याकरण व स्वतंत्र भाषिक रचना आहे अशी जी भाषा असते तिला अभिजात भाषा असे म्हटले जाते. मराठीचे लेखन इसवीसन आठव्या शतकापासून आढळते. संत साहित्य, शाहीरी वांगमय, भारुडे, ओव्या, पोवाडे, काव्य, नाट्य अशी समृद्ध परंपरा मराठी भाषेला लाभली आहे. मराठीला अभिजात भाषेच्या दर्जा मिळाल्यामुळे मराठीच्या संशोधनाला प्रोत्साहन मिळेल. प्राचीन ग्रंथांचे जतन व अभ्यास केला जाईल. जागतिक स्तरावर मराठीची ओळख वाढवण्यासाठी केंद्र शासनाकडून प्रयत्न केले जातील. व यातून विद्यार्थ्यांनाही नवीन संधी उपलब्ध होतील. जागतिकीकरणाचा भारतीय समाजावर, संस्कृतीवर संमिश्र स्वरूपाचा परिणाम झाला. इंटरनेट सारख्या माध्यमातून भारतीयांना पाश्चात्य साहित्य, संस्कृती आणि इतर आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक बाबींना पाहता, समजता आले.

याचा परिणाम भारताच्या नवीन पिढीवर झाला आणि त्यामुळे ही पिढी अधिक ज्ञान समृद्ध, अधिक सुजाण आणि आपल्या सभोवतालच्या जगाबद्दल कुतूहल असलेली आहे. या आधुनिकतेमुळे भारतीय संस्कृती नष्ट होणार की काय? अशी भीतीही निर्माण झाली. आपल्या भारतीय संस्कृतीत असलेली बहुभाषिकता ही सर्वात जमेची बाजू आहे. भाषा ही कोणतीही संस्कृती टिकून ठेवण्यासाठी संस्कृतीच्या एक महत्त्वाचा घटक असल्याने ती टिकणे आणि कालोत्तर समृद्ध होणे गरजेचे असते. तरच ती टिकते वाढते. कॉम्प्युटर, मोबाईल एवढ्या पुरतीच जागतिकीकरण, आधुनिकीकरण ही संकल्पना मर्यादित नाही. तिची व्याप्ती विस्तारित स्वरूपाची आहे. डॉ. जनार्दन वाघमारे यांच्या मते, “जागतिकीकरणाला विचारसरणी (Ideology) म्हणावे का उपसरणी (Paradigm) म्हणावे, यावर विचारवंतांचे एकमत झालेले नाही. एक मात्र खरे की, जागतिकीकरणाने जगावर प्रभाव पडणारा विचार प्रवाह निश्चितच निर्माण केला आहे. “1 जागतिकीकरणामुळे नुसती वस्तूंची, तंत्रज्ञानाची देवाण-घेवाण झाली असे नाही. तर विचारांची, भाषेची, संस्कृतीचीही देवाणघेवाण झाली. सहाजिकच इंग्रजीच्या प्रभावही सर्व दूर दिसू लागला. इंग्रजी आणि मराठी भाषेच्या संबंधांबद्दल राजनखान म्हणतात, “इंग्रजी भाषेने मराठीवर कधीही चढाई केली नाही. तर मराठी भाषेच्या लोकांनी इंग्रजीचा अंगीकार केलाय” 2 यातून मराठी भाषिक समाजाची मानसिकता लक्षात येते. मराठी साहित्याची माहिती तंत्रज्ञान युगात ओळख जागतिक दृष्टीने होताना लाखो वाचकांना, अभ्यासकांना विविध वेबसाईट उपलब्ध झाल्या आहेत त्या पुढील प्रमाणे.

<http://marathidesh.com> -दामोदर मगदूम

<http://ramganeshtagadakari.com> - संगणक प्रकाशन

<http://aundh.info>

आनंद मोहन साळुंखे. या वेबसाईटला भेटी दिल्या तर यात मराठी साहित्य, मराठी वांगमय त्याचबरोबर मराठी संस्कृती याचेही ज्ञान जागतिक स्तरावर मिळते. फेसबुक, ऑर्कुट, ब्लॉक या आधुनिक माध्यमांचा उपयोग करून युवा पिढी साहित्य, समीक्षा आणि संस्कृतीची जपणूक करीत आहेत. जगभरातील मराठी वाचकांना, विद्यार्थ्यांना आणि अभ्यासकांना विविध वेबसाईट उपलब्ध झाले आहेत. प्राचीन काळातील भूजपत्रे, हस्तलिखिते आजच्या काळातील वेबपेज पर्यंतच्या मराठी साहित्य, संस्कृतीचा बदलता प्रवास समजून घेतला जात आहे. भाषेतून व्यक्त होणाऱ्या आशयाला सामोरे जाणे आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे शक्य झाले आहे. ब्लॉगमुळे तात्काळ प्रतिसाद मिळताना तंत्रज्ञान आणि अभिव्यक्तीला सार्वजनिक पाठबळ मिळू लागल्याची दिसून येते.

ई-बुक बाबतीतही असेच म्हणता येईल. पुण्यातील महाराष्ट्र साहित्य परिषदेतर्फे ई- निरागस हे मुलांसाठी लेखनाला वाव मिळावा म्हणून प्रकाशित करण्यात येते. हे सर्व बालसाहित्य ई-बुक स्वरूपात प्रकाशित केल्याचे समजते. बुकगंगाचे धनंजय दातार यांच्या सहकार्याने हे ईबुक प्रकाशित होताना डॉ. नीलिमा गुंडी यांनी या पुस्तकाचे संपादन करून जागतिक वाचकांसाठी, लेखकांसाठी मोठी सोय उपलब्ध करून दिलेली आहे. ‘विकिपीडिया’ या ज्ञानकोशाच्या वेबसाईटवर मराठी नेही आपल्या पाऊलखुणा उमटवलेल्या आहेत. मुद्रित माध्यमातील पुस्तकांची पाने उलटवण्याऐवजी की दाबून वाचता येणारी व प्रतिक्रिया देणारी ब्लॉगवर लिहून व्यक्त होणाऱ्यांची मांदियाळी वेबवर दाटलेली दिसते. इंटरनेटवर विविध भाषांमधील ज्ञानकोश उपलब्ध झाल्यामुळे साहित्याचे अभ्यासक, रसिक, वाचक आणि समीक्षक यांना तेथील संदर्भ घेणे ते वाचणे अधिक सोपे झाले आहे. या सर्वांनी विकिपीडियावर आपला सहभाग नोंदवताना मातृभाषेतील ज्ञानकोशाला समृद्ध प्राप्त होईल यात शंकाच नाही. या अभ्यासाने जागतिक स्तरावरील वाचकांनीही आपले वाचन समृद्ध केले आहे.

संगणकामुळे 'ज्ञानेश्वरी' हा ग्रंथ सुद्धा इंटरनेटवर उपलब्ध होताना दिसतो. 'तुकाराम गाथा' तसेच श्री क्षेत्र पंढरीची वारीही इंटरनेटवर समाविष्ट झाली आहे. या माध्यमातून महाराष्ट्रातील संस्कृतीचे दर्शन जागतिक स्तरावर होते. विशेषतः मराठीतून माहिती व तंत्रज्ञान क्षेत्रातील ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी फेसबुक वर खाते उघडणे आणि वापरणे, एस.एम.एस विकिपीडिया मराठी मध्ये वाचणे, ट्विटरवर खाते उघडणे आणि वापरणे, ॲड्रॉइड मोबाईल वरून मराठीतून एस.एम. एस लिहिणे, कीबोर्ड वरून मराठीत टायपिंग करणे, मराठीत नोटपॅडमध्ये एस. एम. एस लिहिणे, मराठीतून ई-मेल पाठवणे, ऑनलाईन मराठी शब्दकोश वापरणे, माहिती मराठी मधून भाषांतरित करणे, मराठीतून ब्लॉग लिहिणे. असे एकूणच निरनिराळ्या आयटी सुविधा मराठी भाषेतून सुद्धा उपलब्ध झाल्या आहेत. यामुळे जागतिक स्तरावर वेगाने विकसित होणाऱ्या ज्ञानाधीष्टीत समाजात आणि साहित्यात, व्यक्तिगत, सामाजिक आणि व्यावसायिक स्तरावर मराठीचा वापर करणे शक्य झाले आहे. त्याचा उपयोग मराठी भाषिकांना, नोकरी व्यवसायासाठी बाहेर देशात गेलेल्या लोकांना आणि बाहेर देशातील मराठीच्या वाचकांनाही लाभदायक ठरते आहे.

साहित्य, काव्य, नाटक, संगीत, मनोरंजन, सिनेमा, व्यक्तिगत आवड निवड, मतमतांतरे या क्षेत्रातील माहिती एका क्लिकसरशी जागतिक स्तरावर मिळू लागली आहे. आपल्या भाषेतील माहिती, ज्ञान जागतिक ज्ञान क्षेत्रात जाऊन पोहोचावे म्हणून या उद्देशाने महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळाकडून गेल्या काही वर्षात अनेक उपक्रम राबवले जातात. अलीकडेच विश्वकोशांना ई-बुकचे रूप देण्यापासून ते विश्वकोशाचे सर्व खंडज इंटरनेटवर उपलब्ध करून दिले आहेत. असाच एक महत्त्वपूर्ण, नाविन्यपूर्ण उपक्रम म्हणजे महाराष्ट्र कन्याकोश. मराठीचा इंटरनेट वापरातील जागतिक पातळीवर नाव नोंद घेताना ई लर्निंगच्या वापर करून मराठी बाराखडी, अक्षरांचे उच्चार आणि ती कशी लिहायची याची माहिती परदेशी नागरिकांना Quick-n-EZ या वेबसाईटवर उपलब्ध झाली आहेत. तसेच परदेशी वाचकांना मराठी पुस्तके पाठविणारे वेबसाईट, विविध प्रकाशनची मराठी पुस्तके इलेक्ट्रॉनिक रूपात वाचकांना बुकगंगा डॉट कॉम. ने उपलब्ध करून दिली आहेत. ई- बुक्सचे रोपटे मराठीत लावणारे 'बुकगंगा डॉट कॉम' चे मंदार जोगळेकर सांगतात की, "त्या वाचनाला ई-बुकच्या माध्यमातून एक नवा लूक, नवा आयाम देण्याचा प्रयत्न केला आहे. सुरुवातीला टेक्नोसॅव्ही पिढीचा विचार प्राधान्याने केला होता. पण काही वर्षांच्या अनुभवानंतर सर्व वाचकांकडून ई -बुकला प्रतिसाद मिळत असल्याने असल्याचे लक्षात आले आहे.

केवळ मराठीतच नव्हे तर अन्य अनेक भारतीय भाषेतून ई-बुकची मागणी वाढते आहे."3. अमेरिकेतील सिलिकॉन व्हॅली विद्या व अतुल वैद्य यांनी ई प्रसारण इंटरनेट रेडिओ सुरू केला आहे. www.Eprasaran.com या मध्ये साहित्य, संगीत, नाटक, कविता सादरीकरण, व्याख्याने, प्रवचने, कादंबरी वाचन, कलावंतांच्या मुलाखती, गप्पागोष्टी असे विविध कार्यक्रम सादर होतात, अमेरिकेतील हौशी मराठी लोकही उत्साहाने सहभागी होतात. याशिवाय 'मराठी वैभव' हा कार्यक्रम अमेरिकेतील न्यू जर्सी भागात 'मराठी वैभव रेडिओ' या कार्यक्रमात स्नेहल वझे, वर्षा, प्रवीण, अशोक, प्रदीप हे मराठी हौशी लेखक, कवी चालवतात. मराठी ही भारतातील प्राचीन, समृद्ध आणि अभिजात साहित्य परंपरा असलेली भाषा आहे. महाराष्ट्राबरोबरच भारताच्या विविध भागात आणि जगभर पसरलेल्या मराठी भाषिकांमुळेच मराठी भाषेचे योगदान आज जागतिक स्तरावर प्रकर्षाने जाणवते.

यातून मराठीने जागतिक स्तरावर आपले स्वतंत्र स्थान निर्माण केले आहे. संत साहित्य (संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, संत एकनाथ) शिवकालीन वांगमय (बखर, पोवाडे) आधुनिक काळातील कादंबरी, विजय तेंडुलकर यांसारखे नाटककार, पु. ल. देशपांडे सारखे लेखक, भालचंद्र नेमाडे यांचे लेखन जागतिक स्तरावर अभ्यासाचा विषय ठरत आहेत. आंतरराष्ट्रीय साहित्य परिषदांमध्ये मराठी साहित्यावर चर्चा होत आहेत. जागतिक विविध विद्यापीठांमध्ये मराठी साहित्याच्या अभ्यासक्रम म्हणून समावेश झालेला आढळतो. विविध देशांमध्ये अमेरिका, कॅनडा, युरोप, ऑस्ट्रेलिया आणि आफ्रिका या देशांमध्ये मराठी समाजाने मराठी मंडळ, सांस्कृतिक संस्था, ग्रंथालय आणि शाळांच्या माध्यमातून भाषा व संस्कृती जपली आहे. मराठीत नाट्य प्रयोग. कवी संमेलने, संगीत मैफिली, यामुळे मराठी संस्कृती जागतिक पातळीवर पोहोचली आहे. मराठी सण उत्सव (गणेशोत्सव, शिवजयंती, गुढीपाडवा), लोककला (लावणी, पोवाडा), संगीत यांचा जागतिक परिचय वाढत आहे. सांस्कृतिक देवाण-वेवाणीतून मराठी भाषेने, संस्कृतीने जागतिक संवाद साधला आहे.

निष्कर्ष:

1. डॉ. वाघमारे जनार्दन 'बदलते शिक्षण स्वरूप आणि समस्या' पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे. पृष्ठ क्र. 191
2. खान राजन 'लोकराज्य' माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मंत्रालय, मुंबई. फेब्रुवारी 2014, पृष्ठ क्र. 31

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2(II)| February- 2026

3. जोगळेकर मंदार 'दैनिक दिव्य मराठी' 'अक्षरा' 2/ 5/ 2012
4. संबंधित वेबसाईट ब्लॉग
5. इंटरनेट -युजर्स marathi-vishwaskosh.in

Original Article

विकसित भारत संकल्पना 2047

डॉ विजय पाटिल

(वरिष्ठ शिक्षक) सदस्य, राजभाषा हिन्दी सलाहकार समिति, अल्पसंख्यक मंत्रालय भारत सरकार

Email: Patilvijay43053@gmail.com

Manuscript ID:

सारांश:

JRD -2026-180224

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 98-100

February 2026

Submitted: 17 Jan. 2026

Revised: 27 Jan. 2026

Accepted: 07 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

वैश्विक अर्थव्यवस्था स्वाभाविक रूप से व्यापार से जुड़ी हुई है। यह दुनिया भर के देशों को अपनी इच्छानुसार कोई भी संसाधन प्राप्त करने की अनुमति देती है। चाहे वह घरेलू स्तर पर उत्पादित किया गया हो या बाहरी स्तर पर किया गया हो। विश्व अर्थव्यवस्था देश के बीच आर्थिक लेनदेन की एक शृंखला के माध्यम से काम करती है। इसमें अंतर्राष्ट्रीय व्यापार मुद्रा विनिमय अंतरराष्ट्रीय निवेश प्रवासन और बहुत कुछ शामिल होता है। विश्व अर्थव्यवस्था दुनिया के सभी मनुष्य की अर्थव्यवस्था है जो वैश्विक आर्थिक प्रणाली को संदर्भित करती है। जिसमें उत्पादन उपभोग आर्थिक प्रबंधन सामान्य रूप से कम वित्तीय लेनदेन और राष्ट्र के मध्य और भीतर में आयोजित सभी आर्थिक गतिविधियां शामिल हैं। विजन 2017 में तीसरी महाशक्ति बनने की ओर अग्रसर एक विशाल देश है। यह सुनिश्चित है कि 2047 तक अपनी विजन नीति योजना पर चलकर विश्व के तीसरे आर्थिक महाशक्ति बनने में उस देश को कोई नहीं रोक पायेगा। विजन 2047 में तीसरी आर्थिक महाशक्ति के रूप में बनने वाला यह महान एवं विशाल देश है भारत। अगले 25 वर्षों में भारत के विकास का खाका तैयार नीति थिंक टैंक नीति आयोग द्वारा शुरू की गई है एक परियोजना है। इस परियोजना का लक्ष्य भारत को नवाचार प्रौद्योगिकी में वैश्विक स्तर पर अग्रणी राष्ट्र बनाना है। विश्व के विभिन्न मंच से यह आकलन किया गया है कि भारत वर्तमान में पांचवीं सबसे बड़ी अर्थव्यवस्था के रूप में एवं भविष्य में विश्व की तीसरी बड़ी अर्थव्यवस्था है क्योंकि भारत का 2022 तक सकल घरेलू उत्पाद का आकार ब्रिटेन और फ्रांस की जीडीपी से बड़ा हो चुका है। विभिन्न वैश्विक आकलनों के अनुसार 2030 तक भारत की जीडीपी जापान और जर्मनी को पीछे छोड़ देगी। रेटिंग एजेंसी एस&पी के अनुसार 2022 में भारत की जीडीपी 3.5 ट्रिलियन अमेरिकी डॉलर से बढ़कर 2030 तक 7.3 ट्रिलियन अमेरिकी डॉलर हो जाएगी। आर्थिक विस्तार की इस तीव्र गति के कारण भारत का सकल घरेलू उत्पाद का आकार बढ़ेगा और भारत एशिया क्षेत्र में दूसरी सबसे बड़ी अर्थव्यवस्था बनकर आ जाएगा।

प्रस्तावना:

विकसित भारत 2047 की संकल्पना के प्रमुख बिंदु निम्न है जो भारत को 2047 में एक विकसित राष्ट्र के रूप में विश्व की तीसरी आर्थिक महाशक्ति के रूप में स्थापित कर देंगे:

1. जनसंख्या लाभांश :

भारत में युवा वर्ग की एक बड़ी और कुशल कार्य बल शक्ति विद्यमान है। भारत की आबादी 125 करोड़ से अधिक है जिसमें 40% अधिक लोग युवा वर्ग है आर्थिक विकास के लिए यह बड़ी जनसंख्या लाभांश प्रदान करती है।

2. मध्यम वर्ग का आकार:

2023 तक भारत के मध्यम वर्ग की विकास दर 50 मिलियन से बढ़कर 2050 तक 500 मिलियन होने का अनुमान है।

3. डिजिटल अर्थव्यवस्था का तीव्र विकास:

भारत ई-कॉमर्स सेक्टर का ,आईटी टेक, हेल्थ टेक एग्रीटेक जैसे डिजिटल अर्थव्यवस्था में तीव्र गति से नवाचार के माध्यम से विकास की ओर अग्रसर है।

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.18383851

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

डॉ विजय पाटिल, (वरिष्ठ शिक्षक) सदस्य, राजभाषा हिन्दी सलाहकार समिति, अल्पसंख्यक मंत्रालय भारत सरकार

How to cite this article:

पाटिल, . विजय . (2026). विकसित भारत संकल्पना 2047. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 98–100. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18383851>

4.संवहन केंद्रित अर्थव्यवस्था :

नवीनीकरण ऊर्जा हरित और संरचना जलवायु प्रत्यक्षता में भारत का निवेश बढ़ रहा है। यह पहले वृद्धि और विकास के नए विकास अवसर भी पैदा कर रहा है।

5.अवसंरचना पाइपलाइन में तेजी लाना:

भारत कनेक्टिविटी दक्षता के लिए सड़क रेलवे बंदरगाह हवाई अड्डे बिजली पानी और स्वच्छता जैसी अपनी ओर संरचना में भारी निवेश कर रहा है।

विकसित भारत संकल्पना 2047 :

- वर्ष 2047 तक भारत का निर्यात का मूल्य 8.67 ट्रिलियन अमेरिकी डॉलर एवं आयात का मूल्य 12.12, ट्रिलियन अमेरिकी डॉलर होगा।
- भारत की औसत जीवन दर 2021 में प्रत्यक्ष 67.2 से बढ़कर 71.8 हो जाएगी। इसकी साक्षरता दर वर्तमान में 77.8 से 89.8 हो जाएगी।
- विकसित भारत संकल्पना 2047 में भारत अपनी आजादी की सौवी जयंती को एक विकसित भारत की इकाई में बदलने वाला सरकार के दृष्टिकोण का प्रतिनिधित्व करता है।
- विकसित भारत संकल्पना के चार स्तंभ हैं

1. युवा

2. गरीब

3. महिला

4. किसान।

भारत का लक्ष्य वर्ष 2047 तक विकसित भारत संकल्पना को साकार करना है। वर्तमान में भारत 3.4 ट्रिलियन अमेरिकी डॉलर के साथ विश्व की पांचवीं सबसे बड़ी आर्थिक महाशक्ति है।

भारत सरकार एक व्यापक राष्ट्रीय परियोजना पर कार्य कर रही है। जिसे विजन इंडिया 2047 के नाम से जाना जाता है। विजन इंडिया 2047 का उद्देश्य भारत को एक विकसित राष्ट्र के रूप में स्थापित करना है। आर्थिक और सामाजिक विकास के विभिन्न पहलू पर ध्यान केंद्रित कर भारत को तीसरी आर्थिक महाशक्ति के रूप में परिवर्तित करना है। विजन 2047 तक भारत का योजना का प्राथमिक उद्देश्य भारत को एक विकसित राष्ट्र गूप में विकसित करना। मध्यम आय के ट्रेप से बचाना जिससे विकास के समान चरणों में कई देशों को प्रभावित किया है। नेतृत्व सरकारी थिंक टैंक नीति आयोग लगभग 2 वर्षों से इस परियोजना पर कार्य कर रहा है। आर्थिक विकास में 2047 तक भारत को 30 ट्रिलियन डॉलर की अर्थव्यवस्था बनने की परिकल्पना को साकार करना। भारत को दुनिया के अग्रणी अर्थव्यवस्था में से एक के रूप में स्थापित करना। प्रत्येक नागरिकों की प्रति आय 18000 डॉलर से बढ़कर 30000 डॉलर करना प्रमुख है। भारत 2047 तक योजनाओं का ध्यान आकर्षित आर्थिक विकास में ठहराव से बचने के लिए विकास के अगले स्तर पर ले जाने पर अधिक ध्यान केंद्रित करेगा। क्षेत्रीय विकास के लिए क्षेत्रीय असमानता को दूर करना। इस समय तेजी से विकास करना पूर्व और उत्तर में पीछे रहे विकास को गति देना प्रमुख कार्य होगा। भारत के आर्थिक वृद्धि के बावजूद दुनिया का कोई भी सबसे बड़ा बैंक का ठेकेदार कानूनी परामर्श या फॉर्मिस्ट भारत से नहीं है। भारत इस दिशा में कार्य के लिए प्रयासरत है। युवा आबादी के लिए एक आवश्यक कौशल विकसित करना एक प्राथमिकता है। यह योजना शैक्षिक और प्रशिक्षण कार्यक्रमों को वैश्विक बाजार की आवश्यकताओं के साथ संरक्षित करने की आवश्यकता को पहचानती है। वैश्विक मांगों को पूरा करने की भारत की क्षमता पर ध्यान दिया जाता है यह सुनिश्चित करने की आवश्यकता है कि कुशल पेशेवरों के निर्यात को सुविधाजनक बनाने के लिए शैक्षणिक संस्थान अंतरराष्ट्रीय मानकों को पूरा करें।

अंतरिक्ष क्षेत्र में एक तरफ दुनिया बहुत तेजी से विकास की ओर अग्रसर हो रही है वहीं दूसरी ओर भारत भी अंतरिक्ष क्षेत्र में अपना कार्य प्रगति से कर रहा है। मंगलयान ,चंद्रयान ,गगनयान की तैयारी के साथ चंद्रयान-3 प्रक्षेपित कर दिया गया है। चंद्रयान-3 अभियान पूरी तरह सफल रहा भारत ऐसा करने वाला चौथा देश बन गया। अंतरिक्ष की दुनिया में भारत शून्य से शिखर तक पहुंच गया। भारत देश के पहले कम बजट में मंगलयान को सफल किया था एक साथ सबसे अधिक उपग्रह को भेजने वाला देश भारत दुनिया में एक विशेष जगह बना रहा है। शहरी भारत की संकल्पना में 2047 तक भारत की जनसंख्या 1.64 बिलियन हो जाएगी जिसमें लगभग 50% शहरी क्षेत्र में निवास करेंगे। भारत 2030 तक चीन को पछाड़कर सबसे अधिक आबादी वाला देश बनने की ओर अग्रसर है। सकल घरेलू उत्पादन में शत प्रतिशत योगदान शहरों से होता है।

भारत का आर्थिक विकास का इतिहास:

भारत सहस्राब्दी इस पर्व के अंत से लेकर ब्रिटिश शासन की शुरुआत तक लगभग ढाई सौ शताब्दियों तक दुनिया के सबसे अमीर देश में से एक था। 1850 से 1947 तक 1990 में अंतरराष्ट्रीय डायरेक्ट संदर्भ में भारत के जीडीपी 125.7 मिलियन डॉलर से बढ़कर 213.7 मिलियन डॉलर हो गई जो 70% की वृद्धि दर वार्षिक दर थी या मुगल काल की तुलना में उच्च वृद्धि दर थी। जब इसमें 22% की वृद्धि हुई थी वार्षिक 0.20% थी। 1700 से 1850 तक ज्यादातर ब्रिटिश ईस्ट इंडियन कंपनी के शासन की लंबी अवधि थी

जहां इसमें सालाना 39% की वृद्धि हुई। ब्रिटिश शासन के अंत तक भारत की अर्थव्यवस्था वैश्विक सरल सकल घरेलू उत्पादक के बहुत छोटे अनुपात का प्रतिनिधित्व करती थी। 1820 में भारत की जीडीपी वैश्विक जीडीपी का 16% थी 1870 तक गिरकर 12% एवं 1947 तक 4% तक रह गई। 1947 में स्थापित भारतीय गणराज्य ने अपने अधिकांश स्वतंत्र इतिहास के लिए व्यापक सार्वजनिक स्वामित्व अधिनियम लालफीताशाही और व्यापार बढ़ाओ के साथ केंद्रीय योजनाओं को अपनाया। 1991 के आर्थिक संकट के बाद केंद्र सरकार ने आर्थिक उदारीकरण की नीति शुरू की 21वीं सदी में भारतीय इस्पात उद्योग का यूरोप में विस्तार हुआ। जनवरी 2007 में भारत ने टाटा के साथ यूरोपीय कार निर्माता फोर्स ग्रुप को 11.3 बिलियन डॉलर में खरीदा। 2006 में मित्तल स्टील ने 34.3 बिलियन डॉलर में आर्सेलर का अधिग्रहण किया। विश्व के 10% उत्पादन के साथ दुनिया के सबसे बड़ी स्टील निर्माता आर्सेलर मित्तल बन गई। कोरोना वायरस महामारी के कारण भारतीय अर्थव्यवस्था में मंदी आ गई थी। 2013 से 2021 तक प्रति व्यक्ति वास्तविक सकल घरेलू उत्पाद 39% की वृद्धि हुई। क्रय शक्ति क्षमता तुलना के लिए अमेरिकी डॉलर को 9.40 में परिवर्तित किया जाता है।

निष्कर्ष :

आईएमएफ का अनुमान है कि भारत अगले कुछ वर्षों में 7% से ज्यादा ग्रंथ के साथ आगे बढ़ता है तो 2030 तक भारत की जीडीपी 7.3 ट्रिलियन डॉलर तक पहुंच जाएगी। भारत सरकार ने 2047 तक विकसित देश बनने का लक्ष्य रखा है। नीति आयोग 2047 तक 30 ट्रिलियन डॉलर की विकसित अर्थव्यवस्था बनने के लिए एक विजन डोक्यूमेंट तैयार कर रही है। नीति आयोग के अनुसार 2047 तक विकसित अर्थव्यवस्था बनने के लिए भारत को 2030 से 2047 तक हर साल 9% की रफ्तार से आगे बढ़ना होगा। तभी विकसित देश का लक्ष्य हासिल हो पाएगा और 2047 में भारत के प्रति व्यक्ति आय 10 लाख से ज्यादा होने का अनुमान है। अंतर्राष्ट्रीय मुद्रा कोष का अनुमान है कि भारत 2025 तक विश्व की चौथी बड़ी अर्थव्यवस्था बन जाएगी। अकेला भारत 2023 में वैश्विक अर्थव्यवस्था की ग्रोथ में 15% का योगदान कर रहा है। भारत के निवेश की 33% राजकोषीय घाटा कम होना और कुल जनसंख्या में युवाओं का बड़ी हिस्सेदारी जो भारतीय अर्थव्यवस्था को रफ्तार देने में योगदान दे रही है। मौजूदा समय में भारत के अर्थव्यवस्था 3.5 ट्रिलियन डॉलर की है और अगले कुछ वर्षों तक सात फीसदी की दर से रफ्तार बढ़ सकती है। सबसे बड़ी बात यह है कि भारत में घरेलू उत्पाद के मामले में 9 वर्षों के दौरान पांच बड़ी अर्थव्यवस्था को पीछे छोड़ा है। वैश्विक स्तर पर सकल घरेलू उत्पाद 3 से 3.5 के बीच बढ़ रहा है तो भारत में यह 7% से अधिक की गति से आगे बढ़ रहा है। अनुमान है कि 2030 तक भारत जापान को पीछे छोड़कर विश्व की तीसरी बड़ी अर्थव्यवस्था बन जाएगा, तब भारत की जीडीपी मौजूद 2.7 ट्रिलियन डॉलर से बढ़कर 8.4 ट्रिलियन डॉलर हो जाएगी, इससे बाजार का आकार भी 1.5 बिलियन से बढ़कर 3 ट्रिलियन डॉलर तक हो जाएगा। भारत का उपभोक्ता बाजार निवेशों के आकर्षण का केंद्र है और निश्चित ही भारत 2047 तक विश्व की तीसरी आर्थिक शक्ति बन जाएगी।

संदर्भ ग्रन्थ स्रोत:

1. दृष्टि दी विजन _द हिंदू भारतीय अर्थव्यवस्था
2. विजेन इंडिया 2047 भारत एक विकसित राष्ट्र: प्राची
3. 2047 में भारत प्रमुख आर्थिक महाशक्ति की संभावना: डॉ प्रशांत प्रभाकर देशपांडे
4. एबीपी लाइव प्रीमियम ।

Original Article

सामाजिक न्याय, विचार व समाजरचनेत महिलांचे भारतीय संविधानातील योगदान

डॉ. अस्मिता धनवंत सरवैया

सहयोगी प्राध्यापक, पंडित जवाहरलाल नेहरू समाजकार्य महाविद्यालय, अमळनेर जि. जळगाव

Email: asmitads01@gmail.com

Manuscript ID:

सारांश:

JRD -2026-180225

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 101-105

February 2026

Submitted: 17 Jan. 2026

Revised: 27 Jan. 2026

Accepted: 07 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

वैदिक काळ स्त्रियांच्या दृष्टीने सुवर्ण युग काळ होता, असे मत अनेकांनी मांडले आहे. प्राचीन, प्रारंभिक मध्ययुगीन, मुस्लिम कालखंड, शिवशाही व पेशवाईत सर्वसामान्य स्त्रिया व विधवा कशा जगल्या, त्यांच्यावर कोणते अत्याचार व जुलूम झाले, होत होते, त्यावेळेसच्या रूढी परंपरांचे त्यांना पालन करावे लागले, अशा विस्तृत संदर्भ घेवून संशोधन पेपर तयार करण्यात आला आहे. समाज जिवंत ठेवण्याची अनन्यसाधारण क्षमता असलेल्या या भारतीय संविधानात फुलेचा उदारमतवादी आणि धर्माच्या कृतिशील चिकित्सेचा विधायक दृष्टिकोन, शाहूंचा समानतेचा आग्रह, गांधींची अहिंसा, नेहरूंचं समाजकारण आणि राजकारण; त्याचबरोबर आंबेडकरांचा अभ्यास, वैचारिक मांडणी, शोषण व्यवस्थेविरुद्धची चीड आणि मानवमुक्तीचा ध्यास, या सर्वच गोष्टी प्रतिबिंबित होतात. भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मिती प्रक्रियेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, डॉ. राजेंद्र प्रसाद, पंडित जवाहरलाल नेहरू आणि सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्यासह असलेल्या 296 सदस्यांपैकी 15 सदस्य या महिला होत्या, की ज्यांनी घटना समितीच्या सर्वच चर्चासत्रांमध्ये अनेक विषयांवर सांगोपांग चर्चा करून निर्भीडपणे मते मांडली. त्यांनी मांडलेल्या अनेक सूचना पुढे जाऊन घटनेच्या कलमांमध्ये परावर्तित झाल्या. परंतु काही कारणामुळे या महिलांचे राज्यघटनेच्या जडणघडणीतील योगदान दुर्लक्षितच राहिले. 15 भारतीय महिलांबद्दल ज्यांनी संविधान निर्मितीत आपले अमूल्य योगदान दिले आहे.

महत्त्वपूर्ण शब्द : भारतीय न्याय, विचार, महिला, भारतीय संविधानातील योगदान

प्रस्तावना:

दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर इंग्रजांना भारतावर राज्य करणे अशक्य वाटू लागले. त्यामुळे लवकरात लवकर भारताचा कारभार, जबाबदारी भारतीयांच्या हाती सोपविणे गरजेचे होते. परंतु, स्वातंत्र्यानंतर भारताचा राज्यकारभार कसा असावा ह्यासाठी भारतीय संविधानाची अर्थात घटनेची निर्मिती होणे महत्वाचे होते. घटना समितीची पहिली बैठक 09 डिसेंबर 1946 रोजी झाली व तिची स्वीकृती 26 नोव्हेंबर 1949 रोजी होईपर्यंत घटना बनविण्याचे काम सुरू होते. घटना समितीने 02 वर्षे 11 महिने 18 दिवस कार्य केले. या कालखंडात घटना समितीची 11 सत्रे झाली. आपल्या घटनाकारांनी सुमारे 60 देशांच्या घटनांचा अभ्यास केला होता. आणि या घटनेच्या मसुद्यावर 114 दिवस विचारविनिमय केला. 15 ऑगस्ट 1947 ला भारतीय संविधान स्वतंत्र भारतात लागू झाले. 2022 मध्ये संविधानाच्या अंमलबजावणीला 75 वर्षे पूर्ण झाली. ज्या मनुस्मृतीने सामाजिक विषमतेवर आधारित गैरलागू शोषणव्यवस्था निर्माण केली, तिला कायदेशीर तडा देण्यासाठी अतिशय ताकदीच्या ग्रंथाची निर्मिती झाली. तो मानवमुक्तीचा ग्रंथ म्हणजे 'भारतीय संविधान' होय.

अभ्यासाचे उद्देश

- भारतीय तत्कालीन समाज व्यवस्थेतील महिलांच्या निर्णायक भूमिकेचे अध्ययन करणे.
- भारतीय संविधान निर्मितीत महिलांच्या योगदानाची माहिती अभ्यासणे

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

डॉ. अस्मिता धनवंत सरवैया, सहयोगी प्राध्यापक, पंडित जवाहरलाल नेहरू समाजकार्य महाविद्यालय, अमळनेर जि. जळगाव

How to cite this article:

सरवैया, अस्मिता. धनवंत (2026). सामाजिक न्याय, विचार व समाजरचनेत महिलांचे भारतीय संविधानातील योगदान. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 101–105.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18383876>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.18383876](https://doi.org/10.5281/zenodo.18383876)

गृहीतके

- भारतीय तत्कालीन समाज व्यवस्था ही महिलांच्या सर्वांगीण विकासास प्रतिकूल होती.
- स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांना भारतीय संविधानात काम करण्याची संधी प्राप्त झाली.

संशोधन पद्धती

सदर संशोधन पेपर हा प्रकाशित / अप्रकाशित संदर्भ पुस्तके, जर्नल्स, शोधनिबंध, लेख आणि सरकारी. अहवाल संपूर्ण लिखित पुस्तके, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट, लेख इत्यादि माध्यमातून दुय्यम स्त्रोताच्या माध्यमातून संकलित केलेल्या तथ्यांवर आधारित आहे.

भारतीय तत्कालीन समाज व्यवस्थेतील महिलांच्या निर्णायक भूमिका :

1. प्राचीन काळ:

प्राचीन भारतात स्त्रियांना सामाजिक व बौद्धिक जीवनात महत्त्वाचे स्थान होते. गार्गी, मैत्रेयी यांसारख्या विदुषी स्त्रियांनी न्याय, धर्म व तत्त्वज्ञानावर शास्त्रार्थ केले. मनुस्मृती व इतर धर्मशास्त्रांमध्ये काही बंधने असली तरी स्त्रियांचे सल्लागार, मध्यस्थ म्हणून स्थान आढळते. कुटुंब, सभा व राजदरबारात स्त्रियांचा अप्रत्यक्ष न्यायनिर्णयांवर प्रभाव होता.

2. बौद्ध काळ:

बौद्ध धर्माने स्त्री-पुरुष समानतेचा विचार पुढे आणला. महाप्रजापती गौतमी यांच्या प्रयत्नांमुळे भिक्षुणी संघाची स्थापना झाली. बौद्ध संघात स्त्रियांना न्याय, शिस्त व नियम याबाबत समान अधिकार मिळाले. स्त्रिया धर्मप्रचार, नैतिक शिक्षण व सामाजिक न्याय यामध्ये सक्रिय होत्या. हा काळ महिलांच्या बौद्धिक व नैतिक योगदानासाठी महत्त्वाचा ठरतो.

3. मध्ययुगीन काळ:

या काळात सामाजिक बंधने वाढल्या, तरीही काही स्त्रियांनी न्याय व प्रशासनात योगदान दिले. राणी दुर्गावती, रझिया सुलताना, अहिल्याबाई होळकर यांनी न्यायप्रिय शासन दिले. अहिल्याबाई होळकर यांची न्यायव्यवस्था लोकाभिमुख व पारदर्शक होती. स्त्रिया थेट न्यायालयात नसल्या तरी न्यायप्रिय शासक म्हणून ओळखल्या गेल्या.

4. आधुनिक काळ (ब्रिटिश काळ):

ब्रिटिश काळात कायदा शिक्षण व आधुनिक न्यायव्यवस्था सुरू झाली. कॉर्नेलिया सोराबजी – भारतातील पहिल्या महिला वकील; त्यांनी महिलांसाठी कायदेशीर लढे दिले. समाजसुधारक स्त्रियांनी सतीबंदी, विधवा पुनर्विवाह, स्त्री शिक्षण यांसाठी कायदेशीर चळवळी केल्या. महिलांचा कायदा व न्याय क्षेत्रातील प्रवेश सुरू झाला.

5. स्वातंत्र्य काळ:

स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांनी सक्रिय सहभाग घेतला. सरोजिनी नायडू, अरुणा आसफ अली, कस्तुरबा गांधी यांनी न्याय, स्वातंत्र्य व समानतेसाठी संघर्ष केला. या काळात महिलांमध्ये अधिकारांची जाणीव निर्माण झाली, जी पुढे संविधानात प्रतिबिंबित झाली.

6. संविधान निर्मितीत महिलांचे योगदान

भारतीय संविधान निर्मितीत महिलांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. संविधान सभेत 15 महिला सदस्य होत्या.

अभ्यासाचे महत्त्व

स्त्री वादी इतिहास म्हणजे इतिहासाच्या सर्व कालखंडात स्त्रियांची एकूण स्थिती, दर्जा, स्त्रियांची प्रश्न व त्यांचे योगदान यांचा सदर संशोधन पेपर मध्ये अभ्यास करण्यात आला आहे. पुरुषप्रधान समाज व्यवस्थेत महिलांवर अन्याय होत गेले, पण त्यांच्यावरील अन्याय भारतातच नव्हे तर जगातही कोणत्याही इतिहासकाराने फारसे अधोरेखित केलेले नाही. युद्धभूमीवर मारल्या गेलेल्या विधवा स्त्रियांची दुःखी जीवन कोणीही मांडलेले नव्हते. जो काही इतिहास लिहिला तो भारतात इतिहासकारांनी वरिष्ठ वर्गातील स्त्रियांचाच इतिहास लिहिला. या पार्श्वभूमीवर अभ्यासपूर्ण संशोधन करून महिलांच्या विविध क्षेत्रातील भूमिकेचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

1. दुर्गाबाई देशमुख: भारतीय राज्यघटना मसुदा समितीवर त्यांची निवड मद्रास प्रांताच्या प्रतिनिधी म्हणून झाली होती. मसुदा समितीच्या अध्यक्षीय मंडळावर त्या एकमेव स्त्री सदस्य होत्या. निराधार मूल आणि युवक यांचं संरक्षण व विविध प्रकारच्या शोषणातून मुक्ती याबाबतच्या तरतुदी राज्यघटनेत समाविष्ट करण्याबाबत त्या आग्रही होत्या. वनचर प्राणी आणि पक्षी यांच्या संरक्षणासाठी स्वतंत्र संवैधानिक कायदे असावेत, ही सूचना त्यांनी केली. त्यांच्या सूचनेचा प्रभाव 42 व्या घटना दुरुस्तीनंतर कलम 39 (फ) वरती दिसून येतो.

राज्यपालांची निवड थेट निवडणूक पद्धतीने झाली, तर या निवडीचे राजकारण होईल म्हणून राज्यपालांची निवड राष्ट्रपतींनी करावी, तसेच उच्च व सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश हे स्वतंत्र भारताचे नागरिकच असावेत, या बाबी त्यांच्या सूचनेनुसार संविधानात नमूद करण्यात आल्या. संविधानाच्या संरक्षणाची अंतिम जबाबदारीही सर्वोच्च न्यायालयाची असावी, असे त्यांचे मत होते. दुर्गाबाई देशमुख

यांचा राष्ट्रभाषेबाबतचा दृष्टिकोन देखील सर्वसमावेशक होता. – संस्कृत प्रभावित हिंदी भाषेऐवजी सर्वसामान्यांना समजेल अशी हिंदी भाषा कार्यालयीन कामकाजामध्ये वापरली जावी, तसेच घटनेच्या कलमांमध्ये 'कोणत्याही' या शब्दाऐवजी 'सर्व' हा शब्द वापरावा, असे त्यांचे मत होते. सध्याचं कलम (25) 2 व मध्ये सांगितल्याप्रमाणे (सर्व समूहांतील किंवा वर्गातील व्यक्तींना सार्वजनिक धार्मिक स्थळे, यामध्ये मुक्त प्रवेश मिळेल), असा उल्लेख आला. एकूणच, काही कलमांबाबतची संदिग्धता व किचकटपणा कमी होऊन अधिकाधिक स्पष्टता आणण्यावर त्यांचा भर होता.

2. रेणुका रे : पश्चिम बंगाल प्रांताच्या प्रतिनिधी म्हणून रेणुका रे यांची निवड झाली होती. शिक्षणामध्ये धर्मनिरपेक्षता असावी, असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. कलम 16 (सध्याचे कलम 28) च्या निर्मितीवेळी चर्चेत भाग घेताना त्यांनी 'शिक्षण क्षेत्रात शासनमान्य अनुदानित संस्थांमध्ये शिक्षणाच्या विद्यार्थ्यांना धार्मिक शिक्षण घेण्याची सक्ती नसावी, अशी सूचना मांडली व ती मान्यही केली गेली. ज्याप्रमाणे चीनने आपल्या घटनेत वर्षाकाठी अर्थसंकल्पात शिक्षणावरील खर्चासाठी ठराविक रक्कम राखून ठेवण्याची तरतूद केली आहे, त्याप्रमाणे आपणही शिक्षणावरील खर्चासाठी ठराविक रकमेची तरतूद करावी, अशी सूचना त्यांनी केली. तसेच दुहेरी नागरिकत्वाला त्यांचा विरोध होता. देशाची एकता व अखंडता अबाधित राखायची असेल, तर एकल नागरिकत्वाचा स्वीकार करावा, असे त्यांचे म्हणणे होते. कलम 13 (सध्याचे कलम 23) मधील श्री. दास यांनी सुचविलेल्या दुरुस्तीच्या चर्चेवेळी भाष्य करताना त्या म्हणाल्या, देवदासी आणि वेश्यावृत्ती या देशातील अतिशय गंभीर सामाजिक समस्या आहेत, यांचे निर्मूलन करण्यासाठी सर्व स्तरांतून प्रयत्न झाले पाहिजेत.

3. हंसाबेन जीवराज मेहता: 1897 मध्ये हंसाबेन मेहता यांचा जन्म झाला. त्यांनी पत्रकारिता आणि समाजशास्त्र यांचा अभ्यास केला होता. त्या मुंबई प्रांताच्या प्रतिनिधी होत्या. त्या भारतीय राज्यघटना समितीतील एक सक्रिय प्रखर स्त्रीवादी सदस्य होत्या. मूलभूत अधिकार उपसमिती, सल्लागार समिती, प्रांतीय संविधान समिती आणि राष्ट्रध्वज समितीच्या त्या सदस्य होत्या. 1948 मध्ये त्यांनी 'भारतीय स्त्रियांचे अधिकार व कर्तव्ये' यासंबंधी मसुदा तयार केला होता. या मसुद्याचा प्रभाव संयुक्त राष्ट्रसंघाने मंजूर केलेल्या 1948 च्या मानवाधिकार जाहीरनाम्यावर दिसून येतो. हंसाबेन मेहता यांची भारतीय राज्यघटना समितीसमोरील महत्त्वपूर्ण मागणी म्हणजे 'समान नागरी कायदा' हा मूलभूत अधिकारांचाच अविभाज्य भाग असावा, ही होय. या मागणीला मूलभूत अधिकार समितीने दुजोराही दिला. मात्र काही बड्या नेत्यांच्या विरोधामुळे व सल्लागार समितीने ठाम भूमिका न घेतल्यामुळे मेहता यांची घोर निराशा झाली. हंसाबेन मेहता यांनी 'स्त्री पुरुष समानते'च्या तत्वाला आपल्या भाषणात नेहमीच अग्रक्रम दिला होता. त्यांनी स्पष्टपणे महिला आरक्षणाचा विरोध केला. त्या म्हणाल्या की, स्त्रियांना विशेष सवलती व आरक्षणापेक्षा सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्यायाची अपेक्षा आहे. मानवाधिकार जाहीरनाम्यावरील चर्चेचा सूर 'सर्व पुरुषांना जन्मतः स्वातंत्र्य आणि समानतेचा अधिकार असतो' असे कलम करण्याबाबतचा होता. पण त्याऐवजी 'सर्व व्यक्तींना जन्मतः स्वातंत्र्य आणि समानतेचा अधिकार असतो' असा बदल मेहता यांनी सुचविला व तो मान्यही केला गेला.

4. दक्षयानी वेलूयुदन: कोचीन मतदारसंघातून संविधान सभेवर आलेल्या दक्षयानी वेलूयुदन या घटना समितीतील एकमेव दलित स्त्री सदस्य होत्या. त्यांनी नेहमीच समतेचे विचार मांडले. महात्मा गांधी आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा त्यांच्यावर पगडा होता. 'आपण फक्त संविधानाची निर्मिती करू नये, तर सर्वसामान्यांना जीवनाकडे बघण्याचा सकारात्मक दृष्टिकोन बहाल करावा आणि संविधान निर्मितीबरोबरच समाजपरिवर्तनाचे काम व्हावे,' असे त्यांचे मत होते. दलितांना राजकीय क्षेत्रात आरक्षण दिले तर आपण वसाहतवादाप्रमाणे विभागले जाऊ व गुलामगिरीच्या शोषणातून मुक्त होणार नाही, असे त्यांचे मत होते. राज्यघटनेचा मसुदा तयार झाल्यानंतर तो स्वतंत्र भारताच्या जनतेसमोर मांडावा, अशी क्रांतिकारी सूचना त्यांनी घटना समितीला केली.

5. बेगम अजाज रसूल: बेगम अजाज रसूल या घटना समितीतल्या एकमेव आणि प्रथम मुस्लिम स्त्री सदस्य होत्या. 'अल्पसंख्याकांचे अधिकार समिती' च्याही त्या सदस्य होत्या. मुस्लिमांना धर्माच्या आधारावर संसदेत राखीव जागा असू नयेत, यासाठी त्यांनी आग्रह धरला. कारण धर्माच्या नावावर निवडणुका खेळल्या जातील, अशी भीती त्यांना होती. तसेच धर्माच्या आधारावर एखाद्या व्यक्तीची देशनिष्ठा किंवा देशभक्ती या बाबी मोजल्या जाऊ नयेत. विशेषतः मुस्लिम व्यक्तीच्या देशप्रेमावर शंका घेऊन सार्वजनिक जीवनात त्यांना दुजाभावाची वागणूक तर अजिबात दिली जाऊ नये, असे त्यांचे मत होते. संसदेत ज्यावेळी एखादं विधेयक मंजूर होईल आणि मान्यतेसाठी राष्ट्रपतींच्याकडे जाईल, त्यावेळी राष्ट्रपतींच्या विवेकाधिकारावर सुद्धा नियंत्रण असावे, ही त्यांची सूचना मान्य केली गेली. त्यामुळे संसदेत मंजूर झालेल्या विधेयकाला ज्याप्रमाणे राष्ट्रपती नकार देऊ शकतात किंवा त्यात बदल सुचवून माघारी पाठवू शकतात, त्याप्रमाणे राष्ट्रपतींनी सुचविलेले बदल स्वीकारून जर ते विधेयक दुसऱ्यांदा राष्ट्रपतींच्याकडे गेले तर त्याला संमती देणे राष्ट्रपतींना बंधनकारक असेल. अशा प्रकारच्या काही ठोस निर्णयांचे कायद्यात रूपांतर होण्यात बेगम अजाज रसूल यांच्या सूचनांचे फार मोठे योगदान आहे.

6. पूर्णिमा बनर्जी: पूर्णिमा बनर्जी या अलाहाबाद मधील भारतीय काँग्रेस कमिटीच्या सचिव होत्या. सत्याग्रह या तत्वावर त्यांचा गाढ विश्वास होता. गांधीजींच्या 'भारत छोडो' आंदोलनात सहभागी झाल्याबद्दल त्यांना अटक करण्यात आली होती. पूर्णिमा बनर्जी या

समाजवादी विचारसरणीच्या पुरस्कर्त्या होत्या. 'युनायटेड प्रोव्हिन्सीस'तर्फे त्या निवडून आल्या होत्या. 'शिक्षण' आणि 'रोजगार' या दोन गोष्टी मूलभूत अधिकारात समाविष्ट असाव्यात, याबाबत त्या आग्रही होत्या. त्यांच्या प्रत्येक चर्चेत 'धर्मनिरपेक्षता' हा मुद्दा केंद्रस्थानी असे. त्यांच्या मते, अनुदानित शाळांतील अभ्यासक्रमात धर्माचा तुलनात्मक अभ्यास समाविष्ट केल्यास विद्यार्थ्यांना धर्माचे मूळ तत्त्वज्ञान माहीत होईल आणि धर्माबाबतच्या संकुचित संकल्पनेला आळा बसेल, तसेच विद्यार्थी सर्वधर्मसमभाव या मूल्याचा पुरस्कार करतील. राज्यसभेची भूमिका व उपयोगिता याबाबत त्या अधिक सजग होत्या. त्यांच्या मते, राज्यसभेतील सदस्यांची नियुक्ती राजकीय संबंधांच्या बळावर व आर्थिक श्रीमंतीच्या आधारावर होऊ नये, यासाठी कायदेशीर तरतूद असावी. कारण अशा पार्श्वभूमीतून आलेले सदस्य राष्ट्रहितासाठी केलेल्या कायद्याची मंजूरी व अंमलबजावणीमध्ये बाधा आणू शकतात. संविधान स्वीकृतीच्या वेळी त्यांनी केलेल्या भाषणात देशातील मौल्यवान खनिजे व महत्त्वपूर्ण उद्योगधंद्यांवर सरकारचे पूर्णतः नियंत्रण असावे. या क्षेत्रांचे खाजगीकरण होऊ नये, तसेच या क्षेत्रात विदेशी संचार नसावा, अशी त्यांची अपेक्षा होती. आजची परिस्थिती पाहता त्यांच्या विचारातील दूरदृष्टीची कल्पना येते.

7. राजकुमारी अमृत कौर: सी. पी. आणि बेगर प्रांताच्या त्या प्रतिनिधी होत्या. राज्यघटना समिती स्थापित 'अर्थ आणि कर्मचारी, तसेच राष्ट्रध्वज समिती'च्या त्या सदस्य होत्या. आपला राष्ट्रध्वज फक्त खादी कापडाचा व हातांनी विणलेल्या सुताचाच असावा, हा त्यांचा आग्रह संविधान समितीने मान्य केला. त्या स्वतंत्र भारताच्या प्रथम आरोग्यमंत्री होत्या. तसेच अखिल भारतीय आयुर्विज्ञान (एम्स) संस्थेच्या त्या संस्थापक-सदस्यही होत्या.

8. अम्मू स्वामीनाथन: केरळमधील पालघाट जिल्ह्यातील अम्मू स्वामीनाथन या मद्रास प्रांतातून संविधान सभेवर आल्या होत्या. 24 नोव्हेंबर 1949 रोजी संविधान सभेत केलेल्या भाषणात त्या म्हणाल्या की, भारत आपल्याच स्त्रियांना समान अधिकार देत नाही, असे परकियांचे मत आहे. पण आपण आता असे म्हणू शकतो की, जेव्हा भारतीय लोकांनी स्वतःच्या संविधानाची रचना केली, तेव्हा त्यांनी देशातील इतर नागरिकांप्रमाणे महिलांना देखील समान अधिकार दिले आहेत. संविधान सभेच्या समाप्तीनंतर सुद्धा राष्ट्रीय राजकारणात त्यांचा सक्रिय सहभाग होता.

9. लीला रॉय: या बंगाल प्रांताचे प्रतिनिधित्व करित होत्या. ऑक्टोबर 1900 मध्ये आसामच्या गेलपाडालीला भागात जन्मलेल्या लीला रॉय यांना राजकारणाचे बाळकडू त्यांच्या वडिलांकडूनच मिळाले होते. त्यांचे वडील राष्ट्रीय चळवळीत सहभागी होते. राज्यघटना मसुदा समितीत त्या फार काळ रमल्या नाहीत. भारत आणि पाकिस्तानच्या फाळणीमुळे त्यांनी उद्विग्नतेने आपल्या सदस्यत्वाचा राजीनामा दिला.

10. सरोजिनी नायडू: केंब्रिज विद्यापीठात शिकलेल्या सरोजिनी नायडू या अखिल भारतीय काँग्रेसच्या पहिल्या महिला अध्यक्ष होत्या. भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीतील त्या महत्त्वाच्या नेत्या होत्या. संविधान सभेत त्या बिहार प्रांताचे प्रतिनिधित्व करत होत्या. भारतीय राष्ट्रध्वज समितीच्या त्या सदस्य होत्या. राष्ट्रध्वज स्वीकृतीच्या वेळी केलेल्या भाषणात त्या म्हणल्या की जात-धर्म, स्त्री-पुरुष याआधारे देशाचे प्रतिनिधित्व निवडले जाऊ नयेत.

11. मालती चौधरी: मालती चौधरी या उत्तर प्रदेशच्या प्रतिनिधी होत्या. स्त्रियांमधील अंधश्रद्धा व त्यामुळे होणारा त्रास यातून त्यांची सुटका व्हावी, यासाठी सामाजिक सुधारणेचे कायदे व्हावेत, यासाठी त्या आग्रही होत्या. काँग्रेसमध्ये सहभागी होऊन त्यांनी स्वातंत्र्य संग्रामात भाग घेऊन ब्रिटिशांच्या विरुद्ध सत्याग्रहासाठी अनुकूल वातावरण तयार करण्यासाठी त्यांनी शिक्षित लोकांना संघटित केले.

12. डॉ. विजयालक्ष्मी पंडित : युनायटेड प्रांतामधून त्यांची निवड घटना समितीवर झालेली होती. पण रशियातील भारतीय दूत म्हणून नेमणूक झाल्यामुळे त्यांनी घटना समितीचा राजीनामा दिला. संविधान समितीसमोर त्यांचे केवळ एकमेव भाषण झाले. या भाषणात 'वसाहतवादातून मुक्त होऊ इच्छिणाऱ्या अनेक देशांतील जनतेसमोर भारतीय संविधान प्रेरणादायी आणि मार्गदर्शक ठरेल, ' असा विश्वास त्यांनी व्यक्त केला.

13. सुचेता कृपलानी: काँग्रेसचे ज्येष्ठ नेते जे. बी. कृपलानी यांच्या पत्नी असलेल्या सुचेता कृपलानी उत्तर प्रदेशच्या चौथ्या, तर स्वतंत्र भारतातील पहिल्या मुख्यमंत्री होत्या. यांचे घटना समितीतील स्थान हे केवळ राष्ट्रध्वज निर्मितीपुरतेच मर्यादित राहिले.

14. एनी मास्कारेन :- एनी मास्कारेन या राष्ट्रध्वज समितीच्या सदस्य होत्या. त्रावणकोर राज्यातील काँग्रेसमध्ये सामील होणाऱ्या त्या पहिल्या महिला होत्या. 1951 च्या भारतीय सार्वत्रिक निवडणुकीत पहिल्या लोकसभेसाठी त्या निवडून आल्या. त्या केरळमधील पहिल्या महिला खासदार होत्या.

15. कमला चौधरी: सधन कुटुंबातून आलेल्या कमला चौधरी यांचे घटना समितीतील योगदान राष्ट्रध्वज समिती पुरतेच मर्यादित होते.

निष्कर्ष

तत्कालीन समाज व्यवस्था ही महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी जरी प्रतिकूल असली तरी देखील, काही सशक्त महिलांनी आपल्या कडे असलेल्या विविध कौशल्यांच्या बळावर प्राचीन काळापासून स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळापर्यंत विविध निर्णायक भूमिकेत

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-2(II) February- 2026

आपला ठसा उमटवला आहे. महिलांनी संविधान सभेच्या माध्यमातून समान अधिकार, स्त्री-पुरुष समानता, मूलभूत हक्क व सामाजिक न्यायासाठी योगदान. अस्पृश्यता निर्मूलन व समानतेसाठी प्रभावी मत, लोकशाही व स्वातंत्र्य मूल्यांचा आग्रह, तसेच त्यांच्या विशेष प्रयत्नांमुळे संविधानात समानता (कलम १४), लिंगभेद प्रतिबंध, स्त्रियांचे मूलभूत हक्क यांचा समावेश झाला आहे. ही बाब मान्यच करावे लागेल. प्राचीन काळापासून संविधान निर्मितीपर्यंत महिलांचे योगदान सतत बदलत्या स्वरूपात दिसून येते. कधी तत्त्वज्ञानातून, कधी शासनातून, तर कधी कायदे निर्मितीतून महिलांनी भारतीय न्याय-विचार अधिक समतावादी, मानवी व लोककल्याणकारी बनवला. हे योगदान भारतीय न्याय प्रणालीचा मजबूत पाया आहे.

संदर्भ

1. बोधनकर सुधीर, (2003) सामाजिक संशोधन पध्यती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
2. प्रा.रा.ना. घाटोळे, संशोधन पध्यतीचे मुलतत्व व तंत्र, मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
3. जोशी बी.आर. (२००८) सामाजिक शास्त्रातील संज्ञा सिद्धांतांचा कोश, मानस शास्त्र , डायमंड पब्लिकेशन, पुणे
4. एस एस गाठाळ (2013) भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्री जीवन, प्रकाशन के एस अतकरे, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद.

Original Article

हिंदी साहित्य में महिला लेखिकाओं (साहित्यकार) का योगदान

नेहा विलास पाटील

सहाय्यक प्राध्यापक, अॅड. विठ्ठलराव हांडे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, नाशिक

Manuscript ID:

सारांश:

JRD -2026-180226

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 106-109

February 2026

Submitted: 17 Jan. 2026

Revised: 27 Jan. 2026

Accepted: 07 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

इस विषय को लेने का मुख्य उद्देश्य यही है कि आज तक के इतिहास में स्त्री जाती के विकास के लिए अनेक महानुभवों ने अपना महत्वपूर्ण समय दिया है और जिसकी बदौलत एक स्त्री के नाते लिखने की क्षमता हम प्राप्त कर पायी है। उन सभी के स्त्री जाती पर लाख लाख एहसान है। उसे पढने लिखने का मौका जिनकी वजह से मीला उनमे कही सारे पुरुष भी है किंतु स्त्री एक स्त्री जितनी दुसरी को समझ सकती है शायदही कोई पुरुष इसलिए साहित्य लेखन मे जिन लेखिकाओने अपना योगदान दिया उन्होने सई महिने में समाज और स्त्री पर उपकार किया है।

प्रस्तावना:

हिंदी साहित्य में महिला लेखिकाओं का योगदान अहम रहा है। महिला साहित्यकारों ने अनेक विषयों को अपनी लेखन शैलीसे समृद्ध किया है। इसमें कही कई सारे विषयों में जैसे पर्यावरण, राष्ट्रप्रेम, स्त्री शिक्षा, संस्कृति संवर्धन, नैतिकता स्त्रियों का दमन, परंपराओ का पिछडापन, बालविवाह, बेमेलशादी शिक्षा अभाव से होने वाला पिछडापन, जातीयता का पिछडापन गाँव और शहरों के रहन-सहन में अतर ऐसे कही सारे विषयों को स्त्री-साहित्यकारों ने अपना महत्वपूर्ण योगदान दिया और हिंदी साहित्य को समृद्ध किया है।

इन सब में अनेक महिला साहित्यकारों के नाम उभरकर हमारे सामने आते है, जिसमें से उल्लेखनिय है 'महादेवी वर्मा' जिन्हे आधुनिक युग की मीरा भी कहा जाता है. इनका साहित्य विरह-रस ओतप्रोत है, वह एक कवयित्रिके साथ-साथ स्वतंत्रता सेनानी भी थी। उनके काव्य में दुः ख, करुणा का भाव प्रधान हैं। विरहानुभूती, रहस्यवाद, छायावाद की प्रतिभावान कवयित्री, गद्य लेखिका-साहित्य और संगित में निपुण, कुशल चित्रकार सृजनात्मक अनुवादक हिंदी साहित्य के महत्वपूर्ण पुरस्कार प्राप्त करने का गौरव प्राप्त, यामा के लिए ज्ञानपीठ पुरस्कार.

प्रमुख कृतियाँ:

नीहार, रश्मि, नीरजा, साध्यगीत, यामा, दीपशिख गद्य रचना में ाी उन्होंने रेखाचित्र तथा संस्मरण प्रमुख है। पथ के साथी अतित के चलचित्र तथा संस्मरण प्रमुख है। सारांश रूप से कहा जा सकता है कि, महादेवी वर्मा की सौंदर्य भावना की मूल प्रेरणा उनकी व्यथा कथा या वेदनानुभूती है। "मै नीर भरी दुख की बदली कविता में कवयित्री जीवन की तुलना बादलो से करती है। वह स्वयं दुख को झेलते हुए सामाजिक जीवन के मंगलमयता की कामना करती है।

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.18383910

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

नेहा विलास पाटील, सहाय्यक प्राध्यापक, अॅड. विठ्ठलराव हांडे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, नाशिक

How to cite this article:

पाटील, . नेहा . विलास . (2026). हिंदी साहित्य में महिला लेखिकाओं (साहित्यकार) का योगदान. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 106–109. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18383910>

वह हिंदी साहित्य की प्रमुख कवि निबंधकार और स्वतंत्रता सेनानी थी | छायावाद काव्य की महत्वपूर्ण हस्ती थी | उनकी कविताओं में गहरी भावनाएँ आध्यात्मिकता और नारीवादी दृष्टिकोण झलकता है | उन्होने महिलाओं के जीवन, प्राकृतिक दुनिया और अनजान प्रिय की लालसा के महत्वपूर्ण विषयों के साथ काफी संख्या में कविताओं और लघुकथाओं का निर्माण किया | उनके सभी कविता संग्रह नीहार, नीरजा, रश्मि और साध्यगीत 'यामा' में संकलित किए गए हैं | यामा के लिए महादेवी वर्मा जी को 1982 में हिंदी साहित्य का सर्वाच्च भारतीय ज्ञानपीठ पुरस्कार प्राप्त हुआ है | उनको छायावादी युग के चार स्तंभों में से एक माना जाता है | उनको नारीवाद की अग्रदूत माना जाता है, नारी संबंधित साहित्य, नारी की चंचलता, बलिदान, वात्सल्य, प्रेम और एकाकीपन की गाथा मिलती है | गद्य की विभिन्न रचनाओं में उन्होंने स्त्रीत्व के सभी पक्षों पर दृष्टि डाली है | उनकी रचना 'श्रृंखला की कड़ियाँ' में स्त्रियों के अस्तित्व और न्याय के लिए नारी बंधनों की श्रृंखला को तोड़ने का पूर्ण प्रयास किया और स्त्री की गरिमा भी बनाए रखी है | महादेवी वर्माजीने अपने लेखन में विमाता का दुर्ब्यवहार, बाल विवाह, वृद्ध विवाह के दुष्परिणाम अवैध मातृत्व, वैश्या विवाह का समाज द्वारा घोर विरोध चरित्र भ्रष्ट पति के साथ जीवन यापन की समस्या इ. विषयों को साहित्य के मध्य में रखा | महादेवी वर्मा चाहती थी कि शिक्षित स्त्रियाँ सिर्फ श्रृंगार और विलासित जीवन यापन पर ध्यान न देकर अपने कर्तव्य के प्रति सजग रहे और उसी पर ध्यान दे, और अपनी शिक्षा का उपयोग मानवता को संवारने में करे |

महादेवी वर्मा जी ने स्त्री-समाज में अपनी जो छाप छोड़ी है उसे हिंदी साहित्य के इतिहास में युगो तक याद किया जाएगा | हिंदी साहित्य के इतिहास में दुसरा उल्लेखनीय नाम है, कृष्णा सोबती जी का उन्होने अपने साहित्य में विविध शैलियों का प्रयोग किया जैसे पूर्वदीप्ती या फ्लैशबैक शैली, व्यंग्यात्मक शैली, पात्रहीन शैली, भावनात्मक, संवादात्मक, विश्लेषणात्मक, काव्यात्मक, पत्र शैली, चेतनाप्रवाह, अख्यायिका (फिक्शन) शैली व्यंग्यात्मक शैली का प्रयोग खासकर उन्होने अपने उपन्यासों में किया है | सहज, सरल व्यावहारिक, प्रसंगानुकूल और पात्रानुकूल भाषा का प्रयोग उनकी विशेषता रही | भाषा संस्कार के घनत्व के कारण और जीवन्त प्रांजलता और संप्रेषण से उस समय के कई पेचीदा सत्य उजागर किए हैं |

प्रमुख कृतियाँ:

"डार मे बिछुडी, मित्रों मरजानी, यारो के यार त्रीन पहाड, सृजमुखी अंधेरे के सोबती एक सोहबत जिंदगी नामा, ऐ लडकी, समय सरगम उनकी प्रमुख रचनाएँ रही हैं | उनके उपन्यासों में भाषा की शुद्धता का विशेष आग्रह दिखाई नहीं देता | अंग्रेजी, उर्दू के भी शब्द उनकी औपन्यासिक कृतियों में मानो घुल-मिल गए हैं | कृष्णा जी का कला पक्ष भाव पक्ष की भाँती ही विकसित एवं समृद्ध है | प्रवाहयुक्त एवं यथार्थवादी भाषा शैली उनकी मुख्य विशेषता है | हिंदी साहित्य की वो एक महान लेखिका थी | उन्होने कहानी और उपन्यास दोनो में लेखन किया उन्होने नारी के स्वतंत्र व्यक्तित्व को प्रतिष्ठित किया | उन्हें जिंदगीनामा के लिए साहित्यअकादमी पुरस्कार से सम्मानित किया गया था | तथा 2017 में भारतीय साहित्य के सर्वाच्च सम्मान 'ज्ञानपीठ पुरस्कार' से सम्मानित किया गया | सोबती जी द्वारा लिखित 'मित्रो मरजानी' ऐसी कहानी है जो एक आम मध्यमवर्गीय परिवार में घटित होती है | वो मित्रों के बहाने स्त्री को उसकी इच्छाओं के लिए जीने जूझने और लड़ने का हथियार देती है | मित्रो एक ऐसा चरित्र है जो खुद से प्यार करती है, अपनी इच्छाओं को पुरा करने में संकोच नहीं करती. वह अपने अधिकारों के लिए बोलती और झगडता है | वह खुद के लिए जीना चाहती है किंतु इच्छाएँ दबी ही रह जाती है | कृष्णा सोबती जी द्वारा लिखित 'ऐ लडकी' इस रचना में उन्होंने दो पीढियों के बीच के संघर्ष की गाथा को सामने रखा है, दुसरी पीढी इस बुनावर को अपने पर हावी होने से रोकने का प्रयास करती है, इसमें स्त्रियों को अपने उत्कर्ष के लिए खुद ही उठना होगा इससे उसको कोई सहारा नहीं मिलेगा इसमें पहली पीढी दुसरी पीढी को अपने अनुसार न होने के लिए कोसती है | सोबती जी ने खुले आम स्त्रियों पर अत्याचार करने वाले पारंपारिक मानदंडों की आलोचना की | उन्होने भारत-पाकिस्तान विभाजन के बारे में बात की उन्हें उनकी जिंदगीनामा के लिए 1990 में साहित्य अकादमी पुरस्कार भी मिला |

स्त्री लेखिकाओं में अगला नाम मन्नु भंडारी जी का आता है | मन्नु भंडारी जी का व्यक्तित्व सादगी व निश्चलता से परिपूर्ण था | अपने साहित्य में उन्होने स्त्रियों के अधिकारी, उनके स्वतंत्र व्यक्तित्व पर जोर दिया है | उनकी रचनाओं में व्यंग, संवेदना, आक्रोश जैसे भाव मिलते हैं | उन्होने कहानी साहित्य के साथ साथ राजनैतिक उपन्यास भी लिखे हैं |

प्रमुख कृतियाँ:

एक इंच मुस्कान, एक प्लेट सैलाब बिना दिवारों के घर, मै हार गयी (पहला कहानी संग्रह), यही सच है त्रिशंकु, आपका बंटी, महाभोज. उन्हें बिरला फाउंडेशन का वर्ष 2007 के लिए प्रतिष्ठित व्यास सम्मान मञ्जुजी को देने की घोषणा की गई थी | यह पुरस्कार उनको उनकी चर्चित आत्मकथा 'एक कहानी यह भी' के लिए प्रदान किया गया. (15 मार्च 2009) मञ्जु जी ने हिंदी साहित्य में महत्वपूर्ण योगदान दिया है | वह एक संवाद और कथा लेखिका है | उनके लेखन में दमनकारी संस्कृति के साथ साथ इसके नैतिक और सांस्कृतिक आदर्शों के माध्यम से एक महिला की यात्रा को दर्शाया गया है | एक कमजोर लड़की की कहानी में वह एक युवा लड़की की कहानी बताती है, जिसके पास साहसी विचार है, इस कहानी की जो स्त्री-पात्र का चित्रण किया है उसके जीवन का हर फैसला उसके पिताजी ही करते हैं | वह कभी भी स्वयं निर्णय नहीं ले पाती और ना ही उसकी इच्छा आकांक्षा का खयाल रखा जाता है | उसे स्कूल में जाने से जब रोका जाता है, तब वह बहुत सोच विचार कर इसका विरोध करना चाहती है, किंतु अपने मुख से एक शब्द भी पिता जी के खिलाफ नहीं बोल पाती, जब उसे मामा के घर भेजने की बात आती है तब भी उसे उसकी इच्छा के खिलाफ मामा के घर भेज दिया जाता है | मञ्जुजी 'अकेली' इस कहानी में औरत के एक अलग पहलु को बयान करती है, जिसमें सोमा बुवा नाम की औरत जिसका जवान बेटा इस दुनिया में न रहने पर पति भी घर छोड़ देता है | वह अकेली ही जीवन यापन करती अपने जिंदगी को अपने मुताबिक प्रवाहित रखती है | जब साल में एक महिने के लिए पति घर आता है तो बुआ का मन मुरझाया सा रहता है | क्योंकि पति का स्नेही व्यवहार का अंकुश उनके रोजमर्रा के जीवन की अबाध गति से बहती स्वच्छंद धारा को कुष्ठित कर देता है | वह एक निर्मल मन की इन्सान है जो किसी घर में कुछ शुभ कार्य हो तो बुलाने का भी इंतजार नहीं करती, उनसे जितना हो सके उतनी काम में मदद भी करती है |

मञ्जु जी को लेखन के संस्कार विरासत में मिले थे | उनके पिता सुख सम्पतराय भी जाने माने लेखक थे | भानपुरा (मध्यप्रदेश) गाँव में जन्मी मञ्जु जी का बचपन का नाम महेंद्र कुमारी था | लेखन के लिए उन्होंने मञ्जु नाम का चुनाव किया | इन सभी स्त्री-साहित्यकारों ने लेखन शैली से अपना झेंडा फेराया और स्त्री को मुख्य रूप में रखकर साहित्य जगत में एक नई क्रांती लाकर रख दी जिसमें स्त्रियों के विकास के कई सारे रास्ते खुल गये | इन सभी लेखिकाओं ने जो साहित्य रचा उसमें स्त्रियों ने कुछ विशेष मांगे नहीं रखी बल्की जीने का सच्चा रास्ता मांगा अपने अधिकारों के प्रति वो जागरूक हुई, इन अधिकारों के अंतर्गत लिंग के आधार पर समानता, निर्णय, अस्तित्व, अस्मिता स्वतंत्रता और मुक्ति का सवाल भी उभर कर सामने आता है | मैत्रेयी पुष्पा तक आते आते अनेक स्त्री लेखिकाओं की जैसे बाढ़ सी आ गयी | नारी मुक्ति की गुंज अब देह मुक्ति के रूप में परिलक्षित होने लगी इस मुक्ति के काल का सबसे महत्वपूर्ण कालखंड छायावादी युग से माना जाता है, जिसमें महादेवी वर्मा जैसी साहित्यकार ने अपने लेखन साहित्यकला से स्त्रियों के अंदर की पीडा को साहित्य में दिखाकर उसे नई रोशनी से परिचित किया | इन्हीं के साथ मञ्जु भंडारी अमृता प्रितम, कृष्णा सोबती, गीतांजली, श्री सरोजिनी नायडू, उषा प्रियवंदा, सुभद्राकुमारी इन लेखिकाओं ने स्त्री साहित्य की रचना कर स्त्रि समाज में एक महत्वपूर्ण स्थान प्रदान किया है | इन लेखिकाओं द्वारा लिखित अनेक उपन्यास और कहानीओं पर आधारित फिल्मों भी बनी जैसे कृष्णा सोबती द्वारा लिखित उपन्यास जिंदगीनामा खामोश पानी, यह फिल्म बनाई गयी | वैसेही अमृता प्रितम द्वारा लिखित उपन्यास पिंजर पर आधारित फिल्म जो 2003 में आई थी उसका नाम भी 'पिंजर ही था | जो एक औरत की उम्मीद, सपने को झकझोर कर रख देती है |

निष्कर्ष:

इन साहित्यकारों के द्वारा लिखा गया साहित्यक महिलाओं के लिए एक उम्मीद सा लेकर आया | इन्हीं की वजह से स्त्रियों के विकास की जो रफ्तार थी वह दोगुणी हो गयी | इन साहित्यकारोंसे आदर्श लेकर अन्य कहीं स्त्री साहित्यकार उभरकर सामने आये, जिनके लेखन से वर्तमान और भविष्य की नींव रखी गयी और चारों ओर स्त्रियों के विकास के लिए प्रयत्न भी शुरू हुए | महिलाओं के लिए अपनी पहचान विवाह, प्रेम, परिवार, जीवन के अनुभवों को व्यक्त करने के लिए लेखन एक महत्वपूर्ण साधन साबित हुआ | और इन सब बातों को इन साहित्यकारों ने बड़ी खुशी से लोगों के सामने रखा जिसके कारण स्त्री-विकास में चार चाँद लग गये आज एकभी क्षेत्र नहीं जहाँ पर स्त्री का योगदान ना हो हर क्षेत्र में वह अपने आप को पुरी इमानदारी में साबित कर रही है | पहले के जमाने में सिर्फ चूल्हे चौके तक ही स्त्री की जिम्मेदारी मानी गयी लेकिन वर्तमान युग की स्त्रियोंने दिखा दिया कि, वह किसी क्षेत्र पिढे छोड़ नहीं सकती और हर क्षेत्र में अपने अस्तित्व का निशान छोड़ने की काबिलियत वह रखती है | इस काबिलियत को साबित करनेका मौका स्त्री-लेखिकाओं ने अधिक

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-2(II)| February- 2026

मात्रा में उपलब्ध कर दिया. इस युग की हर स्त्री इन साहित्य कारोंकी शुक्रगुजार है जिनकी बदौलत वर्तमान में उन्हे अपने आप को साबित करने का मौका दिया |

संदर्भ सूची

- 1) Google <https://www.facebook.com.24.12.2024>
- 2) अमर उजाला Published by शिवानी अवस्थी 14 सप्टेंबर 11: 20 AM <https://in.brekthrought.ing>
- 3) अनहद कृती अंक 12 जनवरी 1 वर्षे 2016.

Original Article

स्वातंत्र्य सैनिक नवल आनंदा पाटील यांच्या विचारांमधील विकसित भारताची संकल्पना

शिवाजी देविदास सुर्यवंशी¹, पंढरीनाथ श्रावण सोनवणे²

¹ संशोधक विद्यार्थी, मु.पो. नावरा, ता.जि. धुळे

² संशोधन मार्गदर्शक, विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय साक्री ता. जि. धुळे

Manuscript ID:

सारांश:

JRD -2026-180227

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 110-113

February 2026

Submitted: 17 Jan. 2026

Revised: 27 Jan. 2026

Accepted: 07 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

स्वातंत्र्य सैनिक नवल आनंदा पाटील यांच्या विचारांमध्ये विकसित भारताची संकल्पना ही स्वातंत्र्य, समता, सामाजिक न्याय आणि स्वावलंबन या मूल्यांवर आधारित आहे. त्यांनी राजकीय स्वातंत्र्याबरोबरच आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक स्वातंत्र्यालाही तितकेच महत्त्व दिले. ग्रामीण विकास, शेतकरी कल्याण, शिक्षणाचा प्रसार आणि नैतिक मूल्यांची जपणूक ही राष्ट्रभारणीची मूलभूत तत्वे असल्याचे त्यांनी मांडले. सर्वसामान्य जनतेचा सक्रिय सहभाग, कष्टकरी वर्गाचे सशक्तीकरण आणि लोकशाही मूल्यांची दृढता यांद्वारेच भारत खऱ्या अर्थाने विकसित राष्ट्र बनेल, अशी त्यांची ठाम भूमिका होती.

मुख्यशब्द : नवल आनंदा पाटील, विकसित भारत, स्वातंत्र्य चळवळ, सामाजिक न्याय, स्वावलंबन, ग्रामीण विकास, लोकशाही मूल्ये

प्रस्तावना:

भारताला प्राचीन काळापासून "सोने कि चिडीया" या नावाने ओळखले जात असे. भारत अपार समृद्धी आणि वैभवाने नटलेला देश होता. कृषी व्यवसायावर आधारित असलेला भारत देश प्राचीन काळा पासूनच विकसित देश होता, काळी सुपीक जमीन, भरपूर नैसर्गिक संसाधने, आयुर्वेद चिकित्सा आणि जगभर पसरलेल्या व्यापारी मार्गांमुळे भारत आर्थिक दृष्ट्या समृद्ध होता. भारतीय संस्कृतीमधील कला, विज्ञान आणि साहित्याची पूर्ण जगभरातील अभ्यासकाना भुरळ पडली होती. त्यामुळे जगभरातील प्रसिद्ध विद्वान, भूगोलतज्ञ, राजनिती तत्वज्ञानाचे अभ्यासक मंडळी भारत भ्रमण करणाऱ्यासाठी येत असत. भारत हे प्राचीन काळात सोने, चांदी, मसाला, रेशमी कापड आणि हस्तीदंताच्या वस्तू यांचे जगातील व्यापारी केंद्र होते परंतु भारतावर ब्रिटिशांची सत्ता विस्तारानंतर भारत पुर्णतः रसातळाला जाऊन गुलामगिरीचे केंद्र बनला. शिक्षणाच्या आणि उद्योगाच्या वाटा बंद होवून. भारतीय लोक ब्रिटिशांचे गुलाम झाले.

विकसित भारत 2047 ही भारताचे माननीय पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांची संकल्पना साकारण्यासाठी सर्व भारतीय जनता आज प्रयत्न करतांना दिसत आहे. भारताला 1947 साली स्वातंत्र्य भेटल्यानंतर भारतासमोर गरीबी, महागाई आणि उपासमार ह्या बिकट समस्या होत्या.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

शिवाजी देविदास सुर्यवंशी, संशोधक विद्यार्थी, मु.पो. नावरा, ता.जि. धुळे

How to cite this article:

सुर्यवंशी, . शिवाजी . देविदास ., & सोनवणे, पंढरीनाथ. श्रावण . (2026). स्वातंत्र्य सैनिक नवल आनंदा पाटील यांच्या विचारांमधील विकसित भारताची संकल्पना. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 110–113. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18383936>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.18383936](https://doi.org/10.5281/zenodo.18383936)

पंडित नेहरूंनी सुरु केलेल्या पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून त्या समस्यांमधून हळूहळू भारत प्रगती करू लागला आणि विकसनशील भारताला विकसीत होवून जागतिक महासत्ता या नावाने भारताची ख्याती वाढविणे साहजिकच वाटू लागले, या गोष्टी आज आपल्याला आवश्यक वाटत असल्या तरी गुलामगिरीतून भारताला स्वातंत्र्याचा सूर्य दाखविणाऱ्या प्रत्येक भारतीय स्वातंत्र्य सैनिकांच्या, हुतात्म्यांच्या आणि क्रांतीकारकांच्या मनात सुद्धा माझा उद्याचा भारत हा जगज्जेता असावा, अशी संकल्पना होती म्हणून त्यांनी शेवटच्या श्वासापर्यंत ह्या राष्ट्राच्या सेवेसाठी तन-मन-धन अर्पण केले. त्यातीलच एक महान तपस्वी नावरा नावरीचा संत स्वातंत्र्य सैनिक नवल आनंदा पाटील यांनी सुद्धा भारताला स्वातंत्र्य मिळवून दिल्यानंतर भारत हा जगातील प्रथम क्रमांकाचे राष्ट्र व्हावे. यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केले. ते संशोधकाने या शोध निबंधाच्या माध्यमातून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:

- नवल आनंदा पाटील यांनी केलेल्या कार्याची माहिती उजेडात आणणे.
- दिशाहीन होत चाललेल्या समाजाला राष्ट्रवादाची दिशा दाखविणे.
- राष्ट्र प्रथम ही भावना प्रत्येक तरुणाच्या मनात निर्माण करणे.
- स्वतःसाठी विचार न करता सामाजिक बांधिलकी जपण्याचा तरुणांना संदेश देणे.
- विकसीत भारत 2047 ही संकल्पना सत्यात उतरविणे.

संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत संशोधन लिखाणासाठी संशोधकाने वर्णनात्मक पध्दतीचा अवलंब केला आहे.

ब्रिटीशांच्या गुलामगिरीतून स्वतंत्र झाल्यानंतर आपल्या देशाला विकसित करण्याची कल्पना प्रत्येक स्वातंत्र्य सैनिक नवल आनंदा पाटील यांच्या सह तत्कालीन सर्वच भारतीयांच्या मनात वाढू लागली. विकसीत भारत म्हणजे एक सशक्त, आत्मनिर्भर, शिक्षीत आणि जागतिक स्तरावरील समृद्ध राष्ट्र होय. जिथे जगणाऱ्या सर्वांना समान संधी उपलब्ध होतील, जिथे सामाजिक न्याय आणि आर्थिक प्रगती असेल त्यांच्या मनातील विकसीत भारताची संकल्पना स्वातंत्र्यनंतरच्या प्रवासात अनेक टप्प्यातून साकारत आहे.

स्वदेशी आणि आत्मनिर्भर भारत:

"गाव हा विश्वाचा नकाशा गावावरून देशाची परीक्षा"

विनोबा भावे

आत्मनिर्भर भारत बनविण्यासाठी ग्रामोद्योग सुरु ठेवणे आवश्यक आहे ते बंद पडल्यास भारतातील सात लाख गावांचा सर्वनाश होईल असे म गांधींनी 11 ऑगस्ट 1921 यंग इंडिया च्या अंकात लिहीले होते. ते म्हणत की प्रत्येक गावकऱ्यांनी आपल्यासाठी चरखा च्या माध्यमातून सुतकताई चालू ठेवून कापडाचे उत्पादन करावे. कारण चरखा हे आत्मनिर्भरतेचे साधन असून चरखा बंद पडल्यास सर्वसाधारण जनतेचे स्वातंत्र्य धोक्यात येईल. जनता परावलंबी होऊ नये म्हणून चरखा संबंधीत सर्व गोष्टींचा पुनरुद्धार केला तरच ग्राम विकास होईल. स्वातंत्र्यानंतर देशांतर्गत उद्योगाणि शेती व्यवसायाला चालना देणारा स्वबळावर उभा असलेला आपला देश हा कृषीप्रधान देश आहे. जगातील दुसऱ्या क्रमांकाची लोकसंख्या असणारा हा महाकाय देश पुन्हा उपासमारी येवून गुलामगिरीकडे जावू नये म्हणून प्रत्येक भारतीयाने आत्मनिर्भर बनून स्वतःशिवाय दुसऱ्या दोन लोकांच्या पोटापुरते अन्नधान्य कमविण्याची धमक ठेवली पाहिजे असे नवलभाऊंना नेहमी वाटत असे. आत्मनिर्भर भारताच्या निर्मातीत परकीय वस्तू किंवा व्यक्तींचा वापर न करता स्वदेशीच्या सहाय्यानेच आपला आणि राष्ट्राचा विकास साधावा असे ते नेहमी म्हणत असत. 'खेड्याकडे चला' ही गांधीजींची संकल्पना त्यांनी आयुष्यभर राबविली. त्यांच्यामते खेड्यांचा सामाजिक आणि आर्थिक दृष्ट्या विकास झाला तर आपोआपच राष्ट्राचा आर्थिक विकास होवून आपला देश आत्मनिर्भर होईल त्यातूनच विकसीत राष्ट्राचे ध्येय लवकर साकार होईल.

शिक्षण आणि सामाजिक सुधारणा: सोधदारक शिक्षण संस्था आणि ग्रामविकास मंडळ नवलनगर ह्या सारख्या शिक्षण संस्था ची स्थापना करून ग्रामीण भागात शिक्षणाची गंगा आणली. गरीब आणि होतकरू मुलांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणले. शिक्षणासह शेती-माती आणि समाजाशी आपली नाळ घट्ट करून शेवटच्या श्वासापर्यंत आपल्या राष्ट्राची सेवा करून डंका जगभर मिरवावा. कारण शिक्षण हे वाघीणीचे दूध आहे जो पिणार तो गुरगुरणार हे निश्चीत आहे. तरुणांनी सुशिक्षित होऊन समाजासाठी धडपड सुरु केल्यास विकासाचे स्वप्न सत्यात यायला वेळ लागणार नाही. अशी त्यांची धारणा होती.

शेती उद्योग आणि मिश्र अर्थव्यवस्था: अन्न, वस्त्र, निवारा ह्या मानवाच्या तीन मूलभूत गरजा आहेत. आणि या तिन्ही गरजा शेती उद्योगातून पूर्ण होतात. पण आज आधुनिक युगात शेतीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलला आहे. शेती करणे म्हणजे धनाचा नाश करणे. अशी संकल्पना वाढतांना दिसून येत आहे. महागाई मुळे खर्च जास्त आणि उत्पन्न कमी अशी गत झाली आहे पण नवलभाऊ नेहमी म्हणत असत कि, गाई म्हशी पाळा, शेणखत जमीनीत टाकून चांगले उत्पन्न काढा आणि दुध दुभते खाऊन शरीर सदृढ ठेवा. "रासायनिक खतांचा वापर कमी करून शेती सहकारातून करा म्हणजे मजुरी लागणार नाही". पण जनतेला ही बाब आवडली नाही त्यातूनच शेती तोट्यात गेली, जर सामुदायिक आणि सेंट्रीय शेतीची संकल्पना पूर्ववत अंमलात आणली गेली तर त्रिषमुक्त अन्न खाऊन जनता निरोगी राहिल, शेती खर्च कमी होईल. पर्यायाने आर्थिक खर्चात बचत होऊन आर्थिकदृष्ट्या सर्वच सक्षम होतील. 1945 मध्ये गांधीजींनी नेहरूजींना लिहिलेल्या पत्रात म्हटले होते की, " भारतातील खेड्यातील जनतेचा खेड्यातच राहून विकास अनिवार्य आहे." शहरांमध्ये जावून शक्य होणार नाही. गाव स्वयंपूर्ण झाल्यास गावाचा विकास निश्चित होईल यावर माझा विश्वास आहे त्यासाठी पंचायत राज व्यवस्था निर्माण केली पाहिजे. सर्वांना रोजगाराची संधी उपलब्ध झाल्यास व्यसनाधिनता नष्ट होऊन विकसीत भारताचे स्वप्न लवकर पूर्ण होईल.

बलवान राष्ट्र: जागतिक स्तरावर आपले स्थान निर्माण करणारा मजबूत ताकदीचे सैन्य असणारा देश म्हणून भारताची ओळख व्हावी. त्यासाठी देशातील प्रत्येक तरुण हा शारीरिक आणि शैक्षणिक बाबतीत सक्षम असला पाहिजे असे नवलभाऊंना वाटत असे. पण दुर्दैवाने आज देशातील बरेचसे युवक व्यसनांच्या आहारी गेलेले आहेत. स्वतंत्र भारतात जन्माला आल्यामुळे त्यांना स्वातंत्र्याची काहीही किंमत कळत नाही. त्या व्यसनानी युक्त युवकांमुळे चांगल्या वृत्तीच्या युवकांमध्ये ही नैराश्याची भावना वाढतांना दिसते. पण त्यांनी जर "जेथे लाथ मारीन तेथे पानी काढीन" ह्या नवलभाऊंच्या विचारांना आत्मसात केले आणि त्या पध्दतीने जगण्यास सुरुवात केली तर ते स्वतः सहपरीवाराचा, गावाचा किंवा देशाचा नावलौकीक वाढवतील. त्यामाध्यमातून राष्ट्रप्रथम ह्या भावनेने कामाला सुरुवात केली तर आपल्या देशाला विकसीत होण्यापासून कोणतीही जागतिक शक्ती रोखू शकत नाही.

लोकशाही आणि न्याय: आपल्या देशातील प्रत्येक व्यक्तीला समान संधी मिळाली पाहिजे, जेथे लोकशाहीची मुल्ये जपली जातील आणि गरीब व्यक्तीला सुध्दा न्याय मिळेल अशी समाज व्यवस्था विकसीत भारतात रहावी, अशी त्यांची इच्छा होती. आज आपला देश संविधानाचे परीपूर्ण पालन करणारा देश झालेला आहे. आज देशभरात सर्वोच्च न्यायालयाशिवाय २५ उच्च न्यायालये असून, प्रत्येक तालुका आणि जिल्हा स्तरावर न्यायालये दिमाखात न्यायदानाचे कार्य करीत आहेत. आज भारतात २० लाखापेक्षा जास्त नोंदणीकृत वकील आहेत, अशी माहिती कामगार मंत्रालयाने राज्यसभेत दिली. कायद्याचे शिक्षण घेणार्यांची संख्या अजूनही वाढली पाहिजे. अमेरिकेत सद्यस्थितीत 200 व्यक्तींमागे एक वकील असून भारतात 1800 व्यक्तींमागे एक वकील अशी स्थिती आहे वकीलांचे प्रमाण वाढल्यामुळे जलदगतीने न्याय मिळण्यास मदत होईल. परिणामी देशाच्या विकासासाठी पोषक वातावरण निर्माण होईल.

परंपरा आणि आधुनिक युगाचा संगम: आपल्या समृद्ध अशा ऐतिहासिक परंपरांचा आणि संस्कृतीचा अभिमान बाळगून नवीनतंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने देशाचा विकास करण्यासाठी युवक, गरीब, स्त्रिया आणि शेतकरी ह्या चार प्रमुख स्तंभांवर भर देऊन त्यांना पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून दिला पाहिजे. डिजिटल क्रांती आणि AI तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून आर्थिक विकासासोबत सामाजिक सक्षमीकरण, शाश्वत विकास आणि सुशासन या बाबींवर भर दिला गेला पाहिजे., तरच 2047 पर्यंत विकसीत भारताचे स्वप्न सत्यात उतरविता येईल.

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-2(II) February- 2026

सारांश: (विकसित भारत वि्हजन 2047) युवा शक्तीला एकत्रित करून नवनवीन कल्पना आणि तंत्रज्ञानाच्या मदतीने विकसित भारताचे ध्येय साध्य करता येईल. त्यासाठी सर्वांना समान संधी देणारा, सर्वसमावेशक प्रगती साधणारा, स्वाभिमानाने उभा राहणारा आणि जागतिक महासत्ता म्हणून ओळखला जाणारा देश असावा. आपला देश पूर्णतः विकसित होईल, आणि गुलामगिरीच्या उन्हाचे दाहक चटके सोसणाऱ्या नवल आनंदा पाटील आणि त्यांच्या सारख्या हजारो स्वातंत्र्य सैनिकांच्या कार्याला तीच खरी मानवंदना ठरेल.

संदर्भ

1. प्राचार्य शहा जी. बी, खानदेशातील राष्ट्रवादाचा उदय आणि विकास.
2. प्राध्यापक मारडीकर मदन, भारताचा इतिहास व संस्कृती.
3. पाटील संजय जिभाऊ, भारताचा इतिहास.
4. महात्मा गांधी, हमारे गाव का पुननिर्माण.
5. डॉक्टर शर्मा श्रीनाथ, पंचायत राज एव ग्रामीण विकास.
6. प्रा.सौ. शहा त्रिशला ग.आणि शहा जी. बी. (क्रांतिवीर नवलभाऊ)
7. www.drishtias.com
8. <http://mr.Wikipedia.org>

Original Article

एक देश एक निवडणूक

भगवान ईश्वरलाल परदेशी

(सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग) एच.आर.पटेल कला व विज्ञान महिला महाविद्यालय शिरपुर जि. धुळे

Email: pardeshibhagwan@gmail.com

Manuscript ID:

सारांश:

JRD -2026-180228

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 114-116

February 2026

“एक देश एक निवडणूक” ही संकल्पना लोकसभा व राज्य विधानसभा निवडणुका एकाच वेळी घेण्यावर आधारित आहे. यामुळे वारंवार होणाऱ्या निवडणुकांमुळे निर्माण होणारा आर्थिक बोजा, प्रशासकीय अडथळे आणि विकासकामांवरील परिणाम कमी होऊ शकतो. निवडणूक प्रक्रियेतील वेळ, संसाधनांचा अपव्यय टाळून शासन अधिक प्रभावीपणे कार्य करू शकते. तथापि, घटनात्मक बदल, संघराज्य रचनेवर होणारा परिणाम आणि राजकीय सहमती ही या संकल्पनेची प्रमुख आव्हाने आहेत. त्यामुळे लाभ व मर्यादा यांचा समतोल साधूनच या संकल्पनेचा विचार करणे आवश्यक आहे.

मुख्यशब्द : एक देश एक निवडणूक, लोकसभा निवडणूक, विधानसभा निवडणूक, निवडणूक सुधारणा, संघराज्य व्यवस्था, लोकशाही

Submitted: 17 Jan. 2026

Revised: 27 Jan. 2026

Accepted: 07 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

प्रस्तावना:

भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाहीप्रधान देश आहे. लोकशाही व्यवस्थेचा केंद्रबिंदू म्हणजे निवडणुका. निवडणुकांशिवाय लोकशाहीची कल्पना करणे कठीण आहे. लोकशाही प्रक्रियेच्या यशस्वीतेसाठी मुक्त, निष्पक्ष निवडणुका होणे अत्यंत आवश्यक आहे. आधुनिक भारताने संसदीय शासन प्रणाली स्वीकारलेली असून त्यामध्ये नागरिक निवडणुकांद्वारे आपले प्रतिनिधी निवडतात. भारतीय राज्यघटनेने स्वतंत्र निवडणूक आयोगाची स्थापना करून त्याला घटनात्मक दर्जा प्रदान केला आहे भारतीय लोकशाहीची निवडणूक प्रक्रिया भारतीय लोकतंत्रात आहे. निवडणूक प्रक्रियेचे वेगवेगळे स्तर आहे परंतु मुख्यतः संविधानात पूर्ण देशासाठी एक लोकसभा आणि वेगवेगळ्या राज्यांकरिता वेगळे विधानसभांचे प्रावधान आहे.

भारतीय निवडणूक व्यवस्था :

भारतीय राज्यघटनेच्या भाग १५ मधील कलम ३२४ ते ३२९ मध्ये निवडणूक प्रक्रियेबाबतची तरतूद करण्यात आली आहे. अनुच्छेद ३२४ नुसार निवडणूक आयोगाला निवडणुकांचे संचालन, देखरेख व नियंत्रण करण्याचा अधिकार दिला आहे. संविधानानुसार राष्ट्रीय पातळीवर संसद (लोकसभा व राज्यसभा) आणि राज्य पातळीवर विधानमंडळ (विधानसभा व विधानपरिषद) अस्तित्वात आहेत. लोकसभा व विधानसभेचा कार्यकाल सामान्यतः पाच वर्षांचा असतो. आपल्या देशामध्ये संविधान सर्वोच्च आहे. संविधानामध्ये कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायव्यवस्था हे तीन लोकशाहीचे मुख्य आधारस्तंभ दिलेले आहेत. देशामध्ये सध्या लोकसभा, विविध राज्यांच्या विधानसभा तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुका वेगवेगळ्या कालावधीत घेतल्या जातात.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

भगवान ईश्वरलाल परदेशी, (सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग) एच.आर.पटेल कला व विज्ञान महिला महाविद्यालय शिरपुर जि. धुळे

How to cite this article:

परदेशी, भगवान. ईश्वरलाल. (2026). एक देश एक निवडणूक. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 114–116. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18383970>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.18383970

त्यामुळे प्रशासकीय यंत्रणेवर ताण येतो, निवडणूक खर्च वाढतो आणि विकासकामांवर परिणाम होतो. या पार्श्वभूमीवर लोकसभा, विधानसभा व स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुका एकाच वेळी घेण्याची संकल्पना म्हणजेच "एक देश एक निवडणूक" ही संकल्पना पुढे आली.

एक देश एक निवडणूक म्हणजे काय ?

एक देश एक निवडणूक या संकल्पनेचा मुख्य उद्देश म्हणजे लोकसभा विधानसभा नगरपालिका यासारख्या सर्व निवडणुका एकत्रितपणे घेणे.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

भारतामध्ये स्वातंत्र्यापासून १९६७ पर्यंत लोकसभा व विधानसभा निवडणुका एकाच वेळी घेतल्या जात होत्या. मात्र १९६८-६९ मध्ये काही राज्यांच्या विधानसभा व १९७० मध्ये लोकसभा विसर्जित झाल्यामुळे ही प्रक्रिया विस्कळीत झाली. त्यानंतर निवडणुका वेगवेगळ्या कालावधीत होऊ लागल्या. १९८३ मध्ये निवडणूक आयोगाने एकत्र निवडणुका घेण्याचा प्रस्ताव ठेवला होता. १९९९ मध्ये लॉ कमिशननेही असाच प्रस्ताव सरकार समोर ठेवला होता. पंतप्रधान मोदी यांचे २०१४ मध्ये सरकार आल्यानंतर एक देश एक निवडणूक घेण्याचा मुद्दा पुन्हा चर्चेत आला. २०१४ च्या भारतीय जनता पक्षाच्या जाहीरनाम्यातही एक देश एक निवडणूक ठेवण्याचा उल्लेख करण्यात आला. २०१६ मध्ये निती आयोगाने एकत्र निवडणुका ठेवण्यासाठी प्रस्ताव समोर आणला होता. पंतप्रधान मोदी २०१९ मध्ये सत्तेत आल्यानंतर त्यांनी एक देश एक निवडणूक यावर चर्चा करण्यासाठी देशातील विविध राजकीय पक्षांच्या नेत्यांना बोलावले होते. यावेळी काँग्रेस, तृणमूल काँग्रेस, बहुजन समाज पार्टी, समाजवादी पार्टी आणि द्रविड मुन्नेत्र कजगम या पक्षांनी जाणं टाळलं होतं. तर आम आदमी पार्टी तेलगू देशम पक्ष, भारत राष्ट्र समिती या पक्षांनी बैठकीला हजेरी लावली होती.

" एक देश एक निवडणूक" संकल्पनेसाठी माजी राष्ट्रपती कोविंद यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती स्थापन करत असल्याची घोषणा केंद्र सरकारने केल्यामुळे या संकल्पनेची पूर्ती करण्यासाठी सरकार सर्व शक्यता तपासून पाहणार असल्याचे स्पष्ट आहे. १९५७ मध्ये तत्कालीन बिहार बॉम्बे, मद्रास, मैसूर, पंजाब, उत्तर प्रदेश आणि पश्चिम बंगाल या सात राज्यांच्या विधानसभा वेळपूर्वी विसर्जित करून एकत्र निवडणुका घेण्यात आल्या होत्या. त्यानंतर १९६७ पर्यंत एकत्र निवडणुका झाल्या नंतर निवडणुका वेगळ्या होऊ लागल्या.

वन नेशन वन इलेक्शन समिती :

माजी राष्ट्रपती रामनाथ कोविंद या समितीचे अध्यक्ष आहेत. केंद्रीय गृहमंत्री अमित शहा राज्यसभेचे माजी विरोधी पक्षनेते गुलाम नबी आझाद पंधराव्या निती आयोगाचे अध्यक्ष एन. के. सिंह यांच्या सह एकूण नऊ जणांचा समिती समावेश आहे. या समितीने जवळपास ६५ बैठकांमध्ये चर्चा करून अहवाल तयार केला. १९१ दिवसांमध्ये समितीने ६५ बैठका घेतल्या. समितीने १६ भाषांच्या १०५ वृत्तपत्रांमध्ये याबाबत जाहिराती दिल्या आणि लोकांच्या सूचना आणि हरकती मागवल्या नंतर त्याचे विश्लेषण करण्यात आले. त्यात २१५५८ नागरिकांशी वेबसाईट, ई-मेल आणि पोस्टाद्वारे चर्चा केली. भारत सरकारने माजी राष्ट्रपती रामनाथ कोविंद यांच्या अध्यक्षतेखाली एकाच वेळी निवडणुकांवरिल उच्चस्तरीय समितीची स्थापना २ सप्टेंबर २०२३ रोजी केली होती. लोकसभा आणि राज्य विधानसभांच्या एकाच वेळी निवडणुका घेण्याची शक्यता शोधणे हे त्यांचे प्राथमिक उद्दिष्ट होते. तसेच भारताचे ४ माजी सरन्यायाधीश, सुप्रीम कोर्टाचे १ माजी न्यायमूर्ती, उच्च न्यायालयाचे १२ माजी न्यायमूर्ती, ४ माजी मुख्य निवडणूक आयुक्त, ८ राज्य निवडणूक आयुक्त यांच्याशीही समितीने चर्चा केली. तसेच अर्थतज्ञ राजकीय पक्ष उद्योजक यांचेही चर्चा केली ४७ राजकीय पक्षांनी याबाबत मत मांडली. त्यापैकी ३२ पक्षांनी याला पाठिंबा दर्शविला तर १५ पक्षांनी विरोध केला. समितीने दक्षिण आफ्रिका, स्वीडन, बेल्जियम, जर्मनी, इंडोनेशिया आणि फिलिपाईन्स यांसारख्या देशांमधील अशा पद्धतीचा अभ्यास केला. भारतात राजकीय वेगळेपण पाहता त्यानुसार मॉडेल तयार करावं लागेल असं मत समितीने मांडले. २०१७ मध्ये निती आयोगाने देश एक निवडणूक या विषयावर श्वेतपत्रिका प्रसिद्ध केली आणि या संकल्पनेच्या अंमलबदनासाठी संभाव्य उपाय सुचवले. तसेच २५५ व्या विधी आयोगाच्या अहवालात या संकल्पनेचा पुरस्कार केला. वन नेशन वन इलेक्शनच्या संदर्भातील अहवाल माजी राष्ट्रपती कोविंद समितीने राष्ट्रपती द्रौपदी मुर्मू यांच्याकडे सादर केला होता.

माजी राष्ट्रपती कोविंद समितीच्या शिफारसी :

- समितीने दोन टप्प्यात निवडणुकीसाठी शिफारस केली आहे.
- पहिल्या टप्प्यात लोकसभा आणि विधानसभा साठी.
- शंभर दिवसा स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुका घेण्याचे या शिफारशीत म्हटले आहे.
- तिन्ही स्तरावरील निवडणुकांसाठी एकच मतदार यादी मतदार ओळखपत्र तयार करण्यासाठी घटनादुरुस्तीची शिफारस करण्यात आली आहे. त्यासाठी किमान निम्म्या राज्यांच्या मान्यतेची आवश्यकता असेल.
- पुरेशी यंत्रणा उपलब्ध होण्यासाठी निवडणूक आयोग नियोजन करेल कर्मचारी, ईव्हीएम, सुरक्षा व्यवस्था करेल अशी शिफारशी मध्ये म्हटले आहे.

एक देश एक निवडणूक : फायदे

- वारंवार होणाऱ्या निवडणुकांवरिल खर्चात मोठी बचत होईल.
- निवडणूक व्यवस्थापन, सुरक्षा व प्रचार खर्च कमी होईल.
- आचारसंहिता वारंवार लागू होण्यामुळे होणारा प्रशासकीय अडथळा कमी होईल.

- धोरणात्मक सातत्य व स्थिरता राखली जाईल.
- सामाजिक धुवीकरण व तणाव कमी होतील.
- मतदानाची टक्केवारी वाढण्याची शक्यता आहे.
- सरकारी साधनसंपत्तीचा कार्यक्षम वापर होईल.
- न्यायालयांवरील निवडणूकविषयक वादांचा ताण कमी होईल
- कामगारांना वारंवार मतदानासाठी रजा घ्यावी लागणार नाही
- प्रशासनाला वारंवार अडकून राहावे लागणार नाही.
- सरकारी तिजोरील भार कमी होईल
- निवडणूकीशी संबंधित वाद कमी होतील.
- आर्थिक विकास वाढू शकतो तसेच सतत धोरण बदलण्याची भीती उद्योगाच्या समोर नसेल.
- रकारी साधन संपत्तीचा वापर मर्यादित होईल.

एक देश एक निवडणूक : तोटे

- संविधान व इतर कायदेशीर चौकटींमध्ये मोठ्या प्रमाणात दुरुस्ती करावी लागेल.
- राज्य व स्थानिक पातळीवरील प्रश्नांना दुय्यम स्थान मिळण्याची शक्यता आहे.
- प्रादेशिक मुद्दे राष्ट्रीय मुद्द्यांखाली दबले जाऊ शकतात.
- सर्व राजकीय पक्षांमध्ये व्यापक सहमती मिळवणे आव्हानात्मक ठरू शकते.

निष्कर्ष :

एक देश एक निवडणूक ही संकल्पना भारतीय लोकशाहीसाठी महत्त्वाची व दूरगामी परिणाम करणारी आहे. खर्च, प्रशासनिक कार्यक्षमता व धोरणात्मक स्थैर्य यांसाठी ही संकल्पना उपयुक्त ठरू शकते. मात्र घटनात्मक, राजकीय व संघराज्यात्मक रचनेतील आव्हाने लक्षात घेता व्यापक चर्चा, सहमती व काळजीपूर्वक अंमलबजावणी आवश्यक आहे. योग्य नियोजन व सर्वसमावेशक दृष्टिकोन स्वीकारल्यास ही संकल्पना भारतीय लोकशाहीला अधिक सक्षम करू शकते.

संदर्भसूची :

1. www.esakal.com , one nation one election, kartik pujari 17-dec-2024.
2. Ramnath Kovind esakal 2 sept 2024, one nation one election committee.
3. BBC news Marathi, one nation one election, विधेयक लोकसभा सादरशिफरासी?
4. www.bbc.com
5. www.deshdoot.com
6. www.agrowon.esakal.com
7. www.sarkarnama.esakal.com
8. www.pib.gov.in
9. mr.wikipedia.org

Original Article

डच साहित्य और संस्कृति: इतिहास, परंपरा और समकालीन स्वर

डॉ. ऋतु शर्मा ननन पॉडे
नीदरलैंड

Email: RituS0902@gmail.com

Manuscript ID:

सारांश:

JRD -2026-180229

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 117-120

February 2026

Submitted: 17 Jan. 2026

Revised: 27 Jan. 2026

Accepted: 07 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

नीदरलैंड में डच साहित्य व संस्कृति की जड़ों से पहचान करने के लिए नीदरलैंड के बारे में जानना आवश्यक है। नीदरलैंड जिसे हॉलैंड के नाम से भी जाना जाता है। हॉलैंड नीदरलैंड का शाब्दिक अंग्रेजी अनुवाद है। नीदरलैंड डच भाषा के दो शब्दों- नेदर(नीचा या गहरा)+लैंड (सतह या जमीन)= नीदरलैंड, जिससे अंग्रेजी या लैटिन भाषा में Hol+ Land = Holland शब्द बना। नीदरलैंड यूरोप महाद्वीप का एक प्रमुख देश है। यह उत्तरी-पूर्वी यूरोप में स्थित है। इसकी उत्तरी-पूर्वी तथा पश्चिमी सीमा पर उत्तरी समुद्र है। इसके दक्षिण में बेल्जियम तथा पूर्व में जर्मनी है। ऐम्सटर्डम इस देश की राजधानी है। देनहाग शहर को प्रशासनिक राजधानी माना जाता है। यहाँ की भाषा डच है। यहाँ पर डच लोगों के अतिरिक्त विभिन्न देशों के लोग जैसे- सूरीनामी हिन्दुस्तानी, भारतीय, तुर्क, मोरक्को, यूरोपीयन, चीनी, इंडोनेशियन, अंतलियान, कैरेबियंस लोग निवास करते हैं। आप यूँ कह सकते हैं कि नीदरलैंड भी एक बहुसंस्कृति देश है। नीदरलैंड्स (Netherlands) एक ऐसा देश है जहाँ कला, संस्कृति और साहित्य केवल अभिव्यक्ति के माध्यम नहीं, बल्कि पहचान और आत्म-चिंतन के साधन भी हैं। डच समाज की बौद्धिक परंपरा यूरोप के अन्य राष्ट्रों की तुलना में अत्यधिक स्वतंत्र, तर्कसंगत और मानवीय रही है। यहाँ के साहित्यकारों ने राजनीति, धर्म, युद्ध, उपनिवेशवाद और मानवीय स्थिति पर गहन चिंतन किया। इस शोधपत्र में डच साहित्य के ऐतिहासिक विकास, प्रमुख लेखकों, प्रमुख विषयों और संस्कृति के पारस्परिक संबंधों का विस्तारपूर्वक अध्ययन प्रस्तुत है।

डच साहित्य का ऐतिहासिक विकास

(क) मध्ययुगीन आरंभ

डच भाषा में लिखित साहित्य की शुरुआत लगभग 12वीं शताब्दी में हुई। उस समय की प्रमुख रचनाएँ धार्मिक ग्रंथों, संतकथाओं, और वीरगाथाओं पर आधारित थीं। “Karel ende Elegast” जैसी रचनाएँ शौर्य और ईश्वर-भक्ति दोनों के संगम को दर्शाती हैं। साहित्य लोक परंपराओं और मौखिक कथाओं से गहराई से जुड़ा था।

(ख) पुनर्जागरण और मानववाद का युग (16वीं सदी)

- यूरोप में पुनर्जागरण की लहर के साथ नीदरलैंड्स में भी मानववाद (Humanism) का उदय हुआ।
- इस दौर के सबसे प्रमुख साहित्यकार Desiderius Erasmus (1466–1536) थे।
- उनकी प्रसिद्ध कृति “The Praise of Folly” (1509) धार्मिक आडंबर, पाखंड और सामाजिक मूर्खताओं की तीखी आलोचना करती है। Erasmus का मानववाद तर्क, ज्ञान और ईमानदार आत्म-चिंतन पर आधारित था।
- Erasmus ने लैटिन और ग्रीक साहित्य को आमजन तक पहुँचाने का प्रयास किया। उनके विचारों ने आगे चलकर प्रोटेस्टेंट सुधार आंदोलन (Reformation) को वैचारिक आधार दिया।

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.18384188

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

डॉ. ऋतु शर्मा ननन पॉडे, नीदरलैंड

How to cite this article:

पॉडे, ऋतु . शर्मा. ननन. (2026). डच साहित्य और संस्कृति: इतिहास, परंपरा और समकालीन स्वर. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 117–120. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18384188>

“Erasmus was the teacher of all Europe.” — Jacob Burckhardt, *The Civilization of the Renaissance in Italy*

(ग) 17वीं सदी: स्वर्ण युग (Golden Age)

यह काल नीदरलैंड्स की समृद्धि, व्यापार और कला-सृजन का स्वर्ण काल था। साहित्य में भी यथार्थवाद और धार्मिक-नैतिक चिंतन का विकास हुआ। Joost van den Vondel (1587–1679) को “डच शेक्सपियर” कहा जाता है। उनकी रचनाएँ “Lucifer”, “Adam in Ballingschap” आदि धार्मिक-नाट्य शैली की उत्कृष्ट मिसालें हैं।

कवि Constantijn Huygens और दार्शनिक Baruch Spinoza ने भाषा और दर्शन को नए आयाम दिए। इस युग की रचनाओं में नैतिकता, ईश्वर-भक्ति, और जीवन के सार्थक प्रयोजन की खोज प्रमुख थी।

(घ) 18वीं–19वीं सदी: प्रबोधन और यथार्थवाद

18वीं सदी में प्रबोधन (Enlightenment) की भावना डच समाज में आई। साहित्य में व्यंग्य, समाज-आलोचना और यथार्थवादी चित्रण दिखाई देने लगे।

19वीं सदी में Multatuli (Eduard Douwes Dekker) ने उपनिवेशवाद पर तीखा प्रहार किया।

उनकी अमर कृति “Max Havelaar” (1860) इंडोनेशिया में डच औपनिवेशिक शासन की क्रूरता का पर्दाफाश करती है।

यह उपन्यास केवल साहित्यिक नहीं, बल्कि सामाजिक और नैतिक दस्तावेज भी है।

“If you want to know the Netherlands, read Max Havelaar.” — *Postcolonial Studies Journal* (Leiden University, 2018)
Multatuli का लेखन डच आत्म-विवेक का प्रतीक बना, जिसने आगे चलकर सामाजिक सुधारों को प्रेरित किया।

(ङ) 20वीं सदी: युद्ध, अस्तित्ववाद और आधुनिकता

द्वितीय विश्व युद्ध (World War II) ने डच समाज और साहित्य को गहराई से प्रभावित किया। युद्ध के बाद की पीढ़ी के तीन लेखकों को “De Grote Drie” (The Great Three) कहा गया —

- Gerard Reve, Willem Frederik Hermans, और Harry Mulisch।
- Gerard Reve की “De Avonden” (1947) युवा मन की ऊब, धार्मिक द्वंद्व और अस्तित्व की निरर्थकता को दर्शाती है।
- W.F. Hermans की “De donkere kamer van Damokles” (1958) वास्तविकता और भ्रम की सीमाओं पर प्रश्न उठाती है।
- Harry Mulisch की “De Aanslag” (The Assault, 1982) * में युद्ध-स्मृति और नैतिक जिम्मेदारी का गहन विश्लेषण है।

इन तीनों ने मिलकर युद्धोत्तर डच साहित्य को आधुनिक चेतना प्रदान की।

(च) समकालीन प्रवृत्तियाँ (21वीं सदी)

आज का डच साहित्य विविधता, प्रवासन, लैंगिकता और वैश्विक पहचान के प्रश्नों पर केंद्रित है।

Manon Uphoff, Arnon Grunberg, Tommy Wieringa, और Ilja Leonard Pfeijffer जैसे लेखक आधुनिक समाज की अस्मिताओं और विडम्बनाओं को उजागर कर रहे हैं। “Modern Dutch fiction has become a mirror of Europe’s cultural crossroads.” — *The Low Countries Review*, 2023

प्रमुख साहित्यकार और उनकी भूमिका

प्रमुख कृतियाँ विषय / योगदान

- Desiderius Erasmus *The Praise of Folly* मानववाद, धार्मिक सुधार, विवेक
- Joost van den Vondel *Lucifer*, *Gysbreght van Aemstel* धार्मिक नाटक, नैतिकता, काव्यशक्ति
- Multatuli (E.D. Dekker) *Max Havelaar* उपनिवेशवाद की आलोचना, नैतिक जागृति
- Gerard Reve *De Avonden* अस्तित्ववाद, सामाजिक अकेलापन
- W.F. Hermans *Nooit meer slapen*, *Damokles* यथार्थ और भ्रम का द्वंद्व
- Harry Mulisch *De Aanslag*, *The Discovery of Heaven* इतिहास, धर्म, युद्ध, मानव नियति
- Hella S. Haasse *Oeroeg* उपनिवेशीय पहचान, स्मृति
- Manon Uphoff *Vallen is als vliegen*

डच साहित्य के मुख्य विषय

1. युद्ध और स्मृति — युद्धोत्तर पीढ़ी का मानसिक तनाव, अपराध-बोध और पहचान की खोज।
2. उपनिवेशवाद और न्याय — Multatuli, Haasse आदि की रचनाएँ औपनिवेशिक अपराध की समीक्षा करती हैं।
3. अस्तित्ववाद और अकेलापन — Reve और Hermans की रचनाओं में मानव-एकांत और निरर्थकता।
4. धर्म और नैतिकता — Erasmus से लेकर Mulisch तक, धर्म की आलोचना और नैतिकता की पुनर्परिभाषा।
5. आधुनिकता, लैंगिकता और स्वतंत्रता — समकालीन लेखन में स्त्री-स्वर, LGBTQ+ और प्रवासी पहचान की अभिव्यक्ति।

डच संस्कृति के आयाम

(क) कला और स्थापत्य

नीदरलैंड्स को “कलाकारों की भूमि” कहा जाता है।

- Rembrandt, Vermeer, Frans Hals और Van Gogh जैसे चित्रकारों ने मानवीय भावनाओं और प्रकाश-छाया की अद्भुत कला रची।
- 20वीं सदी में Piet Mondrian और De Stijl आंदोलन ने आधुनिक कला को सरल ज्यामितीय सौंदर्य दिया।
- वास्तुकला में Gerrit Rietveld की Schröder House (1924) आधुनिक डच डिजाइन का प्रतीक है। (holland.com)

(ख) भाषा और साहित्यिक जीवन

- डच भाषा को राष्ट्रीय गौरव के रूप में देखा जाता है।
- हर वर्ष मार्च में Boekenweek (Book Week) मनाया जाता है, जब पूरे देश में साहित्यिक आयोजन होते हैं।
- Frisian, Limburgish जैसी बोलियाँ भी सांस्कृतिक विविधता का हिस्सा हैं। (en.wikipedia.org/wiki/Boekenweek)

(ग) त्यौहार और सामाजिक परंपराएँ

- Sinterklaas Festival — दिसंबर में मनाया जाने वाला बच्चों का प्रिय पर्व।
- King's Day (Koningsdag) — राजा का जन्मदिन, जब पूरा देश नारंगी रंग में रंग जाता है।
- Bloemencorso Zundert — फूलों की झाँकी का विशाल उत्सव। (en.wikipedia.org/wiki/Sinterklaas)

(घ) समाज और मूल्य

- डच समाज का मूल आधार स्वतंत्रता, समानता और सहिष्णुता है।
- यहाँ व्यक्तिगत आज़ादी, अभिव्यक्ति और सामाजिक न्याय को सर्वोच्च माना जाता है।
- Welfare State Model के अंतर्गत शिक्षा, स्वास्थ्य और सामाजिक सुरक्षा पर विशेष ध्यान दिया जाता है।
- साथ ही, जल-प्रबंधन (Water Management) और पर्यावरण के प्रति जागरूकता डच जीवनशैली का अभिन्न हिस्सा है।

साहित्य और संस्कृति का अंतर्संबंध

डच साहित्य और संस्कृति एक-दूसरे के पूरक हैं।

- साहित्य संस्कृति के अनुभवों को शब्द देता है,
- और संस्कृति साहित्य को विषय, प्रतीक और पृष्ठभूमि देती है।

उदाहरण के लिए, Max Havelaar केवल औपनिवेशिक आलोचना नहीं, बल्कि उस दौर की नैतिक संस्कृति की परतें खोलता है।

Mulisch का The Discovery of Heaven विज्ञान, दर्शन और धार्मिक संस्कृति का समन्वय प्रस्तुत करता है।

“Dutch culture breathes through its literature; each novel is a social mirror.” — European Cultural Studies Review, 2022

समकालीन चुनौतियाँ और प्रवृत्तियाँ

- भाषाई सीमाएँ: डच साहित्य अपेक्षाकृत छोटी भाषा में है, जिससे अनुवाद और वैश्विक प्रसार चुनौतीपूर्ण है।
- उपनिवेशीय अतीत: आधुनिक लेखक अपने अतीत से संवाद कर रहे हैं — अपराध-बोध और स्मृति दोनों से।
- प्रवासन और पहचान: आज का साहित्य बहुसांस्कृतिक समाज की जटिलताओं को उजागर कर रहा है।

- मीडिया और डिजिटल संस्कृति: डिजिटल युग में कहानी-कथन के नए स्वरूप सामने आ रहे हैं।

निष्कर्ष

- डच साहित्य और संस्कृति यूरोपीय सभ्यता की अद्वितीय धरोहर हैं।
- Erasmus से लेकर Mulisch तक, और Manon Uphoff तक — हर लेखक ने अपने समय की आत्मा को शब्दों में उतारा है।
- डच संस्कृति की मूल आत्मा — स्वतंत्रता, तर्क, और मानवता — हर युग में साहित्य के माध्यम से पुनः स्थापित होती रही है।
- यह साहित्य केवल डच समाज का नहीं, बल्कि सम्पूर्ण मानव सभ्यता का दस्तावेज़ है जो यह सिखाता है कि विचार, भाषा और सृजन मिलकर किसी राष्ट्र की आत्मा बनाते हैं।

संदर्भ (References / Bibliography)

1. Erasmus, Desiderius. *The Praise of Folly*. London: Penguin Classics, 1993.
2. Dekker, Eduard Douwes (Multatuli). Max Havelaar. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1860.
3. Reve, Gerard. *De Avonden*. Amsterdam: Van Oorschoot, 1947.
4. Hermans, Willem Frederik. *De donkere kamer van Damokles*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1958.
5. Mulisch, Harry. *De Aanslag*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1982.
6. Haasse, Hella S. *Oeroeg*. Amsterdam: Querido, 1948.
7. Uphoff, Manon. *Vallen is als vliegen*. Amsterdam: Querido, 2019.
8. Burckhardt, Jacob. *The Civilization of the Renaissance in Italy*. New York: Modern Library, 1958.
9. Britannica Editors. "Cultural Life of the Netherlands." *Encyclopaedia Britannica*, 2023.
10. "De Grote Drie (The Great Three)." *Blij met een Boek*, 2022.
11. "Boekenweek – The Dutch Book Week." *Wikipedia*, 2024.
12. "Gerrit Rietveld and De Stijl Movement." *Holland.com*, 2024.
13. "Sinterklaas and Dutch Festivities." *Wikipedia*, 2024.
14. "Dutch Cultural Heritage and Society." *European Cultural Studies Review*, 2022.
15. "Manon Uphoff is Leiden University's Writer-in-Residence." *Leiden University News*, March 2025.
16. "Canon van Nederland: Max Havelaar." *Canonvannederland.nl*, 2024.
17. "Dutch Art and Design in the Golden Age." *The Netherlands Tourism Portal*, 2023.

Original Article

भाषा परिवर्तन आणि २०४७चा विकसित भारत

डॉ. फुला बागूल

एसपीडीएम महाविद्यालय, शिरपूर जि धुळे

Manuscript ID:

सारांश:

JRD -2026-180230

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 121-125

February 2026

“भाषा परिवर्तन आणि २०४७चा विकसित भारत” हा विषय भारताच्या सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक विकासाशी भाषेच्या बदलत्या भूमिकेचा अभ्यास करतो. जागतिकीकरण, तंत्रज्ञान, डिजिटल माध्यमे आणि बहुभाषिकता यांमुळे भारतीय भाषांमध्ये लक्षणीय परिवर्तन घडून येत आहे. मातृभाषा, राष्ट्रभाषा आणि जागतिक भाषांमधील संतुलन साधत शिक्षण, प्रशासन, उद्योग आणि नवोन्मेष क्षेत्रात प्रभावी संवाद साधणे विकसित भारताच्या संकल्पनेसाठी अत्यावश्यक आहे. भाषिक समावेशन, ज्ञाननिर्मिती आणि सांस्कृतिक ओळख जपून आधुनिक गरजांशी जुळवून घेणे हे २०४७ पर्यंत भारताला विकसित राष्ट्र बनविण्याचे महत्वाचे साधन ठरू शकते. **मुख्यशब्द** : भाषा परिवर्तन, विकसित भारत २०४७, बहुभाषिकता, डिजिटल भाषा, शिक्षण व्यवस्था, सांस्कृतिक ओळख

Submitted: 17 Jan. 2026

Revised: 27 Jan. 2026

Accepted: 07 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

प्रास्ताविक

भारत ही भाषा आणि बोली वैशिष्ट्यांनी समृद्ध असलेली भूमी आहे. सर्वाधिक भाषा आणि बोली आपल्या भारत देशात बोलल्या जातात. भारतात बोलल्या जाणाऱ्या विविध भाषांचा आणि बोलींचे सर्वेक्षण व त्यांचे अहवाल ही वेळोवेळी प्रसिद्ध झाले आहेत. डॉ. मोनिका ठक्कर यांनी तसेच विविध बोलीभाषेतील कथांचे संग्रह विविध बोलींचे स्वरूप सांगणारे ग्रंथ प्रकाशितही केले आहेत. डॉक्टर गणेश देवी यांनी केलेले बोलींच्या व भाषांच्या संवर्धनाचे प्रयत्न सर्वश्रुत आहेत. भारतातील या बोली वैविध्यांचे एक प्रमुख कारण म्हणजे या देशावर राज्य करणाऱ्या विविध भाषिक राजवटी हे आहे. अगदी ज्ञात काळातील यादव राजवट बहामनी राजवट शिवरायांची राजवट पेशव्यांची राजवट इंग्रजांची राजवट अशा विविध राजवटीत मराठी भाषेत वेळोवेळी कालसापेक्ष परिवर्तने येत गेली आहेत. मराठीचे कालिक भेद हा अभ्यास प्रांतच या वैविध्याची साक्ष देतो. मूल निवासींसह आर्य व आर्यतर राजवटींनी या देशातील भाषांना आकार दिला आहे. त्या घडविल्या आहेत. उर्दू, पाली यांसारख्या भाषांचे जन्मस्थानच भारत आहे. या अंगाने पूर्वीपासूनच भारत ही जागतिक भाषामहासत्ता आहे.

भारतातील भाषा वैविध्य

भारतात भाषावार राज्ये ही वास्तवताच या वैविध्याचा मोठा पुरावा आहे. केरळची मल्याळम, तामीळनाडूची तमिळ, कर्नाटकची कानडी, आंध्रप्रदेशची तेलगू, महाराष्ट्राची मराठी, गुजरातची गुजराती, उत्तर भारतातील राज्यांची हिंदी, पंजाबची पंजाबी, हरियाणाची हरियाणवी, राजस्थानची राजस्थानी, बंगालची बंगाली, आसामची आसामी, ओरिसाची ओरिया, गोव्याची मालवणी अशी ही भाषावार नैसर्गिक प्रांतरचना हे आपले वैशिष्ट्य. प्रांताप्रांताच्या या प्रमाण भाषांसोबतच ठिकठिकाणीच्या बोलीभाषा हे देखील आपले वैशिष्ट्य आहे. संथाली भोजपुरी ब्रज यांसारख्या कितीतरी भाषा आणि बोली बोलल्या जातात.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.18384238

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

डॉ. फुला बागूल, एसपीडीएम महाविद्यालय, शिरपूर जि धुळे

How to cite this article:

बागूल, फुला. (2026). भाषा परिवर्तन आणि २०४७चा विकसित भारत. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 121–125. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18384238>

अगदी महाराष्ट्राचाच विचार केला तरी अनेक बोलीभाषा बोलल्या जातात विदर्भात वैदर्भी,कोकणात कोकणी,मराठवाड्यात मराठवाडी, एवढेच कशाला आपल्या खानदेशातही मोठेच बोली वैविध्य आहे.अहिराणी,लेवा (तावडी)बंजारा, गुर्जरी, मेमणी या बोली खानदेशात प्रांता प्रांतानुसार बोलल्या जातात.या बोलीतही पोटभेद आहेत. अहिराणीचे उदाहरण घेतले तर मध्यवर्ती अहिराणी, नंदुरबारी अहिराणी,सुरती अहिराणी, बागलाणी अहिराणी , वरल्यांगी , खाल्यांगी , तसांगी ,लाडशिक्की वगैरे. म्हणूनच जगाच्या पाठीवर एवढे भाषा आणि बोली वैविध्य असलेला एक मात्र देश भारत देश आहे .जशा भाषा तशा संस्कृती या न्यायाने एकाच भारत देशात अनेक संस्कृती गुण्यागोविंदाने नांदत असतात. यामुळेही सांस्कृतिक दृष्ट्या खऱ्या अर्थाने भारत हीच महासत्ता आहे.

भाषांच्या अस्तित्वाचे प्रश्न

भाषांच्या अस्तित्त्वाने नेहमीच अभ्यासक काळजी वाहताना दिसतात.ही काळजी प्रामुख्याने भाषांवरील आक्रमणामुळे निर्माण झाली आहे.अशा प्रकारच्या बाह्य आक्रमणामुळे भाषेचा बाज विघडतो.तिचे मूळ रूप विस्मरणात जाण्याची भीती निर्माण होते.यामुळे भाषेच्या अस्तित्व रक्षणाच्या व तिच्या संवर्धनाच्या अंगाने काही लोक आपापल्या स्तरावर छोटी-मोठी चळवळही चालवतात. अशा चळवळींना किती यश येते याचे कोणतेही सर्वेक्षण झालेले नाही.तथापि अशा प्रयत्नांचे कौतुक व्हायलाच हवे. दुसऱ्या बाजूला काही अभ्यासक असे म्हणतात की भाषा केवळ रूप बदलतात त्या नष्ट होत नाहीत यातही तथ्य आहे. अगदी मराठीचाच विचार केला तरी यादवकालीन भाषा , बहामनी कालीन भाषा, शिवकालीन भाषा, पेशवेकालीन भाषा , आंग्लकालीन भाषा ते सांप्रतकालीन भाषा अशी अनेक वळणे मराठी भाषेने पचवली आहेत .अनेक आक्रमणे झेलत ती आजही टिकून आहे .भले तिचे रूप काळानुसार बदलत गेले असेल पण ती नष्ट झालेली नाही. तरी एक मूळ प्रश्न कायम राहतो तो म्हणजे भाषेचे हे बदललेले रूप हीच मूळ भाषा आहे का?याचे उत्तर अर्थातच नाही असे आहे.समाजात नवनव्या व्यवस्थांचा उदय होत राहतो या नव्या व्यवस्था आपल्यासोबत नवे शब्द आणत असतात.अगदी उदाहरणच द्यायचे झाले तर ब्युटी पार्लरचे क्षेत्र संगणकाचे क्षेत्र या नव्या व्यवस्था आपल्याकडे आल्या.

१९८० च्या दशकात या व्यवस्था नव्हत्या.या दोन्ही व्यवस्थांनी इंग्रजी शब्द आणले. हार्डवेअर,सॉफ्टवेअर,पेन ड्राईव्ह, ई-मेल, वेबसाईट , पोर्टल इ.ब्युटी पार्लरच्या क्षेत्रानेही इंग्रजी शब्द आणले . आयब्रो पेन्सिल, फेशियल, लिपस्टीक इ.नव्या व्यवस्थांचे स्वागतच आहे शिवाय त्या येणे आपण थांबवूही शकत नाही .अशावेळी विरोध नव्या व्यवस्थांच्या आगमनाला नसतो .नाराजी असते ती फक्त या व्यवस्थांनी आणलेल्या इंग्रजी शब्दांची. या इंग्रजी शब्दांच्या वापरामुळे भाषेची प्रकृती विघडते. उदा ."मी वॉश घेऊन फ्रेश होतो आणि शॉपिंगला मार्केटला जातो ", "तू माझ्या स्कुटीवर बस मी तुला तुझ्या घरी ड्रॉपतो" अशा परकी शब्दांच्या वापराने भाषेच्या डौलाचे ,तिच्या रूपाचे नुकसान होते. हे नुकसान भाषेच्या अस्तित्वाशी जोडले जाऊन भाषा मृत होत आहेत असे म्हटले जाते .परकी शब्दांच्या वापराने होणारे हे नुकसान टाळता येण्यासारखे असते . उदाहरणार्थ मी ब्युटी पार्लर विषयक इंग्रजी शब्दांना पर्यायी मराठी शब्द सुचवले आहेत. लिपस्टीक = औष्ठय कांडी, आयब्रो पेन्सिल = भुवई लेखणी, बॉडीस्प्रे = देहफवारा इ . संगणक व्यवस्थेतील पेनड्राईव्ह या इंग्रजी शब्दाला मजकूर कुपी हा मराठी शब्द सूचविला आहे .अशा प्रयत्नातून मराठी भाषेचा डौल ,मराठी भाषेची प्रकृती सांभाळता येईल. हिंदी चित्रपट आणि हिंदी मालिकांच्या प्रभावातून युवकांच्या भाषेचीही वाट लागली आहे. "तो तिच्यावर शक करतो", "तिच्या येण्याची गुंजाईश नव्हती ", " तुला माझ्यावर यकीन नाही का?"," तो गलती करून बसला " अशी ही युवकांची मराठी भाषा! हे चित्र खरोखरच भाषेच्या संवर्धनासाठी चिंताजनक आहे.

जागतिकीकरण आणि भाषा

आज आपण जागतिकीकरणाच्या दुसऱ्या तिसऱ्या टप्प्यावर आहोत. सर्व ग्लोबल गोष्टी आता लोकल होत आहेत.विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा परीघ खेडोपाडी विस्तारला आहे. आधार कार्ड मधील दुरुस्ती करण्यासाठी आता ग्रामस्थाला तालुक्याच्या गावाला येण्याची गरज नाही त्याच्या खेड्यावरच आता सायबर कॅफे उघडले आहेत. आता सर्व प्रकारचे दुकानदारच ग्राहकाच्या दारावर वस्तू विक्रीसाठी येत आहेत .संपर्क क्रांतीमुळे तर विदेशात असलेल्या मुलाबाळांशी आता रोजच भेट होत आहे .जागतिकीकरणाने सगळ्यांनाच झपाटून टाकले आहे .आता या जागतिकीकरणाचे तोटे असले तरी आपण सगळेच त्याचे काही ना काही प्रमाणात लाभार्थी झालो आहोत .जागतिकीकरणाने एका बाजूला लहान उद्योगांचा जीव घेतला .वर्चुअल जगात जगणाऱ्या लोकांचे नातेसंबंध दुरावले . ग्रांथिक वाचन कमी झाले .इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांचे आक्रमण वाढले .माणूस ग्राहकात रूपांतरीत झाला . या ना त्या नात्याने आपण सर्व बाजार व्यवस्थेचे भागधारक झालो .हे झाले जागतिकीकरणाचे आर्थिक व सामाजिक परिणाम .भाषेच्या प्रांतातही जागतिकीकरणाच्या वर्चस्वामुळे काही परिणाम घडून आले .आमची भाषा अधिक प्रमाणात इंग्रजाळली. आम्ही पूर्वी निदान मराठी मोठी क्रियापदे वापरत असू . आता तर आम्ही तिथेही इंग्रजी क्रियापदे योजू लागलो आहोत .मराठी माध्यमातून शिकणाऱ्या मराठीतून बोलणाऱ्या मुलांचे भवितव्य धोक्यात आहे असा प्रकारचा गाजावाजा शिक्षण क्षेत्रातल्या उद्योजकांकडून केला गेला. इंग्रजी माध्यमात मराठी हा विषय

केवळ नियमाचा भाग आहे म्हणून तो कसातरी उरकला जातो. पुन्हा येऊ घातलेली हिंदीची सक्ती या प्रकारच्या घटनांमुळे भाषेची चिंता वाटणे नैसर्गिक आहे. भाषा ही जरी संज्ञापनाचे साधन असली तरी भाषा ही केवळ तेवढ्यापुरती व्यास नाही. भाषा संस्कृतीशी घट्टपणे निगडित असते .

एखादा भाषक समूह संख्येने कमी झाला अथवा उदरनिर्वाहार्थ स्थलांतरित झाला तर त्याची भाषाच फक्त संकटात येत नाही तर तो समूह देखील सर्व आघाड्यांवर मागे पडत जातो .म्हणूनच जागतिक सत्तेच्या वाटा भाषेतून जातात असे म्हटले जाते .आज जगावर इंग्रजीचा पगडा आहे . उद्या चीन जर जागतिक महासत्ता झाला तर कदाचित् चिनी भाषेचा संपूर्ण जगावर पगडा बसेल .भाषा ही अशी संस्कृतीशी ; महासत्तेशी निगडित असते .एखाद्या समूहाला आपले अस्तित्व टिकवायचे असेल आपले वर्चस्व टिकवायचे असेल तर अगोदर त्यांनी आपली भाषा टिकवली पाहिजे हे महत्त्वाचे .आपण आज भाषिक लोकशाहीच्या युगात वावरत आहोत . लिखित भाषेपेक्षा मौखिक भाषेला आता महत्त्व आले आहे .कुणाचीच भाषा ही कनिष्ठ नाही , कुणाचीच भाषा अशुद्ध नाही अशा प्रकारची विधाने आपल्या कानावर येत असतात .ही विधाने भाषेच्या संवर्धन व संरक्षणासाठी पूरकच आहेत.भाषेच्या संवर्धनात शासनापेक्षाही ती भाषा बोलणाऱ्या लोकांची जबाबदारी मोठी आहे .जागतिकीकरणाने आमच्या भाषेत हिंदी इंग्रजी शब्दांचा भरणा अधिक झाला असला तरी आम्ही ठरविले तर त्या इंग्रजी हिंदी शब्दांऐवजी आमच्या भाषेचे शब्द वापरून आम्ही आमच्या भाषेची प्रकृती पुन्हा ठीक करू शकतो .येथेही पुन्हा लोकसहभाग हाच कळीचा मुद्दा ठरणार आहे. जागतिकीकरणाची पुढील पर्वे आम्ही रोखू शकत नसलो तरी भाषेचे मूळ रूप टिकून ठेवण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करणे हे मात्र नक्कीच आमच्या हातात आहे .

भाषेतील वाचन

एकेकाळी महाराष्ट्राची ओळख वाचन वेडा अशी होती .सायंकाळी घराघरातून धार्मिक ग्रंथांचे वाचन होत असे .दिवाळी अंक वाचनाची मोठी परंपरा महाराष्ट्राला होती आंग्ल काळात मराठी ग्रंथकारांनी लिहिलेल्या वैचारिक निबंधांनी स्वातंत्र्य आंदोलनात मोठे योगदान दिले हे सर्वश्रुत आहे .आज मात्र वाचनाची स्थिती अजिबात समाधानकारक नाही . स्वतः लेखकच एखाद्या मासिकातील आपल्या स्वतःच्या लेखा व्यतिरिक्त इतरांचे लेख वाचेलच याची शाश्वती नाही .वाचक नाहीत वर्गणीदार नाहीत म्हणून काही नियतकालिकांचे प्रकाशन थांबले आहे अथवा केवळ ई स्वरूपात ते उपलब्ध होत आहेत .वाचनासाठी वेळ काढावा लागतो ,वाचन केल्याचे अगणित फायदे आहेत हेच आता लोक विसरले आहेत .तरुणांनी तर ग्रांथिक वाचनापासून फारकतच घेतली आहे .आजचा तरुण फेसबुक व्हाट्सअप इंस्टाग्राम यांसारख्या डिजिटल माध्यमातून पोस्ट वाचतो . नाही असे नाही .पण या माध्यमातून ज्ञान मिळते का हा प्रश्न आहे .आल्हाद (वाचनाने मिळणारा ब्रह्मानंद) मिळवायचा असेल , जीवन समृद्ध करायचे असेल तर ग्रांथिक वाचन झाले पाहिजे .युवकांना पुन्हा ग्रंथ वाचनाकडे वळविण्याचे मोठे आव्हान वाचन संस्कृती समोर आहे .नगरदेवळा येथील ग्रामस्थांनी ठराव करून रोज एक तास टीव्ही मोबाईल बंद करून एकमेकांना भेटावे ,चर्चा करावी ,वाचन करावे , मुलांनी अभ्यास करावा , खेळ खेळावेत असे ठरविले .हे अनुकरण सर्वत्र झाले तर पुन्हा एकदा महाराष्ट्र वाचनाकडे वळू शकेल . काय वाचावे ,कसे वाचावे , केव्हा वाचावे ,का वाचावे , वाचनोत्तर करावयाची कामे याचे देखील मार्गदर्शन वाचकांना करण्याची वेळ आली आहे .वाचन संस्कृती बळकट झाली की ती भाषा बळकट झाली असे समजावे .

विकसित भारत आणि भाषांचे भवितव्य

येणाऱ्या काळात भारतीय भाषांच्या भवितव्याच्या संदर्भाने काही विधाने तर्काच्या आधारावर करता येतात.केवळ आपल्या प्रांताच्या मराठी भाषेचा विचार केला तरी साधारणपणे बहुसंख्य अभ्यासकांच्या मते मराठी भाषेचा जन्मकाळ हा आठवे नववे शतक असा मानला जातो .काहींनी तो इसवी सनाच्या चौथ्या शतकापर्यंत मागे नेला आहे. मराठी भाषेच्या अस्तित्वाची लिखित पुरावे हे यादव राजवटीतील काही शिलालेख ताम्रपट या माध्यमातून मिळतात .श्रवण बेळगोळ व अक्षी हे प्राचीनतम शिलालेख असून त्यातील काही शब्द व भाषा मराठी वळणाची आहे .ज्योतिष रत्नमाला , कुवलयमाला , राजमती प्रबोध , लीळाचरित्र ,ज्ञानेश्वरी विवेक सिंधू यां सारख्या ग्रंथांनी तत्कालीन मराठीच्या अस्तित्वाची सिद्धता केली आहे .मराठीचा ज्ञात इतिहास यादव काळापासून मानला तरी मराठी चा विकास उत्तरोत्तर होत गेलेला आहे .यादव काळानंतर आलेला बहामनी राजवटीचा काळ त्यानंतरचा शिवकाळ , पेशवे काळ , आंग्ल काळ , स्वातंत्र्य पूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळ येथपासून ते सांप्रतकालीन काळ अशा अनेक राजवटी राजसत्ता मराठी भाषेने अनुभवले आहेत .त्या त्या काळात राजसत्तेच्या प्रभावाने तिच्यात काही तात्कालिक बदल झालेही तथापि तिची मूळ प्रकृती मात्र बदलली नाही .तिची रूपे बदलत गेली तिच्यात वेगवेगळ्या भाषांचे शब्द मिसळत गेले .तिने कुणाकडून क्रियापद रूपे कुणाकडून विभक्ती रूपे स्वीकारली .राजवटीच्या प्रभावातून काही वर्ण नव्याने आले काही वर्णांचा लोप झाला .स्वर व व्यंजनांची संख्या कमी जास्त होत गेली .तथापि हे सर्व बदल काळाची गरज म्हणून ,राजवटीचा प्रभाव म्हणून तात्कालिक स्वरूपाचे होते .कधी नव्हे ती आजच्या काळात भाषांच्या अस्तित्वाच्या अंगाने मोठ्या प्रमाणावर चर्चा होत आहे .अलीकडेच त्रिभाषा सूत्रावर विचारविनिमय सुरू आहे .नव्या शैक्षणिक धोरणात स्थानिक भाषांना प्राधान्य दिले जात आहे .आपली भाषा ही ज्ञानभाषा व्हावी करिअरची भाषा व्हावी रोजगाराच्या संधी तिने उपलब्ध करून द्यायला हव्यात अशा प्रकारची अपेक्षा सर्वच भाषक बाळगू लागले आहेत .त्यात गैरही नाही .

भाषांचे भवितव्य आणि चिंतकांचे चिंतन

भाषावैविध्य ही समस्या मुळीच नसून खरे तर ती राष्ट्रीयत्व साध्य करणारी महत्त्वाची घटना आहे असे डॉक्टर भालचंद्र नेमाडे यांना वाटते . ते लिहितात -"वर्तमानकालीन तसेच भूतकालीन अशा दोन्ही दिशांनी भाषा ही समाज मानसावर अधिकार गाजवून विविध सामाजिक समूहांना-जातिजमातींना सुसंघटित ठेवण्याचे राष्ट्रीय कार्य करत असते. ह्यामुळे भाषेचा राष्ट्रीयतेशी घनिष्ठ संबंध आहे. हिंदुस्थानासारख्या बहुभाषिक देशात एकूण १६५२ स्वतंत्र भाषा अजून टिकून आहेत. हा उपखंड ह्यामुळेच भाषाशास्त्रीय संशोधनाला सतत आव्हान देत आला आहे. बहुभाषिक समाजाचा एकजिनसीपणा कायम ठेवणारे हे राष्ट्रसंघीय तत्त्व हिंदुस्थानासारख्या प्राचीन महाव्यवस्थेत विकसित होत आलेल्या भाषिक समूहांना आपल्या विशाल अस्मितेचे प्रतीक वाटणे स्वाभाविक आहे. भाषिक बंधुभाव हा सर्वात आवश्यक असा सांस्कृतिक दुवा समजला जातो."१ भाषेचे भवितव्य या अंगाने प्रा. प्र. ना. परांजपे यांनी केलेले चिंतन पहा - "जगात सध्या सुमारे ६,००० भाषा आहेत. पण त्यापैकी सुमारे ३,००० भाषा इतक्या आजारी आहेत की त्या लवकरच मृत होण्याची शक्यता आहे. दर दोन आठवड्यांनी कुठे ना कुठेतरी एक भाषा मरते आहे. म्हणजे, त्या भाषेचा अखेरचा भाषक काळाच्या पडद्याआड जात आहे. एखाद्या भाषेचा अखेरचा भाषक मरतो तेव्हा ती भाषा मरते. सध्या जगात सुमारे ६० भाषा अशा आहेत की त्यांचा प्रत्येकी एकच भाषक जिवंत आहे. जगातल्या सुमारे ९६ टक्के भाषा फक्त चार टक्के लोक बोलतात. न्यू गिनीमध्ये ७५० भाषा बोलल्या जातात; नायजेरियात ४५०. भारतातही शेकडो भाषा बोलल्या जातात. यातल्या अनेक भाषा आज धोक्याच्या क्षेत्रात आहेत. छोट्या आदिवासी समाजांच्या भाषा नष्ट होण्याची आणि त्यांची ओळख पुसली जाण्याची भीती आहे कारण इंग्रजी भाषेचा प्रचंड स्टीमरोलर त्यांना दाबून टाकत आहे. आणि स्टीमरोलर फक्त इंग्लिश भाषेचाच नाही; दक्षिण अमेरिकेत तो स्पॅनिश भाषेचा आहे, नायजेरियासारख्या आफ्रिकी देशांत अरेबिकचा आहे, आणि रशियन प्रजासत्ताक व आसपासच्या देशांत रशियनचा आहे. त्या त्या राष्ट्रातील भाषक जागे राहून काही हालचाल करतील तरच या स्टीमरोलरना प्रतिबंध होईल.

आपल्या भाषेचे रक्षण करायचे म्हणजे काय करायचे ? सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे त्या भाषेच्या भाषकांना आपली भाषा जगण्याची व तिला जगवण्याची निकड वाटली पाहिजे. दुसरी गोष्ट म्हणजे तशी निकड सरकारलाही वाटली पाहिजे. भाषिक बहुलतेचे व बहुविधतेचे महत्त्व जगातील सरकारांना पटले पाहिजे. बहुतेक सरकारांना जनतेच्या सांस्कृतिक बहुविधतेचा अभिमान वाटतो. पण काही भागांत भाषिक अल्पसंख्याकांची भीती बाळगली जाते. उदाहरणार्थ, आफ्रिकेत वंश व भाषा परस्परंशी निगडित आहेत. इतरत्र विशेषतः युरोपमध्ये - भाषिक अल्पसंख्याकांचे हक्क जपण्यासाठी कायदे करण्यात आले आहेत. संयुक्त राष्ट्रसंघाने मानवी हक्कांचा जाहीरनामा जारी केला आहे; पण मानवाच्या भाषिक हक्कांचा जाहीरनामा तयार झालेला नाही."२ यांसारखे उपाय प्रत्यक्षात अंमलबजावणीत येतील तेव्हा भाषेच्या भवितव्याच्या संदर्भाने वाटणारी भीती काही अंशी दूर होऊ शकेल .२०४७ किंबहुना त्यापुढील काळातही भाषा टिकाव्यात किंबहुना नव्या व्यवस्थानुसार नव्या भाषांची निर्मिती होत राहावी असे झाले तरच विकसित भारतात भाषावैविध्य नांदू शकेल .

विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात जसजसे नवनवीन बदल होत जातील तसतशी त्या त्या क्षेत्राची विशिष्ट भाषा निर्माण होत राहिल .नव्या संकल्पना नवे शब्द हे अशाच बदलातून संभवतात या संदर्भात डॉ धनागरे लिहितात - "प्रत्येक विज्ञान आपली स्वतंत्र अशी भाषा विकसित करित असते. त्यासाठी कधी दैनंदिन वापरात असलेल्या काही संज्ञा व संकल्पना स्वीकारल्या जातात. मात्र तसे करताना त्या शब्दांवर पारिभाषिकतेचा मुलामा चढविण्यात येतो. कधीकधी रोजच्या व्यवहाराची भाषा शास्त्रीय निरीक्षणे व तथ्य-आकलनाच्या मांडणीला अपुरी वाटते तेव्हा नव्या संकल्पना, नव्या संज्ञांचा वापर एका विशिष्ट अर्थाने केला जातो. "३ वरील चिंतनातून काही गोष्टी सुस्पष्ट होतात त्या म्हणजे भाषा वैविध्य ही समस्या नसून ते आपले सामर्थ्य आहे. नव्या व्यवस्था, नवी भाषा , नवे शब्द , नव्या संज्ञा आणतात त्यात गैर नाही. भाषेची घडण होण्यासाठी या घटना आवश्यकही असतात .भाषेचे भवितव्य सुरक्षित करण्यासाठी विविध उपाय अमलात आणणे गरजेचे आहे. ते आणत असताना भाषा बोलणाऱ्या लोकांनी देखील विशिष्ट प्रकारचे प्रयत्न करणे गरजेचे आहे .

समारोप

कुठल्याही देशाचा विकास हा केवळ भौतिक मापदंडांनी केला जात नाही. देशाच्या विकासात भौतिक विकासाचा निर्णय वाटा असला तरी सोबतच सांस्कृतिक विकास हा देखील महत्त्वाचा असतो .भाषा हा संस्कृतीचा अविभाज्य असा भाग असतो .भाषेचे अस्तित्व हे एका अंगाने त्या त्या मानवी समूहाच्या किंबहुना त्या त्या भाषिक राष्ट्राच्या अस्तित्वाशी घट्टपणे निगडित असते .म्हणून ज्याप्रमाणे राष्ट्राचे सार्वभौमत्व महत्त्वाचे आहे तितकेच राष्ट्रातील भाषांचे अस्तित्व महत्त्वाचे आहे .२०४७ च्या विकास पर्वा कडे जात असताना भाषाविषयक भान अधिक सूक्ष्म अधिक जागृत अधिक संवेदनशील असणे अत्यंत गरजेचे आहे . उद्याच्या विकसित भारतात नव्या व्यवस्था येतील . या नव्या व्यवस्था नव्या भाषा आणतील .अशावेळी या नव्या भाषांकडे ' भाषेची मूळ प्रकृती बिघडवली 'अशा अंगाने न पाहता स्वागतशील अंगाने पाहायला हवे .या नव्या व्यवस्था आपापल्या परीने भाषेच्या समृद्धीत आपापले योगदान देत असतात हे देखील खरे आहे .भारताच्या भौतिक विकासा सोबतच भारतीय भाषांचा विकास हे सूत्र लक्षात घेतले पाहिजे .

जगात कितीही बदल झाले जागतिकीकरणाच्या लाटांवर लाटा येत गेल्या तरी भारतीय भाषा या टिकून राहतील यात कुठलीही शंका नाही .भाषांच्या संरक्षण व संवर्धनासाठी ती भाषा बोलणाऱ्या लोकांची इच्छाशक्ती मात्र शाबूत असली पाहिजे .शासन

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2(II)| February- 2026

स्तरावरही भाषांच्या संदर्भातले प्रश्न संवेदनशील पद्धतीने हाताळले जावेत .भाषिक लोकशाहीच्या युगात कुठल्याही भाषेचा दुःस्वास करणे हे अंतिमतः मानवी समूहासाठी घातक ठरेल .

संदर्भ

- १) नेमाडे डॉ भालचंद्र (२०१७) भाषेतून भाषेकडे . . आणि भाषांतराकडे , (प्रस्तावना) लेखक प्रा . प्र ना परांजपे , प्रफुल्लता प्रकाशन पुणे पृ .१२
- २) परांजपे , प्र ना (२०१७) भाषेतून भाषेकडे . . आणि भाषांतराकडे , प्रफुल्लता प्रकाशन , पुणे पृ .२१
- ३) धनागरे , द . ना (२००५) संकल्पनांचे विश्व आणि सामाजिक वास्तव , प्रतिमा प्रकाशन , पुणे पृ .११

Original Article

भारतीय सशस्त्र सेनादलांचे आधुनिकीकरण आणि व्हिजन 2047

डॉ. प्रवीण बाबुराव मोरे

M.A., B.Ed., NET.Ph.D. सहयोगी प्राध्यापक, संरक्षण आणि सामरिकशास्त्र विभाग, जगन्नाथ कडवादास शाह आदर्श महाविद्यालय

निजामपूर-जैताणे ता. साक्री जि. धुळे

Email: morepravin5586@gmail.com

Manuscript ID:

सारांश:

JRD -2026-180231

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 126-129

February 2026

Submitted: 18 Jan. 2026

Revised: 28 Jan. 2026

Accepted: 08 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

“भारतीय सशस्त्र सेनादलांचे आधुनिकीकरण आणि व्हिजन 2047” हा विषय भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षा धोरणाशी आणि दीर्घकालीन विकास उद्दिष्टांशी संबंधित आहे. बदलते जागतिक सुरक्षा वातावरण, तांत्रिक प्रगती, सायबर युद्ध, अवकाश व ड्रोन तंत्रज्ञान यांमुळे सशस्त्र सेनादलांचे आधुनिकीकरण अत्यावश्यक झाले आहे. स्वदेशी संरक्षण उत्पादन, आत्मनिर्भरता, संयुक्त सैन्य रचना आणि डिजिटल क्षमता यांवर भर देत भारत 2047 पर्यंत सक्षम व आधुनिक संरक्षण शक्ती बनण्याचा प्रयत्न करित आहे. मजबूत, तंत्रज्ञानाधारित आणि व्यावसायिक सशस्त्र सेनादले ही विकसित भारताच्या व्हिजन 2047 साठी सुरक्षेची भक्कम पायाभरणी ठरतील.

मुख्यशब्द : भारतीय सशस्त्र सेनादले, आधुनिकीकरण, व्हिजन 2047, राष्ट्रीय सुरक्षा, संरक्षण तंत्रज्ञान, आत्मनिर्भर भारत

प्रस्तावना:

प्रत्येक राष्ट्राचे सेनादल हे सद्यस्थितीत राष्ट्राला सुरक्षेची किती गरज आहे हे लक्षात घेऊन राष्ट्राची सुरक्षा कशी आबादित ठेवली जाईल हा उद्देश डोळ्यासमोर ठेवला जातो व भविष्यातील रणनीती आखली जाते. मुख्यतः आपले शत्रू राष्ट्र कोणते आहेत हे लक्षात घेऊन आपले ध्येय ठरवले जाते. भारत हा एक सार्वभौम गणराज्य म्हणून ओळखला जातो. भारताच्या शेजारी पाकिस्तान आणि चीन हे दोन राष्ट्रांची रणनीती ही नेहमी भारताच्या विरोधी असते तसेच भारताचा भूभाग हस्तगत करण्यासाठी हे दोन्ही राष्ट्र अग्रेसर असतात तेव्हा त्यांना शह देण्यासाठी भारतीय सशस्त्र सेनादलाचे महत्त्व अधिक आहे. त्यासाठी सशस्त्र सेनादलांचे आधुनिकीकरण करणे अत्यंत गरजेचे आहे. आज सशस्त्र सेनादलांचे महत्त्व अधिक वाढले आहे ज्यावेळेस 1947 ला भारताला स्वातंत्र्य मिळाले तसेच पाकिस्तानला देखील 1947 ला स्वातंत्र्य मिळाले परंतु जम्मू-काश्मीर हस्तगत करण्यासाठी पाकिस्तानने अचानक 1947 ला भारतावर आक्रमण केले. ते थोपवण्यासाठी भारताने प्रयत्न केलेत तेव्हा भारतीय राज्यकर्त्यांचे लक्षात आले की, सशस्त्र सेना दलाचे आधुनिकीकरण करणे गरजेचे आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

डॉ. प्रवीण बाबुराव मोरे, M.A., B.Ed., NET.Ph.D. सहयोगी प्राध्यापक, संरक्षण आणि सामरिकशास्त्र विभाग, जगन्नाथ कडवादास शाह आदर्श महाविद्यालय निजामपूर-जैताणे ता. साक्री जि. धुळे

How to cite this article:

मोरे, . प्रवीण . बाबुराव . (2026). भारतीय सशस्त्र सेनादलांचे आधुनिकीकरण आणि व्हिजन 2047. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 126–129. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18384283>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.18384283](https://doi.org/10.5281/zenodo.18384283)

हे लक्षात आले. आत्तापर्यंत भारतावर पाकिस्तानने चारदा अचानकपणे आक्रमण केले आहे तर 1962 ला चीन ने भारतावर आक्रमण केले व बराचसा आपला भूप्रदेश हस्तगत केला. व तेव्हा भारताच्या सेनादलातील कमतरता लक्षात आल्यात व भारतीय सेनादलांचे आधुनिकीकरण करणे किती गरजेचे आहे हे प्रखरतेने लक्षात आले.

भारतीय सशस्त्र दलांचे आधुनिकीकरण:

भारतीय सेनादलांचा आधुनिकीकरणाचा दृष्टिकोनातून विचार खऱ्याअर्थाने 1977-78 पासून सुरू झाला कारण दुसऱ्या महायुद्धात जुन्या शस्त्रास्त्रांच्या साह्याने युद्ध करण्यात आले त्याच्या मर्यादा या सेनादलाच्या लक्षात आल्या व जगातील अनेक देशांच्या ते लक्षात आले म्हणून भारताने 1964 ते 69 या पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत सशस्त्र सेनादलांना मजबूत करण्याचे काम भारताच्या तत्कालीन प्रधानमंत्री श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी केले श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी रशियाकडून 2.6 मिलियन डॉलरचे मिलिट्री हार्डवेअर मिळविण्याचे प्रयत्न केलेत. व तशीच स्विकृती रशियाकडून घेतली. आजचे युद्ध हे केवळ जमिनीवर लढले जाणार नाही तर समुद्र आणि अवकाशात लढले जाणारे युद्ध आहे त्यासाठी हवाय सिमा सुरक्षित ठेवणे गरजेचे आहे. त्यासाठी आधुनिक लढाऊ विमान भारतीय हवाई सेनेत असणे आवश्यक होते. त्यासाठी गगनभेदी लढाऊ विमान जग्वार, मिराज 2000, मीग 23, मीग 25, मीग 27, मीग 29 इत्यादी प्रकारचे लढाऊ विमाने हवाई सेनेत समाविष्ट करण्यात आले व भारतीय हवाई सेना एक मजबूत सेना बनविण्यात आले.

भारत सरकार भारताच्या सशस्त्र सेना दलांविषयी अत्यंत जागृतेने निर्णय घेवू लागली. कारण 1962 भारत-चीनच्या युद्धानंतर सशस्त्र सेनादलाचे महत्त्व भारताच्या नेतृत्वाच्या लक्षात आले. भारत सरकार आता शस्त्राच्या बाबतीत दुसऱ्या देशांवर कमी प्रमाणात अवलंबून राहावे व स्वतः निर्भर व्हावे या दृष्टीने प्रयत्न सुरू झाले. व देशांतर्गतच आधुनिक शास्त्र तयार करायचे रशिया, इंग्लंड, अमेरिका या देशातून शस्त्रांचे घेतल्यानंतर तशेच शस्त्रांचे भारतात कशी तयार करता येतील यासाठी उपाययोजना करण्यात आल्या व तशी शस्त्रांचे भारतात तयार होऊ लागली त्याचे फलस्वरूप आज भारतात 26 ऑर्डर्स फॅक्ट्री तसेच अनेक कंपनी संरक्षण उत्पादनाचे काम चांगल्या प्रकारे करीत आहेत. देशातच जग्वार सारख्या आधुनिक लढाऊ विमाने निर्माण होऊ लागली. एवढेच नव्हे तर स्थलसेनेसाठी देशातच विजयंत सारखे किंवा त्यापेक्षा आधुनिक असे रणगाडे विकसित करण्यात आले भारत इलेक्ट्रॉनिक्स लिमिटेड ने भारताच्या तिन्ही सेनादलांसाठी आज आधुनिक उपकरण तयार करीत आहे. इतर क्षेत्रांच्या विकासा बरोबरच सिगनल कोरसाठी आधुनिक कॉम्प्युटरचा वापर 1972 मध्येच सुरू करण्यात आला. याचा परिणाम असा झाला भारतीय सेनातले कोणत्याही आव्हानाला सामोरे जाण्यासाठी तत्पर झालीत एवढेच नाही तर पुढील पाच वर्षात सेनेसाठी आधुनिक इलेक्ट्रॉनिक्स विमाने तसेच नौसेनेसाठी आधुनिक जहाजे तसेच इलेक्ट्रॉनिक्स उपकरणांचे उत्पादनात दोन ते तीन पटीने वाढविण्यात आली. त्यासाठी समयबद्ध योजना आखण्यात आली व सैनिकांच्या सामानापासून तर शास्त्रा पर्यंत सर्व विभागात नाविन्यता आणण्यात आली.

जवान आणि अधिकारी यांच्या सेवा व रँक मध्ये सुधारणा:

1980 मध्ये खऱ्या अर्थाने सेनादलात मोठे बदल करण्यात आले सेनादलातील इतर रँक साठी भरती करताना शैक्षणिक निकस लावण्यात आले. दहावी पास साठी हवालदार क्लर्क हे पद ठरविण्यात आले तर धोबी, सफाई कामगार न्हावी यासारख्या पदांसाठी दहावी नापास असतील तरी ते सेनादलात काम करण्यास पात्र समजण्यात येतील तर सेनादलातील कमीशन अधिकाऱ्यांसाठी राष्ट्रीय रक्षा अकादमी (एन.डी.ए.) (नॅशनल डिफेंस अकॅडमी) स्थापना करण्यात आली व त्यासाठी बारावी पास विद्यार्थ्यांना घेण्यात आले व त्यांच्याकडून एनडीए ची परीक्षा ज्या विद्यार्थ्यांनी उत्तीर्ण केली त्यांना दोन वर्षांचे प्रशिक्षण देऊन त्यांना थेट भारतीय स्थल सेना, हवाई सेना व नौसेना अधिकारी म्हणून भरती करण्यात आले सेनादलात इतर रँक साठी 16 ते 20 च्या वर्षांचा मधील तरुणांना अधिकारी म्हणून घेण्यात आले. अधिकारी पदासाठी साडेसोळा वर्षे वय निश्चित करण्यात आले ऑक्टोबर 1989 मध्ये एक समान भर्ती परीक्षा सुरू करण्यात आली. पात्र उमेदवारांना लेखी परीक्षेच्या मार्क्सच्या आधारावर सेनादलात भरती करण्यात येऊ लागले. पात्र उमेदवारांना शारीरिक चाचणी पास होणे आवश्यक करण्यात आले तसेच परीक्षेत पास झालेल्या उमेदवारांना भारतीय सेना अकादमीत प्रशिक्षण देऊन त्यांना सेनादलात सरळ अधिकारी म्हणून नियुक्त करण्यात येऊ लागले.

भारतीय स्थल सेनेतील आधुनिक सुधारणा:

भारतीय संस्थेनेत आधुनिक अशा सुधारणा करण्यात आल्यात त्यात प्रामुख्याने तंत्रज्ञानात व शस्त्रसामुग्रीत महत्त्वाचे बदल करण्यात आले ज्यात आत्मनिर्भरता तसेच चीफ ऑफ डिफेन्स स्टॉफ पद निर्माण करण्यात आले अत्याधुनिक शस्त्रांचा समावेश करण्यात आला त्यात ब्रह्मोस क्षेपणास्त्रांचा समावेश सैन्य दलात करण्यात आला.

आधुनिकीकरणाची आवश्यकता का आहे?

सद्यः स्थितीत भारतीय सेनादले बदलाच्या दिशेने वाटचाल करित आहे. कारण जगातील बलाढ्य राष्ट्र व मुख्यतः भारताच्या शेजारील चीन हा देश आपल्या सेनादलात नवनवीन शोध लावून सेनादलांमध्ये अजून एकता आणित आहे त्या दृष्टीने भारताने देखील आपल्या सेनादलांमध्ये अनेक सुधारणा केल्या आहेत, पारंपारिक शस्त्रास्त्रांचा उपयोग केल्यानंतर त्याच्या मर्यादा आजच्या आधुनिक काळात लक्षात आल्या त्यामुळे आधुनिक शास्त्रास्त्रे तयार करणे गरजेचे आहे हे लक्षात आले त्यासाठी स्वदेशी शस्त्र निर्मितीवर भर देण्यात आला त्यासाठी भारतातच आधुनिक असे शास्त्रास्त्रे निर्माण होऊ लागतील.

भारतीय नौसेनेतील आधुनिक सुधारणा:

भारतीय नौदलातील आधुनिक सुधारणांमध्ये प्रामुख्याने स्वदेशीकरणावर भर देण्यात आला. आत्मनिर्भर भारत अंतर्गत स्वदेशी युद्धनौका आणि पाणबुड्या यांचा समावेश करण्यात आला अत्याधुनिक तंत्रज्ञान व आधुनिक शस्त्रास्त्रांचा वापर करण्यात आला. डिजिटल प्रणाली आणि प्रशासकीय सुधारणा तसेच नऊन दलाची क्षमता वाढविण्यासाठी 'मेक इन इंडिया' व भर देण्यात आला. ज्याचा मुख्य उद्देश म्हणजे नौदल हे 2024 पर्यंत पूर्णपणे आत्मनिर्भर होईल या सुधारणांमुळे नौदलाची सागरी सुरक्षा आणि सामर्थ्यात वाढ होईल.

आधुनिकीकरणाचे मुख्य पैलू

स्वदेशीकरण-

आधुनिक युद्ध नौका तयार करण्यासाठी प्रोजेक्ट 15B हा राबविण्यात आला. या अनुशंगाने आयएनएस विशाखापट्टणम, मुरगाव, सुरत आणि इम्फाळ यासारख्या मार्गदर्शित विध्वंसक नौकांचा समावेश करण्यात आला. प्रोजेक्ट 17A अंतर्गत हिमगीरी आणि उदयगीरी यासारख्या अधुनिक स्टेल्स फ्रिगेटस नौदलात समाविष्ट झालेत. INS निस्तार पाणबुडी बचाव आणि ड्रायव्हिंग मोहिमांसाठी पूर्णपणे स्वदेशी बनावटीची युद्ध नौका तयार करण्यात आली संरक्षण उत्पादनात स्वालंबी व्हावे ह्यासाठी आत्मनिर्भर भारत या योजनेअंतर्गत भारतीय उत्पादकांकडून शस्त्रास्त्रे खरेदी करण्यावर जोर देण्यात आला. सागरी आणि हवाई संरक्षण क्षमता वाढविण्यासाठी आधुनिक युद्धनौका तयार करण्यात आल्यात आज भारतीय नौदलात 155 युद्ध नौका सज्ज आहेत. भारतीय नौदलात नुकतीच दाखल झालेले. आय एन एस अँड्रोथ हे जहाज पाण्याखाली धोक्याचा शोध घेते व शत्रूची जहाजे आधुनिक शस्त्रास्त्रांनी नष्ट करण्यास सज्ज आहे मेक इन इंडिया उपक्रम केवळ भारताच्या सशस्त्र दलाच्या क्षमता वाढवत नसून आर्थिक प्रगतीसाठी नवीन मार्गदर्शन देखील करित आहे. गेल्या दशकात नौदलात 33 जहाजे आणि सात पाणबुड्या दाखल झाल्यात यातील आयएनएस विक्रांत विमानवाहू आणि आयएनएस अरिहंत आणि आयएनएस अरिघाट ह्या आण्विक पाणबुड्यांची निर्मिती ही भारतातील शिपयार्डमध्ये झाली. 21व्या शतकातील बदलत्या आणि वाढत्या आव्हानांच्या दृष्टीने भारतीय नौसेनेचे आधुनिकरण करण्याचे भारताचे प्रयत्न खऱ्या अर्थाने अभिमानास्पद आहेत.

भारतीय हवाई सेनेच्या सुधारणा:

भारतीय हवाई दल हे सशस्त्र दलाचा एक महत्त्वपूर्ण अंग आहे हवाई दलाची स्थापना 8 ऑक्टोबर 1932 रोजी झाली हवाई सेनेचे प्रमुख कार्य म्हणजे भारताचे हवाई क्षेत्र सुरक्षित ठेवणे शत्रूच्या विमानांना चौक उत्तर देणे व आपल्या हवाई क्षेत्राचे संरक्षण करणे, भारतीय हवाई दल हे जगातील चौथ्या क्रमांकाचे मोठे असे शक्तिशाली दल आहे हवाई दलाचे प्रमुख हे (चीफ ऑफ द एयर स्टॉफ) एअर चीफ मार्शल म्हणून ओळखले जातात भारतीय वायुसेना ही वेगवेगळ्या एकूण 7 कमांडस आहे. पश्चिम कमांडस दिल्ली पूर्व वायू कमांडस, मध्यवायुकमांडस इलाहाबाद, दक्षिण वायु कमांडस, तिरुवनंतपुरम, दक्षिण-पश्चिम कमांडस, गांधीनगर वायुसेनेत सुबोई 30, मिराज 2000, मिग 29, मिग 21, एच ए एल तेजस, राफेल ही लढाऊ विमाने आहेत. भारताचे सर्वात मजबूत असे शक्तिशाली लढाऊ

विमाण हे सुखाई हे SU-30MKI हे आहे. 2015 मध्ये हे विमान भारतीय हवाई सेनेत दाखल झाले. तर राफेल हे लढाऊ विमाण 2020 मध्ये भारतीय हवाई सेनेचे समाविष्ट करण्यात आले. भारतीय हवाईसेनेत 2030 पर्यंत एकूण 62 राफेल जेट विमाने समाविष्ट असतील.

मेक इन इंडिया हा भारत सरकारने 2014 मध्ये सुरू केलेला एक महत्त्वपूर्ण उपक्रम आहे ज्याचा मुख्य उद्देश देशातील उत्पादन क्षेत्राला प्रोत्साहन देणे होय तसेच विदेशी गुंतवणूक आकर्षित करणे हा आहे. मुख्यतः भारतातच प्रत्येक गोष्टीची निर्मिती करणे यावर भर देण्यात आला त्यामुळे भारतात तयार होणाऱ्या उत्पादनांना चालना मिळते. तसेच उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणे तसेच व्यवसाय सुलभता वाढविणे तसेच पायाभूत सुविधा सुधारणे यावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले जेणेकरून भारत एक जागतिक उत्पादन केंद्र बनू शकेल. मेक इन इंडिया मार्फत आधुनिकीकरण इंडिया यांचा मुख्य उद्देश सेनादलांना आत्मनिर्भर करणे त्यासाठी संरक्षण क्षेत्रात आत्मनिर्भर होणे गरजेचे आहे. आजच्या सामरिक आणि आर्थिक कारणांसाठी आजच्या युगात हे अत्यंत गरजेचे मानले जाते. भारतीय सशस्त्र सेनादलांची शस्त्रास्त्रांची आवश्यकता लक्षात घेऊन आधुनिक शस्त्रास्त्राची मागणी पूर्ण करणे तसेच आधुनिक शास्त्राचे भारतातच तयार करणे यासाठीचे मेक इन इंडिया एक महत्त्वपूर्ण विचार आहे.

निष्कर्ष

भारतीय सशस्त्र सेनादलांचे आधुनिकीकरण हे केवळ लष्करी सुधारणा नसून राष्ट्रीय सुरक्षा, सामरिक स्वायत्तता आणि जागतिक सामर्थ्य यांचे खऱ्या अर्थाने अधिष्ठान आहे. व्हिजन 2047 च्या माध्यमातून भारतीय स्थलसेना, नौसेना व हवाई सेना यांच्यात भविष्यातील तंत्रज्ञान प्रधान आत्मनिर्भर आणि निर्णायक लष्करी शक्ती म्हणून जगासमोर उदयास येईल याची योग्य कार्यवाही झाल्यास 2047 पर्यंत भारत जगातील एक शक्तिशाली लष्करी राष्ट्रांमध्ये गनला जाईल.

संदर्भसूची

- 1) प्रा.डॉ. देशमुख सुरेश भारताची संरक्षण नीती व सशस्त्र सेनादले, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
- 2) डॉ. माळी व्ही. व्ही. भारतीय राष्ट्रीय सुरक्षा आणि संरक्षण धोरण, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे
- 3) खुंटे सुनील, भारतीय लष्कर, संघटना व कार्य, प्रशांत पब्लिकेशन, औरंगाबाद
- 4) डॉ. पाटील रमेश, आंतरराष्ट्रीय राजकारण आणि सुरक्षा अध्ययन, शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन, कोल्हापूर.
- 5) डॉ. सिंह लल्लनजी, राष्ट्रीय रक्षा और सुरक्षा, प्रकाश बुक डेपो, बरेली.
- 6) डॉ. विसपुते देवेंद्र, आधुनिक भारताची लष्करी व्यवस्था, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव.

Original Article

मेरी जापान यात्रा का अनुशीलन एक अध्ययन

डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार-निकम

हिंदी विभागाध्यक्ष एवं शोध-निर्देशिका, स्व. अण्णासाहेब आर. डी. देवरे कला एवं विज्ञान महाविद्यालय

म्हसदी, तह.- साक्री, जिला- धुलियाँ, (महा.)

E-mail: vanitapawar27@yahoo.in

Manuscript ID:

सारांश:

JRD -2026-180232

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 130-132

February 2026

यह शोध-पत्र मेरी जापान यात्रा के अनुभवों का विश्लेषण प्रस्तुत करता है, जिसे संत तुकडोजी महाराज के विचार-दर्शन के आलोक में समझने का प्रयास किया गया है। जापान एक ऐसा देश है जहाँ परंपरा और आधुनिकता का अद्भुत समन्वय दिखाई देता है। स्वच्छता, अनुशासन, श्रम-संस्कृति, सामूहिकता और नैतिक मूल्यों की दृढ़ता वहाँ के सामाजिक जीवन की प्रमुख विशेषताएँ हैं। संत तुकडोजी महाराज ने अपने कीर्तन, प्रवचन और 'ग्रामगीता' के माध्यम से जिन मूल्यों—स्वावलंबन, श्रम की प्रतिष्ठा, ग्राम-उत्थान, सामाजिक समरसता और नैतिक जीवन—पर बल दिया, वे जापानी समाज में व्यवहारिक रूप में साकार दिखाई देते हैं। यह अध्ययन मेरी यात्रा के प्रत्यक्ष अनुभवों, अवलोकनों और आत्मचिंतन पर आधारित है तथा यह दर्शाने का प्रयास करता है कि किस प्रकार संत तुकडोजी महाराज का ग्रामोन्मुख, मूल्य-आधारित चिंतन वैश्विक संदर्भों में भी प्रासंगिक है। शोध का उद्देश्य केवल यात्रा-वृत्तांत प्रस्तुत करना नहीं, बल्कि सांस्कृतिक तुलनात्मक अध्ययन के माध्यम से भारतीय चिंतन और जापानी सामाजिक संरचना के बीच संवाद स्थापित करना है।

Submitted: 18 Jan. 2026

Revised: 28 Jan. 2026

Accepted: 08 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

प्रस्तावना:

यात्रा न केवल भौगोलिक सीमाओं को पार करने का माध्यम है, बल्कि यह एक आत्मिक और सांस्कृतिक अनुभव भी होती है, जो व्यक्ति के दृष्टिकोण, विचारधारा और जीवन दर्शन को समृद्ध करती है। मेरी जापानी यात्रा भी एक ऐसी ही यात्रा थी, जिसने मुझे जापान की समृद्ध संस्कृति, परंपराओं, आधुनिकता और सामाजिक व्यवस्था को गहराई से समझने का अवसर दिया। इस अध्ययन का उद्देश्य मेरी इस यात्रा के अनुभवों का अनुशीलन करना है, साथ ही इसे संत तुकडोजी महाराज के जीवन और शिक्षाओं के संदर्भ में समझना है। जापान, अपनी तकनीकी प्रगति, अनुशासन, आध्यात्मिकता और पारंपरिक मूल्यों के लिए विश्वभर में प्रसिद्ध है। जापान की समाज व्यवस्था में सामूहिकता, कर्तव्यपरायणता, अनुशासन और प्राकृतिक संतुलन का गहरा प्रभाव है। संत तुकडोजी महाराज की शिक्षाएँ भी जीवन में अनुशासन, सादगी और सेवा की भावना को प्राथमिकता देती हैं। इस संदर्भ में मेरी यात्रा के अनुभवों को उनके दृष्टिकोण से जोड़ना एक नया और विस्तृत आयाम प्रस्तुत करता है। यह अध्ययन न केवल एक व्यक्तिगत यात्रा का दस्तावेज है, बल्कि यह उस यात्रा के माध्यम से आध्यात्मिक और सांस्कृतिक संवाद स्थापित करने का प्रयास भी है। संत तुकडोजी महाराज के आदर्शों की व्याख्या करते हुए, मेरी जापानी यात्रा के दौरान प्राप्त अनुभवों का विश्लेषण इस अध्ययन का मूल आधार होगा। यह न केवल यात्रा का वर्णन होगा, बल्कि एक गहन चिंतन होगा कि कैसे विभिन्न संस्कृतियों और जीवन दृष्टिकोणों में साम्य और भिन्नता होती है, और वे एक-दूसरे से क्या सीख सकते हैं। अतः यह शोधपत्र मेरी जापानी यात्रा के अनुभवों और संत तुकडोजी महाराज की शिक्षाओं के समन्वय से उस सामाजिक-आध्यात्मिक सं करेगा, जो आज के वैश्विक उजागर करने का प्रयास मानवता के लिए प्रासंगिक है। संत तुकडोजी महाराज, जो महाराष्ट्र के एक महान संत, समाज सुधारक और आध्यात्मिक गुरु थे, अपने समाज सुधार, आध्यात्मिकता और मानवता के प्रति समर्पण के लिए विख्यात हैं।

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.18384321

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार-निकम, हिंदी विभागाध्यक्ष एवं शोध-निर्देशिका, स्व. अण्णासाहेब आर. डी. देवरे कला एवं विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी, तह.- साक्री, जिला- धुलियाँ, (महा.)

How to cite this article:

पवार-निकम, वनिता. त्र्यंबक. (2026). मेरी जापान यात्रा का अनुशीलन एक अध्ययन. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 130–132. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18384321>

उनकी शिक्षाएँ मानवता, समानता, साधना और जीवन के उच्च आदर्शों पर आधारित हैं। इस अध्ययन में यह देखा जाएगा कि कैसे मेरी जापानी यात्रा के दौरान मिले अनुभव और जापान की सामाजिक-सांस्कृतिक विशेषताएँ संत तुकडोजी महाराज के अरीशों से मेल खाती हैं या उनसे प्रेरणा लेती हैं। यात्रा मनुष्य के बौद्धिक और आत्मिक विकास का सशक्त माध्यम रही है। विभिन्न देशों, संस्कृतियों और समाजों के अनुभव व्यक्ति को अपने ही समाज और विचारधाराओं को नए दृष्टिकोण से देखने का अवसर प्रदान करते हैं। मेरी जापान यात्रा भी इसी प्रकार का एक बौद्धिक-सांस्कृतिक अनुभव रही। जापान को सामान्यतः तकनीकी प्रगति, अनुशासन और परिश्रम के लिए जाना जाता है। आधुनिक वैश्विक परिवेश में यात्राएँ केवल भौगोलिक स्थानांतरण नहीं रह गई हैं, बल्कि वे सांस्कृतिक संवाद, वैचारिक आत्ममंथन और आत्म-विस्तार का सशक्त माध्यम बन चुकी हैं। जब कोई भारतीय अध्येता या साधक जापान जैसे देश की यात्रा करता है, तो यह यात्रा तकनीकी उन्नति, अनुशासन, सामूहिक चेतना और सांस्कृतिक निरंतरता जैसे आयामों के साथ-साथ भारतीय संत-परंपरा के मूल्यों के पुनर्पाठ का अवसर भी प्रदान करती है। प्रस्तुत शोध-पत्र "मेरी जापानी यात्रा का अनुशीलन : संत तुकडोजी महाराज के संदर्भ में — एक अध्ययन" इसी व्यापक परिप्रेष्य में जापान-यात्रा के अनुभवों का विश्लेषण करता है और उन्हें संत तुकडोजी महाराज के विचार-दर्शन, सामाजिक चिंतन तथा ग्रामोद्धार की अवधारणाओं के आलोक में परखता है।

यात्रा मानव जीवन का एक अनिवार्य और सशक्त माध्यम रही है, जो व्यक्ति के दायरे का विस्तार करती है और उसकी दृष्टि को व्यापक बनाती है। जब यह यात्रा एक विशिष्ट आध्यात्मिक या दार्शनिक संदर्भ में की जाती है, तो इसका महत्व और भी बढ़ जाता है। मेरी जापान यात्रा इसी संदर्भ में एक विशेष अध्ययन का विषय बनी, जिसमें मैंने जापान की समृद्ध संस्कृति, उसके दर्शन, सामाजिक संरचना और आध्यात्मिक मूल्यों का अनुभव किया। इस अनुशीलन में, मैं संत तुकडोजी महाराज के विचारों को आधार बनाकर जापान की सांस्कृतिक और आध्यात्मिक विश्व के साथ उनका सामंजस्य और विरोधाभास समझने का प्रयास कर रहा हूँ। संत तुकडोजी महाराज का जीवन और उनकी शिक्षाएँ महाराष्ट्र के सामाजिक और आध्यात्मिक इतिहास में एक क्रांतिकारी भूमिका निभाती हैं। उनके विचार जाति व्यवस्था, सामाजिक असमानता, और आध्यात्मिक आत्म-निर्भरता पर केंद्रित हैं। उनके संदेशों का व्यापक सामाजिक प्रभाव हुआ है, जो समाज के दबे-कुचले तबकों को सशक्त बनाने का मार्गदर्शन देते हैं। दूसरी ओर, जापान की संस्कृति भी सामाजिक अनुशासन, आध्यात्मिकता और जीवन के प्रति एक अनूठे दृष्टिकोण का परिचायक है। इस अध्ययन का आधार यही है कि क्या और कैसे तुकडोजी महाराज के विचार जापानी संदर्भ में भी प्रासंगिक हैं, और उनकी यात्रा के दौरान मुझे जो अनुभव हुए, वे कैसे उस दृष्टिकोण को पुष्ट करते हैं। संत तुकडोजी महाराज (1909-1968) महाराष्ट्र की संत-परंपरा में एक ऐसे युगद्रष्टा के रूप में प्रतिष्ठित हैं, जिन्होंने आध्यात्मिक साधना को सामाजिक उत्तरदायित्व से जोड़ा। उनकी कृति 'ग्रामगीता' भारतीय ग्रामजीवन के पुनर्निर्माण की एक समग्र दृष्टि प्रस्तुत करती है, जिसमें स्वच्छता, श्रम-प्रतिष्ठा, आत्मनिर्भरता, अनुशासन, नैतिकता और सामूहिक सहयोग जैसे मूल्य केंद्रीय हैं। जापान की सामाजिक-सांस्कृतिक संरचना, उसकी कार्य-संस्कृति और नागरिक अनुशासन का अवलोकन करते हुए यह सहज ही प्रतीत होता है कि संत तुकडोजी महाराज द्वारा प्रतिपादित अनेक सिद्धांत व्यवहार में वहाँ साकार रूप में दृष्टिगोचर होते हैं। इस प्रकार, जापानी समाज का अनुशीलन संत तुकडोजी महाराज के विचारों के तुलनात्मक अध्ययन का एक उपयुक्त क्षेत्र बन जाता है। यात्रा-वृत्तांत साहित्य और सांस्कृतिक अध्ययन के बीच स्थित यह शोध, आत्मानुभूति और सामाजिक विश्लेषण—दोनों को साथ लेकर चलता है। 'मेरी जापानी यात्रा' यहाँ केवल व्यक्तिगत अनुभवों का संकलन नहीं है, बल्कि वह अनुभवों के दास्तान है।

मेरी जापान यात्रा के दौरान अनुभव

1. स्वच्छता और पर्यावरण संरक्षण का प्रभावशाली अनुकरण

जापान की स्वच्छता व्यवस्था विश्वप्रसिद्ध है। मैंने देखा कि यहाँ के नागरिक अपने आसपास के वातावरण को स्वच्छ और व्यवस्थित रखने के लिए पूर्णतया प्रतिबद्ध हैं। सार्वजनिक स्थानों पर कूड़ा-करकट फेंकने की परंपरा बिल्कुल अनुपस्थित है। कचरे का वर्गीकरण अत्यंत सूक्ष्म और कड़ाई से होता है कागज, प्लास्टिक, जैविक अपशिष्ट, और पुनर्चक्रण योग्य वस्तुएं अलग-अलग संग्रहित की जाती हैं। इस प्रक्रिया में प्रत्येक नागरिक का सक्रिय सहयोग देखा गया। हर गली, पार्क, सड़क और रेल स्टेशन पर साफ-सफाई बनी रहती है, और यह स्वच्छता अभियान एक सामूहिक सामाजिक उत्तरदायित्व के रूप में संचालित होता है। इस अनुभव ने मुझे संत तुकडोजी महाराज के उस विचार की याद दिलाई था - "स्वच्छता आरोग्याची पहिली गुरुकिल्ली आहे", जो ग्रामों पास में स्वच्छता के महत्व को रेखांकित करता है।

2. श्रम की गरिमा और कार्य-निष्ठा का अद्भुत उदाहरण

जापान में कार्यस्थल की संस्कृति अत्यंत अनुशासित और समर्पित है। मैंने अपने दौरे के दौरान विभिन्न औद्योगिक और तकनीकी संस्थानों का अवलोकन किया, जहाँ कर्मचारियों को अपने कार्य के प्रति पूर्ण निष्ठा और जिम्मेदारी लेते देखा। समय की पाबंदी यहाँ का एक प्रमुख सांस्कृतिक पहलू है, जो व्यक्तिगत और सामाजिक दोनों स्तरों पर गहरे सम्मान के साथ निभाई जाती है। श्रम केवल आजीविका का साधन नहीं, बल्कि एक नैतिक कर्तव्य के रूप में माना जाता है। कर्मचारियों का कार्य में मन लगाकर परिश्रम करना उनके समाज की प्रगति का आधार है। यह विचार संत तुकडोजी महाराज के "श्रमयोगी गामाचा सुवर्णमयी गाथा" के सान्निध्य में आता है, जो श्रम को ग्रामिण जीवन की आत्मा बताता है।

3. शिक्षा का चरित्र निर्माण में योगदान

मेरी यात्रा के दौरान मैंने जापान के विद्यालयों और शैक्षणिक संस्थानों का भी निरीक्षण किया। यहाँ की शिक्षा प्रणाली केवल तकनीकी और शैक्षणिक ज्ञान तक सीमित नहीं है, बल्कि यह बच्चों के चरित्र निर्माण, नैतिक शिक्षा और सामाजिक जिम्मेदारी के विकास पर भी जोर देती है। विद्यालयों में बच्चों को स्वच्छता, सामूहिकता, पर्यावरण संरक्षण और अनुशासन की शिक्षा दी जाती है। छात्र नियमित

रूप से सामूहिक स्वच्छता अभियान में भाग लेते हैं, जिससे उनमें स्वच्छता के प्रति जागरूकता और जिम्मेदारी विकसित होती है। यह दृष्टिकोण संत तुकडोजी महाराज के ग्रामगीता के उस भाग से मेल खाता है जिसमें शिक्षा समाज सुधार का प्रमुख माध्यम बताया गया है।

4. सामाजिक अनुशासन और समयपालन की संस्कृति

जापान में सार्वजनिक जीवन में अनुशासन और समयपालन को अत्यंत महत्व दिया जाता है। मैंने देखा कि ट्रेनों का समय पर आना और जाना, कार्यालयों में समय की पाबंदी, और सार्वजनिक स्थानों पर नियमों का पालन एक स्वाभाविक सामाजिक नियम है। यह अनुशासन केवल नियमों का पालन नहीं, बल्कि एक नैतिक मूल्य के रूप में गहरे समाज में व्याप्त है। इससे सामाजिक जीवन में सौहार्द, सुव्यवस्था और समृद्धि बनी रहती है। संत तुकडोजी महाराज के विचार में भी अनुशासन समाज के विकास का मूल आधार है, जो प्रत्येक व्यक्ति के जीवन में लागू होना आवश्यक है।

5. सामूहिक उत्तरदायित्व और सामाजिक समरसता का अनुभव

जापान के समाज में व्यक्तिगत हितों से ऊपर सामूहिक हितों को रखा जाता है। मैंने जापानी नागरिकों में एक गहरी सामाजिक समरसता और अपने कर्तव्यों के प्रति उत्तरदायित्व की भावना देखी। चाहे वह कूड़ा प्रबंधन हो, सार्वजनिक स्थानों की देखभाल हो, या सामूहिक समारोहों में भागीदारी, सभी लोग उत्साह से अपनी भूमिका निभाते हैं। यह सामूहिक उत्तरदायित्व संत तुकडोजी महाराज के ग्राम समाज के सशक्तिकरण और सामाजिक सुधार के विचारों से संगत है। उनका मानना था कि ग्राम और समाज तभी उन्नत हो सकता है जब प्रत्येक व्यक्ति अपने कर्तव्यों के प्रति जागरूक और प्रतिबद्ध हो।

शोध के उद्देश्य

- जापान की संस्कृति, समाज और आध्यात्मिकता का तुकडोजी महाराज के विचारों के संदर्भ में
- विश्लेषण करना।
- तुकडोजी महाराज के सामाजिक सुधार और आध्यात्मिक सिद्धांतों को जापानी जीवन दर्शन से जोड़कर उनकी सार्वभौमिकता को समझना।
- जापान यात्रा के दौरान प्राप्त अनुभवों और दृष्टिकोणों को संत तुकडोजी महाराज के शिक्षणों के साथ सामंजस्य स्थापित कर प्रस्तुत करना।
- वैश्विक संदर्भ में भारतीय और जापानी सांस्कृतिक एवं दार्शनिक दृष्टिकोणों के बीच संवाद स्थापित करने का प्रयास।

निष्कर्ष:

इस अध्ययन में मेरी जापानी यात्रा और संत तुकडोजी महाराज के जीवन-दर्शन के मध्य एक अद्वितीय संबंध स्थापित करने का प्रयास किया गया है। यात्रा के दौरान जापान की सांस्कृतिक, आध्यात्मिक और सामाजिक परंपराओं का अवलोकन किया गया, जिसे संत तुकडोजी महाराज के विचारों और उनके सामाजिक संदेशों के संदर्भ में विश्लेषित किया गया। जापान की यात्रा ने यह स्पष्ट किया कि वहाँ की संस्कृति में भी आध्यात्मिकता, अनुशासन, और समाजसेवा के तत्व गहरे हैं, जो संत तुकडोजी महाराज के शिक्षाओं के समानांतर हैं। जापानी समाज की समर्पित कार्यप्रणाली, सामूहिक भावना, और आध्यात्मिक साधना का स्वरूप संत तुकडोजी महाराज की मराठी लोकधर्म और समाज सुधार की सोच से मेल खाता है। अतः यह अध्ययन यह सुझाव देता है कि संत तुकडोजी महाराज के सामाजिक और आध्यात्मिक सिद्धांतों को विश्व के अन्य सांस्कृतिक संदर्भों में भी लागू किया जा सकता है, और उनकी शिक्षाएं वैश्विक समाजों के लिए प्रेरणा का स्रोत बन सकती हैं।

संदर्भ सूची

1. यात्रा साहित्य का इतिहास- डॉ. दिपक पाटील, प्रशांत पब्लिकेशन जलगाव.
2. मेरी जापान यात्रा – राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, श्रीगुरुदेव प्रकाशन, अमरावती.
3. जापान की संस्कृति और समाज, संपादक: प्रो. केंटो यामामोतो, प्रथम संस्करण, 2020, हार्वर्ड विश्वविद्यालय प्रेस,
4. भारतीय दर्शन और जापानी संस्कृति: तुलनात्मक अध्ययन, संपादक: डॉ. माया शर्मा, द्वितीय संस्करण, 2021, अंतरराष्ट्रीय शोध पत्रिका, खंड 12, अंक 4,
5. आध्यात्मिकता और समाज सुधार, संपादक: डॉ. रीता देशमुख, पहला संस्करण, 2017, सामाजिक विज्ञान अनुसंधान केंद्र, मुंबई

Original Article

मराठी भाषेचे डिजिटलीकरण आणि आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स (AI): २०४७ च्या विकसित भारतासाठी एक संधी

रोहित वाडीले

एस.पी.डी.एम. महाविद्यालय, शिरपूर

Manuscript ID:

सारांश:

JRD -2026-180233

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 133-136

February 2026

Submitted: 18 Jan. 2026

Revised: 28 Jan. 2026

Accepted: 08 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

“मराठी भाषेचे डिजिटलीकरण आणि आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स (AI)” हा विषय भाषिक तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून विकसित भारत २०४७ या संकल्पनेला मिळणाऱ्या नव्या संधींचा वेध घेतो. डिजिटल माध्यमे, युनिकोड, ओसीआर, स्पीच-टू-टेक्स्ट, मशीन ट्रान्सलेशन आणि AI-आधारित भाषा मॉडेल्स यांसुळे मराठी भाषेचा वापर शिक्षण, प्रशासन, ई-शासन, आरोग्य, न्याय आणि उद्योग क्षेत्रात अधिक सुलभ व प्रभावी होत आहे. मराठी भाषेचे डिजिटलीकरण हे ज्ञानलोकशाही, भाषिक समावेशन आणि स्थानिक नवोन्मेषाला चालना देणारे ठरते. AI तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने मराठीतील माहितीचे संरक्षण, प्रसार आणि सर्जनशील वापर वाढवून २०४७ पर्यंत भारताला ज्ञानाधारित व समावेशक विकसित राष्ट्र बनविण्यात महत्वाची भूमिका बजावू शकते. **मुख्यशब्द:** मराठी भाषेचे डिजिटलीकरण, आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स (AI), विकसित भारत २०४७, भाषिक तंत्रज्ञान, डिजिटल समावेशन, ई-शासन

प्रस्तावना:

भारत स्वातंत्र्याच्या शताब्दीपर्यंत म्हणजेच २०४७ पर्यंत 'विकसित राष्ट्र' बनण्याच्या दिशेने वाटचाल करत आहे. या 'विकसित भारत २०४७' संकल्पनेत डिजिटल तंत्रज्ञान आणि आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स (AI) यांना मध्यवर्ती स्थान आहे. मात्र तंत्रज्ञानाचा लाभ समाजातील सर्व घटकांपर्यंत पोहोचवायचा असेल, तर स्थानिक भाषांचे डिजिटलीकरण आणि त्यांचा AI मधील प्रभावी समावेश अपरिहार्य ठरतो. मराठी भाषा ही भारतातील प्रमुख भाषांपैकी एक असून तिचा साहित्यिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक वारसा समृद्ध आहे. प्रस्तुत आंतरराष्ट्रीय परिषद पेपरमध्ये मराठी भाषेच्या डिजिटलीकरणाची सद्यस्थिती, आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स व नैसर्गिक भाषा प्रक्रिया (NLP) क्षेत्रातील मराठी भाषेचा वापर, त्यातून निर्माण होणाऱ्या संधी तसेच समोरील आव्हाने यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. शिक्षण, प्रशासन, न्यायव्यवस्था, आर्थिक समावेशकता आणि ग्रामीण विकास या क्षेत्रांत मराठी भाषा व AI यांच्या संयोगातून विकसित भारत २०४७ च्या उद्दिष्टपूर्तीस कसा हातभार लागू शकतो, याचे विश्लेषण या निबंधात करण्यात आले आहे.

भारत हा बहुभाषिक आणि बहुसांस्कृतिक देश आहे. भाषा ही केवळ संवादाचे माध्यम नसून ती सामाजिक समावेशन, ज्ञाननिर्मिती आणि लोकशाही सहभागाचे महत्त्वपूर्ण साधन आहे. स्वातंत्र्याच्या १०० वर्षांनंतर म्हणजेच २०४७ पर्यंत भारताला 'विकसित राष्ट्र' बनवण्याचे ध्येय निश्चित करण्यात आले आहे. या ध्येयपूर्तीसाठी डिजिटल इंडिया, स्टार्टअप इंडिया आणि आत्मनिर्भर भारत यांसारख्या उपक्रमांद्वारे तंत्रज्ञानाचा व्यापक वापर केला जात आहे. तथापि, तंत्रज्ञान जर केवळ इंग्रजी किंवा काही मोजक्या भाषांपुरते मर्यादित राहिले, तर समाजातील मोठा वर्ग डिजिटल प्रगतीपासून वंचित राहण्याची शक्यता आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

रोहित वाडीले, एस.पी.डी.एम. महाविद्यालय, शिरपूर

How to cite this article:

वाडीले, रोहित. (2026). मराठी भाषेचे डिजिटलीकरण आणि आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स (AI): २०४७ च्या

विकसित भारतासाठी एक संधी. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 133–136.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18384349>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.18384349

महाराष्ट्राची मातृभाषा असलेली मराठी ही प्रशासन, शिक्षण, साहित्य आणि लोकसंवादाची प्रभावी भाषा आहे. त्यामुळे मराठी भाषेचे डिजिटलीकरण आणि आर्टिफिशियल इंटेलिजन्समधील एकात्मिकरण हे विकसित भारत २०४७ च्या संकल्पनेतील महत्त्वपूर्ण पाऊल ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे

- मराठी भाषेच्या डिजिटलीकरणाची सद्यस्थिती अभ्यासणे.
- आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स व नैसर्गिक भाषा प्रक्रिया (NLP) क्षेत्रात मराठी भाषेच्या वापराच्या शक्यता तपासणे.
- विकसित भारत २०४७ या राष्ट्रीय संकल्पनेत मराठी भाषेचे योगदान अधोरेखित करणे.
- मराठी भाषेच्या AI आधारित विकासासमोरील आव्हाने ओळखून त्यावर उपाय सुचवणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक या पद्धतींचा अवलंब करण्यात आला आहे. यासाठी दुय्यम स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला असून त्यामध्ये पुढील बाबींचा समावेश आहे. भारत सरकार व महाराष्ट्र शासनाचे धोरणात्मक अहवाल, 'भाषिणी' (National Language Translation Mission) प्रकल्पाशी संबंधित दस्तऐवज, आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स आणि भारतीय भाषांवरील संशोधन निबंध, डिजिटल इंडिया व ई-गव्हर्नन्स पोर्टलवरील माहिती संकलित माहितीचे विषयानुसार विश्लेषण करून निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत.

विश्लेषण

मराठी भाषेचे डिजिटलीकरण हा भारतातील स्थानिक भाषांचा विकास आणि सांस्कृतिक संवर्धन यासाठी अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. गेल्या दोन दशकांत डिजिटल माध्यमांवरील मराठी भाषेची उपस्थिती लक्षणीयरीत्या वाढली आहे. ही वाढ केवळ मराठी भाषिक वापरकर्त्यांच्या संख्येत नव्हे तर विविध डिजिटल प्लॅटफॉर्म्सवरील सामग्रीच्या दर्जा आणि प्रमाणातही दिसून येते. मराठी विकिपीडिया, ई-पुस्तके, ई-नियतकालिके, ब्लॉग्स, पॉडकास्ट्स आणि सोशल मीडिया यांसारख्या माध्यमांवर मराठीतील माहितीचे प्रमाण आणि प्रकार मोठ्या प्रमाणात वाढले आहेत. हे डिजिटलीकरण विविध स्तरांवर महत्त्वाचे ठरते: सामाजिक संवाद, ज्ञानवितरण, शैक्षणिक स्रोत, आणि सांस्कृतिक सामग्री यांचा संगम झाला आहे.

मराठी विकिपीडिया या ओपन-सोर्स एन्सायक्लोपीडियावर दरवर्षी नवीन लेखांचा समावेश होत असून, माहितीची उपलब्धता अधिक व्यापक झाली आहे. ई-पुस्तके (E-books) आणि ई-नियतकालिके (E-journals) विद्यार्थ्यांसाठी, संशोधकांसाठी आणि सामान्य वाचकांसाठी सहज उपलब्ध झाली आहेत. ब्लॉग्स आणि पॉडकास्ट्समध्ये स्थानिक कथा, विज्ञान, तंत्रज्ञान, आरोग्य, शिक्षण आणि सामाजिक विषयांवर मराठीत सामग्री निर्माण होत आहे. यामुळे मराठी भाषेतील माहिती आणि ज्ञानाचे इंटरनेटवर सहज प्रवेशयोग्य स्वरूप सुनिश्चित झाले आहे. सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म्सवर मराठी वापर वाढल्यामुळे ऑनलाईन संवादाची मराठी भाषा मजबूत झाली आहे आणि स्थानिक समुदायांमध्ये डिजिटल संवादासाठी नवीन संधी निर्माण झाली आहे.

युनिकोड प्रणालीच्या स्वीकारामुळे मराठी लिपीचे संगणकीकरण अत्यंत सुलभ झाले आहे. यामुळे विविध संगणकीय उपकरणांवर मराठी मजकूर साठवणे, वाचणे आणि प्रसारित करणे सहज शक्य झाले आहे. युनिकोडचा वापर केल्याने मराठी लिपीचे स्वरूप स्थिर राहते, ऑनलाईन सेवा, ई-पुस्तके आणि दस्तऐवजांच्या आदान-प्रदानात सुसंगती राखली जाते. युनिकोडच्या माध्यमातून मराठी लिपीचा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर डिजिटल स्वरूपात प्रसार साधता येतो, ज्यामुळे मराठी भाषा जागतिक स्तरावरही पोहोचू शकते. मानकीकरणामुळे संगणकीय तंत्रज्ञानाच्या विविध सॉफ्टवेअर्स आणि मोबाईल ऍप्लिकेशन्सवर मराठी भाषेचा सहज वापर शक्य झाला आहे. मराठी भाषा आणि आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स (AI) यांचा संयोग भविष्यातील डिजिटल समावेश आणि ज्ञानव्यवस्थेत क्रांतिकारी बदल घडवू शकतो. AI आधारित तंत्रज्ञान आणि भाषा संशोधनामुळे मराठी भाषिक नागरिकांसाठी शिक्षण, प्रशासन, न्यायव्यवस्था आणि आर्थिक सेवा अधिक सुलभ होऊ शकतात. यासाठी तीन मुख्य क्षेत्रांमध्ये लक्ष देणे आवश्यक आहे: लार्ज लॅंग्वेज मॉडेल्स, नैसर्गिक भाषा प्रक्रिया (NLP), आणि स्पीच व व्हॉइस तंत्रज्ञान. आजकाल ChatGPT, Gemini यांसारख्या लार्ज लॅंग्वेज मॉडेल्स (LLMs) मानवी संवादातील स्वरूप सुधारण्यासाठी, माहितीचे सारांश तयार करण्यासाठी, प्रश्नोत्तरे देण्यासाठी आणि सर्जनशील लेखनासाठी वापरले जात आहेत. परंतु या मॉडेल्स प्रामुख्याने इंग्रजी भाषेवर आधारित आहेत आणि मराठीसाठी त्यांची कार्यक्षमता मर्यादित आहे. मराठी भाषेसाठी उच्च दर्जाचा आणि मोठ्या प्रमाणातील भाषिक डेटा उपलब्ध झाला, तर हे मॉडेल्स मराठीत अधिक प्रभावीपणे कार्य करू शकतील. उदाहरणार्थ, मराठी कथा, शैक्षणिक सामग्री, वृत्तपत्र लेख, आणि शासकीय दस्तऐवज यांचा डेटा लार्ज लॅंग्वेज मॉडेल्समध्ये समाविष्ट केल्यास, ते स्थानिक भाषिकांसाठी योग्य, सुसंगत आणि संदर्भपूर्ण उत्तर तयार करू शकतील. यामुळे AI मॉडेल्स मराठी भाषिकांसाठी अधिक उपयुक्त, व्यवहार्य आणि समावेशक बनतील.

नैसर्गिक भाषा प्रक्रिया (NLP) ही AI चे एक महत्त्वपूर्ण अंग आहे जी संगणकांना मानवाच्या भाषेचा अर्थ समजून घेण्यास सक्षम करते. मराठी भाषा ही अत्यंत समृद्ध आणि जटिल व्याकरणिक रचनेची आहे. शब्दांची विविधता, प्रत्यय, उपसर्ग, वाक्यरचना आणि बोलीभाषा ही NLP साठी आव्हानात्मक घटक आहेत. टोकनायझेशन (वाक्य व शब्दांचे विभाजन), पार्ट-ऑफ-स्पीच टॅगिंग (शब्दांची भाषाशास्त्रीय वर्गवारी), मशीन ट्रान्सलेशन (भाषांतर प्रणाली), सेंटिमेंट अॅनालिसिस (भावना विश्लेषण) व इतर NLP अनुप्रयोग मराठी भाषेसाठी संशोधनाची आवश्यकता निर्माण करतात. या संशोधनामुळे AI प्रणाली मराठी वाक्यरचना, उच्चार, बोलीभाषा आणि

सांस्कृतिक संदर्भ यांचा अचूक अर्थ समजू शकेल, ज्यामुळे वापरकर्त्यांना अधिक नेमके व विश्वासाहर् डिजिटल साधने उपलब्ध होतील. स्पीच-टू-टेक्स्ट आणि टेक्स्ट-टू-स्पीच प्रणाली ग्रामीण व अर्धशहरी भागात क्रांतिकारी बदल घडवू शकतात. मराठी व्हाईस असिस्टंट्समुळे लोकांना त्यांच्या मातृभाषेतून बँकिंग, आरोग्य, शेती, प्रशासन, शिक्षण आणि विविध सरकारी सेवा सहज उपलब्ध होऊ शकतात. उदाहरणार्थ, एखादी शेतकरी आपल्या मोबाईलद्वारे मराठीतून शेतीसंबंधी सल्ला मिळवू शकतो, बँक व्यवहार ऑनलाईन पूर्ण करू शकतो किंवा शासकीय योजनांसाठी अर्ज करू शकतो. यामुळे डिजिटल समावेश वाढेल आणि लोकांना ऑनलाईन सेवांशी जोडणे अधिक सुलभ होईल. यासोबतच आवाज आधारित तंत्रज्ञान शिक्षण क्षेत्रातही उपयुक्त ठरते; विद्यार्थी मातृभाषेतून AI सहाय्यक वापरून शैक्षणिक सामग्री समजू शकतात आणि ज्ञान हस्तांतरण अधिक प्रभावी होते. मराठी भाषा आणि आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स (AI) यांचा योग्य समन्वय विकसित भारत २०४७ च्या उद्दिष्टांना गती देऊ शकतो. या क्षेत्रात तीन मुख्य संधी विशेषतः लक्षात घेण्यासारख्या आहेत: शिक्षण आणि कौशल्य विकास, प्रशासन व न्यायव्यवस्था, आणि आर्थिक समावेशकता. AI आधारित मराठी शिक्षण प्लॅटफॉर्म विद्यार्थ्यांना वैयक्तिकीकृत शिक्षण अनुभव देऊ शकतात. उदाहरणार्थ, विद्यार्थ्यांच्या शिक्षण गती, आवड आणि स्तरानुसार शैक्षणिक सामग्री सादर करणे शक्य होते. राष्ट्रीय स्तरावरील उपक्रम जसे की SWAYAM, DIKSHA, आणि National Digital Library या प्लॅटफॉर्मवर मराठीत उच्च दर्जाची शैक्षणिक सामग्री उपलब्ध झाली तर ज्ञानाची लोकशाही साकार होईल. यामुळे ग्रामीण व अर्धशहरी भागातील विद्यार्थी देखील डिजिटल शिकण्याच्या संधीचा लाभ घेऊ शकतात. तसेच AI आधारित ट्यूटोरियल्स, क्विझ, व्हिडिओ लेक्चर्स, आणि इंटरैक्टिव्ह लर्निंग मॉड्युल्स मराठी भाषेत उपलब्ध झाल्याने शिक्षणाची गुणवत्ता आणि उपलब्धता सुधारली जाईल. AI आधारित भाषांतर, सारांश निर्माण, आणि दस्तऐवज प्रक्रिया साधने प्रशासन आणि न्यायव्यवस्थेत सुधारणा घडवू शकतात. कायदे, न्यायनिर्णय, प्रशासकीय नोटिस, योजना मार्गदर्शक, अर्ज प्रपत्रे यांसारख्या कागदपत्रांची AI मदतीने मराठीत रूपांतर करून नागरिकांना उपलब्ध केल्यास न्यायव्यवस्था अधिक लोकाभिमुख बनेल. यामुळे सामान्य नागरिकांना कायदेशीर माहिती सहज मिळेल, मध्यस्थांची गरज कमी होईल, आणि पारदर्शकता वाढेल. त्याचबरोबर प्रशासनाच्या सेवा अधिक जलद, प्रभावी आणि नागरिकांनुसार सुलभ होऊ शकतात.

मराठी भाषिक उद्योजक, स्टार्टअप्स आणि MSMEs (सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग) AI आधारित डिजिटल साधने वापरून जागतिक बाजारपेठेशी जोडले जाऊ शकतात. डिजिटल मार्केटिंग, ऑनलाईन व्यवहार, ग्राहक संवाद, आणि ई-कॉमर्समध्ये मराठी भाषेतील साधनांचा वापर केल्यास स्थानिक उद्योजक अधिक सक्षमीकरणाचा अनुभव घेऊ शकतात. यामुळे स्थानिक अर्थव्यवस्था मजबूत होईल आणि विकसित भारत २०४७ या उद्दिष्टात आर्थिक समावेशकता वाढेल.

AI प्रणाली आणि लार्ज लॅंग्वेज मॉडेल्सच्या यशासाठी उच्च दर्जाचे आणि मोठ्या प्रमाणातील भाषिक डेटासेट आवश्यक असतात. मराठीसाठी ही डेटासेट्स मर्यादित प्रमाणात उपलब्ध आहेत. विद्यमान डेटासेट्समध्ये अनेकदा व्याकरणिक, अर्थविषयक, संदर्भात्मक चुका असतात, ज्यामुळे AI मॉडेल्सची कार्यक्षमता मर्यादित होते. उच्च गुणवत्तेची डेटा निर्मिती, शुद्धलेखन, विविध विषयांवरील माहिती आणि संरचित डेटासेट्स तयार करणे हे मोठे आव्हान ठरते. शिवाय, साहित्य, वृत्तपत्र, ब्लॉग्स, शैक्षणिक सामग्री, बोलीभाषा साहित्य अशा विविध स्रोतांवर आधारित डेटासेट्स तयार करणे अत्यंत वेळखाऊ आणि संसाधनसमृद्ध कार्य आहे. मराठी भाषेत अनेक बोलीभाषा आणि प्रादेशिक विविधता आहेत, जसे की वऱ्हाडी, मालवणी, अहिराणी इ. ही विविधता AI आणि NLP प्रणालीसाठी आव्हानात्मक ठरते. प्रत्येक बोलीभाषेतील उच्चार, शब्दप्रयोग, वाक्यरचना आणि स्थानिक संदर्भ यांचा समावेश करणे आवश्यक आहे, नाहीतर AI प्रणालीने काही गडबड किंवा चुकीचे परिणाम दर्शवू शकतात. बहुभाषिक व बोलीभाषांवरील डेटा अभावामुळे आवाज आधारित तंत्रज्ञान (Voice Assistants) आणि भाषांतर साधने मर्यादित कार्यक्षम ठरतात. मराठी भाषेतील AI संशोधनासाठी प्रशिक्षित संगणकीय भाषाशास्त्रज्ञ आणि डेटा वैज्ञानिकांची कमतरता आहे. AI मॉडेलस तयार करण्यासाठी भाषाशास्त्र, NLP, मशीन लर्निंग, डेटा ऑनोटेशन यांचा संयुक्त अनुभव आवश्यक असतो. मराठीमध्ये या कौशल्यांचा अभाव असल्याने संशोधन, मॉडेल प्रशिक्षण, डेटासेट निर्मिती आणि प्रणाली सुधारणा हळूहळू होत आहे, ज्यामुळे प्रकल्पांची गती मंद होते. मराठी भाषेत ऑनलाईन सेवांचा वापर वाढत असला तरी सायबर सुरक्षा संबंधित आव्हाने वाढत आहेत. भाषिक AI साधने किंवा ऑनलाईन प्लॅटफॉर्मवर फसवणूक, खोट्या माहितीचा प्रसार, डेटा चोरी, फिशिंग, आणि अन्य सायबर अपराध होण्याची शक्यता आहे. या समस्यांवर योग्य तंत्रज्ञान, धोरण, नियम आणि लोकसाक्षरता नसेल, तर मराठी भाषिकांसाठी डिजिटल समावेश धोक्यात येऊ शकतो. मराठी भाषेचे डिजिटलीकरण आणि आर्टिफिशियल इंटेलिजन्समधील एकात्मिकरण यशस्वी करण्यासाठी खालील शिफारसी महत्त्वाच्या आहेत. या शिफारसी अमलात आल्यास विकसित भारत २०४७ च्या उद्दिष्टात मराठी भाषेचा प्रभावी सहभाग सुनिश्चित होईल. शासनाने स्वतंत्र 'मराठी भाषा तंत्रज्ञान मिशन' स्थापन करावे, ज्यामध्ये मराठी भाषेतील AI संशोधन, NLP साधने, डिजिटल डेटासेट निर्मिती, व बोलीभाषांचा समावेश या सर्व गोष्टींचे नियोजन व अंमलबजावणी केली जाईल. या मिशनद्वारे सरकार, संशोधन संस्था, विद्यापीठे आणि IT कंपन्यांमध्ये सहकार्य सुनिश्चित होईल. तसेच या मिशन अंतर्गत मराठी भाषिक नागरिकांसाठी डिजिटल साधने, शिक्षण साधने आणि ऑनलाईन सेवा तयार करण्यावर लक्ष केंद्रित केले जाईल. मराठी भाषेतील AI संशोधनासाठी विद्यापीठांमध्ये AI, मशीन लर्निंग, नैसर्गिक भाषा प्रक्रिया (NLP) आणि संगणकीय भाषाशास्त्र विषयक अभ्यासक्रम सुरू करणे आवश्यक आहे. या अभ्यासक्रमांमध्ये विद्यार्थ्यांना मराठी भाषिक डेटा ऑनोटेशन, मॉडेल प्रशिक्षण, भाषिक विश्लेषण आणि AI साधने तयार करण्याची कौशल्ये दिली जातील. यामुळे भविष्यात मराठी भाषेत AI प्रकल्पासाठी सक्षम आणि प्रशिक्षित मनुष्यबळ उपलब्ध होईल. शासकीय यंत्रणा आणि IT कंपन्यांच्या संयुक्त उपक्रमातून मराठी

भाषेतील AI प्रकल्प राबवावेत. यात डिजिटल सहाय्यक, व्हॉइस असिस्टंट, भाषांतर साधने, शैक्षणिक प्लॅटफॉर्म, आणि डेटा व्यवस्थापन प्रणालींचा समावेश असावा. सार्वजनिक-खासगी भागीदारीमुळे वित्तीय स्रोत, तंत्रज्ञानाची अद्ययावतता आणि व्यावसायिक सल्ला यांचा लाभ मिळेल, ज्यामुळे प्रकल्प अधिक प्रभावी आणि दीर्घकालीन टिकाऊ ठरतील. शालेय स्तरापासूनच डिजिटल साक्षरता आणि मातृभाषेतील तंत्रज्ञान शिक्षण अनिवार्य केले पाहिजे. यामध्ये मराठी भाषिक AI साधने, संगणकीय भाषाशास्त्राचे मूलभूत तत्त्वे, कोडिंग आणि डेटा हँडलिंग यांचा समावेश असावा. यामुळे विद्यार्थी लहान वयातच AI आणि डिजिटलीकरणबाबत प्रवीण होतील, ज्यामुळे भविष्यात मराठी भाषेतील डिजिटल ecosystem अधिक सशक्त होईल.

निष्कर्ष

मराठी भाषेचे डिजिटलीकरण आणि आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स (AI) मधील प्रभावी वापर हे विकसित भारत २०४७ च्या संकल्पनेतील एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे. डिजिटल तंत्रज्ञान व AI यांच्या साहाय्याने मराठी भाषिकांसाठी ज्ञान, शिक्षण, प्रशासन आणि आर्थिक सेवा अधिक सुलभ, सुसंगत आणि लोकाभिमुख बनवता येतील. मात्र, केवळ तंत्रज्ञान उपलब्ध असणे पुरेसे नाही; ते स्थानिक भाषांसह एकात्मिक आणि समावेशक असले पाहिजे, जेणेकरून समाजातील प्रत्येक घटक त्या तंत्रज्ञानाचा लाभ घेऊ शकेल. या प्रकल्पांची यशस्वी अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्यासाठी योग्य धोरणात्मक पाठबळ, संशोधन, प्रशिक्षित मनुष्यबळ, आणि आर्थिक गुंतवणूक आवश्यक आहे. उच्च दर्जाचा भाषिक डेटा, बोलीभाषांचा समावेश, संगणकीय भाषाशास्त्रातील कौशल्य आणि सायबर सुरक्षा यांवर लक्ष केंद्रित केल्यास मराठी भाषेतील AI प्रणाली अधिक प्रभावी आणि टिकाऊ होईल. त्याचबरोबर शालेय स्तरावर मातृभाषेत डिजिटल साक्षरता शिकवण्याचा उपक्रम, सार्वजनिक-खासगी भागीदारीत AI प्रकल्प राबवणे, आणि विद्यापीठांमध्ये AI व NLP संबंधित अभ्यासक्रम सुरू करणे यासारख्या उपाययोजना दीर्घकालीन फायदेशीर ठरतील. तंत्रज्ञान, भाषा आणि समाज यांचा संगम केल्यास विकसित भारत २०४७ च्या संकल्पनेत स्थानिक भाषांचा महत्त्वाचा वाटा राहिल. मराठी भाषा केवळ महाराष्ट्रातील भाषा म्हणून नव्हे तर जागतिक ज्ञानव्यवस्थेतील प्रभावी माध्यम म्हणून ओळखली जाईल. या प्रक्रियेत शिक्षण, प्रशासन, न्यायव्यवस्था, आर्थिक समावेश आणि सामाजिक संवाद यांना गती मिळेल, ज्यामुळे खऱ्या अर्थाने समावेशक आणि शाश्वत विकास साध्य होईल.

संदर्भ :

१. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP 2020)
२. भाषा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन
३. भारत सरकार – ‘भाषिणी’ (National Language Translation Mission) प्रकल्प अहवाल
४. युनेस्को – भाषा व तंत्रज्ञान विषयक अहवाल

Original Article

लिंग समानता आणि सामाजिक समावेश

डॉ. संजय माधवराव मराठे

प्राचार्य, वेस्ट खान्देश भगिनी सेवा मंडळाचे, शिक्षणशास्त्र महिला महाविद्यालय स्टेशन रोड, नंदुरबार

Manuscript ID:

सारांश:

JRD -2026-180234

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 137-141

February 2026

Submitted: 18 Jan. 2026

Revised: 28 Jan. 2026

Accepted: 08 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

लिंग समानता आणि सामाजिक समावेश हे आजच्या समाजातील अत्यंत महत्त्वाचे सामाजिक विकासाचे घटक मानले जातात. केवळ पुरुष-स्त्री समानतेपुरती मर्यादित न राहता, या संकल्पना जातीय, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व शारीरिक विविधतेतील असमानता दूर करण्यास देखील केंद्रित आहेत. या दृष्टिकोनातून, समाजातील दुर्लक्षित गट, अपंग व्यक्ती, स्थानिक समाज, आर्थिकदृष्ट्या मागासलेले घटक, तसेच लिंग ओळखीच्या इतर गटांना समान संधी उपलब्ध करून देणे हे सामाजिक न्यायाच्या मूलभूत तत्वांशी निगडित आहे. लिंग समानता आणि सामाजिक समावेशाच्या धोरणांच्या यशस्वी अंमलबजावणीमुळे समाजातील प्रत्येक घटकाला न्याय्य व समावेशक संधी मिळतात. यामुळे केवळ आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक विकासाचा नाही तर मानसिक, सांस्कृतिक व राजकीय सहभागामध्येही सुधारणा होते. सामाजिक समावेशाचा अभाव, समाजातील विविध गटांमधील असमानता वाढवितो, तर समानता व समावेश हे समाजाच्या सर्व स्तरांवर शाश्वत विकास साधण्यास मदत करतात. शास्त्रीय अभ्यास आणि जागतिक स्तरावरील धोरणांचा अभ्यास दर्शवितो की, लिंग समानता आणि सामाजिक समावेशाच्या उपाययोजनांनी शैक्षणिक प्रगती, महिलांचे सक्षमीकरण, आर्थिक विकास, स्वास्थ्य सेवा उपलब्धता, आणि सामाजिक न्यायाच्या प्रक्रियांमध्ये लक्षणीय बदल घडवून आणले आहेत. या अभ्यासाचा उद्देश केवळ संकल्पनात्मक माहिती देणे नाही, तर समाजातील विविध घटकांना या धोरणांचा लाभ मिळवून देण्याच्या उपाययोजनांची आवश्यकता अधोरेखित करणे हा आहे. शेवटी, लिंग समानता व सामाजिक समावेश हा एक असा सामाजिक विकासाचा अंग आहे, जो केवळ शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्टांना पूरक नाही तर एक न्याय्य, समावेशक व सर्वसमावेशक समाज घडविण्यासाठी अनिवार्य आहे.

परिभाषिक शब्द: लिंग समानता, सामाजिक समावेश, अल्पसंख्यांक, वंचित गट, समान संधी, सामाजिक न्याय, सामाजिक विविधता

प्रस्तावना:

लिंग समानता ही संकल्पना केवळ पुरुष आणि स्त्री यांच्यातील समानतेपुरती मर्यादित नाही, तर ती सर्व लिंग ओळखीच्या व्यक्तींना — महिला, पुरुष, ट्रांसजेंडर, नॉन-बायनरी इत्यादी — सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि राजकीय क्षेत्रात समान संधी, अधिकार आणि संसाधने मिळवून देण्यावर केंद्रित आहे. लिंग असमानता आजही अनेक समाजांमध्ये एक मोठा सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय अडथळा आहे,

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

डॉ. संजय माधवराव मराठे, प्राचार्य, वेस्ट खान्देश भगिनी सेवा मंडळाचे, शिक्षणशास्त्र महिला महाविद्यालय स्टेशन रोड, नंदुरबार

How to cite this article:

मराठे, संजय. माधवराव. (2026). लिंग समानता आणि सामाजिक समावेश. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 137–141. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18384381>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.18384381

ज्यामुळे अनेक गट दुर्लक्षित राहतात आणि त्यांच्या सक्षमीकरणात अडथळे निर्माण होतात. सामाजिक समावेश ही संकल्पना समाजातील विविध गटांना — विशेषतः अल्पसंख्यांक, आर्थिकदृष्ट्या वंचित, स्थानिक समाज, अपंग व्यक्ती, मागासलेले समुदाय — समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यावर आधारित आहे. याचा उद्देश केवळ व्यक्तींचे अधिकार सुनिश्चित करणे नाही, तर त्यांना निर्णय प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग मिळवून देणे देखील आहे. सामाजिक समावेशामुळे प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या क्षमतांनुसार जीवनमान सुधारण्याची संधी मिळते आणि समाज अधिक न्याय्य, सशक्त आणि समावेशक बनतो. लिंग समानता व सामाजिक समावेशाचे महत्त्व फक्त सामाजिक दृष्ट्या नाही, तर आर्थिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक विकासाच्या दृष्टिकोनातूनही खूप मोठे आहे. अनेक अभ्यास दर्शवितात की, जे समाज लिंग समानता आणि सामाजिक समावेशाला प्राधान्य देतात, ते समाज अधिक शाश्वत, सशक्त आणि प्रगतिशील असतो. उदाहरणार्थ, महिलांना शिक्षण व रोजगाराच्या संधी दिल्यास आर्थिक उत्पादन वाढते, तसेच अपंग व्यक्ती किंवा मागासलेल्या समुदायांना समाजात सहभागी करून घेतल्यास त्यांच्या जीवनमानात सुधारणा होते आणि समाजाच्या सर्व स्तरांमध्ये सामाजिक न्याय प्रस्थापित होतो.

सामाजिक समावेश व लिंग समानतेची संकल्पना जागतिक स्तरावरही महत्त्वाची मानली जाते. संयुक्त राष्ट्रांच्या शाश्वत विकास उद्दिष्टांमध्ये (SDGs) या संकल्पनांना प्रमुख स्थान आहे, ज्यामध्ये लिंग समानता (SDG 5) आणि सामाजिक समावेशाशी संबंधित उपाययोजना जागतिक स्तरावर राबविण्याचे उद्दिष्ट ठेवले गेले आहे. त्यामुळे या संकल्पना केवळ सैद्धांतिक किंवा नैतिक दृष्टिकोनातून नाही तर व्यवहारात्मक धोरणे, कायदे व कार्यक्रम राबविण्यासाठीही अनिवार्य मानल्या जातात. शेवटी, लिंग समानता व सामाजिक समावेश हा समाजातील प्रत्येक घटकासाठी मूलभूत हक्क सुनिश्चित करणारा आणि शाश्वत विकास साधण्यास मदत करणारा महत्त्वाचा अंग आहे. समाजातील विविध घटकांना समान संधी उपलब्ध करून देणे हे केवळ न्याय्य दृष्टिकोनातून नाही तर सर्वसमावेशक, समृद्ध व स्थिर समाज घडविण्याच्या दृष्टीनेही आवश्यक आहे.

लिंग समानतेचे महत्त्व

लिंग समानता ही मानवी हक्कांची एक मूलभूत संकल्पना आहे आणि शाश्वत विकासाचे एक महत्त्वाचे अंग मानली जाते. लिंग समानतेचा उद्देश फक्त स्त्रियांना पुरुषांइतके अधिकार देणे किंवा आर्थिक क्षेत्रात संधी उपलब्ध करून देणे नाही, तर समाजातील सर्व लिंग ओळखीच्या व्यक्तींना — पुरुष, महिला, ट्रांसजेंडर, नॉन-बायनरी आणि अन्य गट — समान संधी, अधिकार आणि संसाधने मिळावी, हा आहे. लिंग समानता समाजाच्या प्रत्येक स्तरावर सकारात्मक परिणाम साधते:

1. शैक्षणिक संधी

स्त्रिया आणि इतर लिंग ओळखीच्या व्यक्तींना शिक्षणातील समान प्रवेश मिळाल्यास त्यांच्या वैयक्तिक विकासास मदत होते आणि समाजाची सर्वांगीण प्रगती साधली जाते. शिक्षित महिलांचा समाजावर सकारात्मक प्रभाव दिसतो, जसे की बालकांचे शिक्षण, आरोग्य आणि आर्थिक निर्णयक्षमता सुधारते.

2. आरोग्य सेवा

समान आरोग्य सुविधा व सेवांचा लाभ मिळाल्यास सर्व लिंग ओळखीच्या व्यक्तींचे जीवनमान सुधारते. यामुळे मातृ मृत्यूदर कमी होतो, बाल आरोग्य सुधारते आणि मानसिक व शारीरिक स्वास्थ्य सुनिश्चित होते.

3. आर्थिक संधी

महिला आणि इतर गटांना रोजगार आणि आर्थिक संसाधनांमध्ये समान संधी दिल्यास आर्थिक विकासात लक्षणीय वाढ होते. कामगार बाजारपेठेत विविध लिंगांचा समावेश उत्पादनक्षमता वाढवतो आणि सामाजिक समृद्धी साधते.

4. नेतृत्व व निर्णय प्रक्रियेत सहभाग

सर्व लिंग ओळखीच्या व्यक्तींना नेतृत्व भूमिकांमध्ये व निर्णय प्रक्रियेत सहभाग मिळाल्यास समाजात न्याय्य व समावेशक निर्णय घेतले जातात. यामुळे विविध दृष्टिकोनांचा समावेश होतो आणि धोरणे सर्वसमावेशक बनतात.

5. सामाजिक व सांस्कृतिक प्रभाव

लिंग समानतेमुळे समाजातील रूढीवादी, भेदभावपूर्ण व असमानतेची मानसिकता कमी होते. स्त्री, पुरुष आणि इतर लिंग ओळखीच्या व्यक्तींमध्ये समानता प्रस्थापित होऊन समाज अधिक न्याय्य, समावेशक व सशक्त बनतो. शेवटी, लिंग समानता केवळ नैतिक किंवा सामाजिक दृष्टिकोनातून महत्त्वाची नाही, तर ती सर्वसमावेशक विकास, सामाजिक न्याय, आणि शाश्वत प्रगती साधण्याच्या दृष्टीने अनिवार्य आहे. जागतिक स्तरावर, संयुक्त राष्ट्रांच्या SDG 5 अंतर्गत लिंग समानतेवर विशेष लक्ष दिले गेले आहे, ज्यामुळे या संकल्पनेची प्राधान्यपूर्वता आणि त्याचा व्यापक परिणाम अधोरेखित होतो.

सामाजिक समावेशाचे महत्त्व

सामाजिक समावेश ही संकल्पना समाजातील सर्व गटांना — विशेषतः दुर्लक्षित, वंचित किंवा अल्पसंख्यांक — मुख्य सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि राजकीय प्रक्रियेत समाविष्ट करण्यावर आधारित आहे. समाजातील विविध गट, जसे की जातीय अल्पसंख्यांक, आर्थिकदृष्ट्या मागासलेले समुदाय, अपंग व्यक्ती, स्थानिक आदिवासी समाज, महिलांचे दुर्लक्षित गट व इतर सामाजिक दृष्ट्या मागासलेले वर्ग, अनेकदा सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक संधींपासून वंचित राहतात. सामाजिक समावेशामुळे खालील महत्त्वपूर्ण परिणाम साधले जातात:

1. जीवनमानात सुधारणा

सामाजिक प्रक्रियेत समान सहभाग मिळाल्यास व्यक्तीचे जीवनमान सुधारते. उदाहरणार्थ, अपंग व्यक्तींना रोजगार, शिक्षण आणि आरोग्य सेवा मिळाल्यास त्यांच्या जीवनाची गुणवत्ता वाढते आणि सामाजिक आत्मसन्मान प्रस्थापित होतो.

2. सामाजिक असमानतेत घट

सामाजिक समावेशामुळे विविध गटांमधील असमानता कमी होते. समाजातील दुर्लक्षित घटकांना न्याय्य संधी मिळाल्यास आर्थिक, शैक्षणिक आणि सामाजिक क्षेत्रात समानता प्रस्थापित होते.

3. राजकीय व सामाजिक सहभाग

सामाजिक समावेशामुळे प्रत्येक घटकाला निर्णय प्रक्रियेत सहभाग मिळतो. स्थानिक शासकीय संस्था, समाजकार्य, आणि धोरणात्मक निर्णय प्रक्रियेत विविध गटांचे प्रतिनिधित्व सुनिश्चित होते.

4. सामाजिक एकात्मता

सर्व गटांना समान संधी उपलब्ध करून देणे समाजात एकात्मता व स्थिरता वाढवते. यामुळे समाजात भेदभाव, असमानता आणि सामाजिक तणाव कमी होतो.

5. सशक्त व समावेशक समाज

सामाजिक समावेशामुळे समाजातील प्रत्येक व्यक्ती सशक्त बनतो, त्यांना आत्मनिर्भरता प्राप्त होते आणि समाजाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये समावेश सुनिश्चित होतो. यामुळे शाश्वत विकास व सामाजिक न्याय साधण्यास मदत होते. शेवटी, सामाजिक समावेश हा केवळ नैतिक दृष्टिकोनातून महत्त्वाचा नाही, तर समाजातील प्रत्येक घटकाला समान संधी उपलब्ध करून देण्याचा एक प्रभावी मार्ग आहे. हे धोरण केवळ दुर्लक्षित गटांचा विकास करीत नाही, तर संपूर्ण समाजाच्या शाश्वत व सर्वसमावेशक प्रगतीसाठी आधारभूत भूमिका बजावते.

लिंग समानता व सामाजिक समावेशाची धोरणे

लिंग समानता आणि सामाजिक समावेश सुनिश्चित करण्यासाठी सरकार, शैक्षणिक संस्था, सामाजिक संस्था आणि आंतरराष्ट्रीय संस्था विविध धोरणे व उपाययोजना राबवित आहेत. या धोरणांचा उद्देश समाजातील सर्व घटकांना समान संधी, संसाधने आणि अधिकार मिळवून देणे हा आहे.

मुख्य धोरणे व उपाययोजना

1. शैक्षणिक क्षेत्रातील धोरणे

सर्व लिंग ओळखीच्या विद्यार्थ्यांना समान प्रवेश व शिक्षणाची संधी सुनिश्चित करणे. मुलींच्या शिक्षणासाठी विशेष योजना जसे की छात्रवृत्ती, शाळा सोयी-सुविधा, लैंगिक संवेदनशील शाळा धोरणे. सामाजिकदृष्ट्या दुर्लक्षित गटांसाठी आरक्षित जागा व शैक्षणिक सहाय्य.

2. आरोग्य सेवा धोरणे

महिला, अपंग व्यक्ती आणि इतर दुर्लक्षित गटांसाठी आरोग्य सेवा उपलब्ध करणे. मातृ आणि बाल आरोग्य सुधारण्यासाठी विशेष योजना व सुविधा. मानसिक स्वास्थ्य व पोषणासाठी सुलभ प्रवेश.

3. आर्थिक संधी व रोजगार धोरणे

महिला, अपंग व्यक्ती व अल्पसंख्यांकांसाठी रोजगारामध्ये समान संधी. स्वयंरोजगार योजना, महिला उद्योजकत्वासाठी मदत, प्रशिक्षण कार्यक्रम. आर्थिक विकासात वंश, लिंग किंवा सामाजिक पार्श्वभूमीवर आधारित भेदभाव दूर करणे.

4. सामाजिक सुरक्षा योजना

वृद्ध, अपंग, गरीब आणि दुर्लक्षित गटांसाठी आर्थिक सहाय्य, जीवन विमा, आरोग्य विमा योजना. समाजातील दुर्लक्षित गटांना सरकारी योजना व सुविधांमध्ये समाविष्ट करणे.

5. राजकीय व नेतृत्व धोरणे

महिला व अल्पसंख्यांकांसाठी राजकीय प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करणे (उदा. आरक्षित जागा पंचायत व नगरपालिकांमध्ये). धोरणात्मक निर्णय प्रक्रियेत विविध गटांचा समावेश.

6. जागतिक व आंतरराष्ट्रीय धोरणे

संयुक्त राष्ट्रांचे शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs), विशेषतः SDG 5 (Gender Equality), समाजातील सर्व घटकांना समान संधी व समावेश सुनिश्चित करणे. जागतिक स्तरावर लैंगिक समानता व सामाजिक समावेशाचे मॉनिटरिंग व धोरणात्मक आधार.

महत्त्व:

या धोरणांच्या अंमलबजावणीमुळे समाजातील दुर्लक्षित गटांना समान संधी मिळतात, आर्थिक व सामाजिक असमानता कमी होते, आणि समाज शाश्वत, समावेशक व न्याय्य बनतो. धोरणे केवळ घोषणा पुरती मर्यादित नसून, त्यांचे परिणामकारक अंमलबजावणी आणि नियमित मूल्यांकन आवश्यक आहे.

शाश्वत विकासाशी संलग्नता

लिंग समानता (Gender Equality) आणि सामाजिक समावेश (Social Inclusion) या संकल्पना केवळ सामाजिक न्यायाच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाच्या नाहीत, तर त्या शाश्वत विकास (Sustainable Development) साधण्यासाठी देखील अत्यावश्यक आहेत. संयुक्त राष्ट्रांच्या शाश्वत विकास उद्दिष्टांमध्ये (Sustainable Development Goals – SDGs) विशेषतः **SDG 5: Gender Equality** या उद्दिष्टांत लिंग समानतेचा समावेश केला आहे, तर सामाजिक समावेश हे SDG 10 (Reduced Inequalities) आणि SDG 4 (Quality Education) शी संबंधित आहे.

सामाजिक विकास व शाश्वत प्रगती साधण्यासाठी लिंग समानता व सामाजिक समावेश आवश्यक आहेत कारण:

1. सामाजिक न्याय व समावेशकता

लिंग समानता व सामाजिक समावेश सुनिश्चित केल्यास समाजातील सर्व घटकांना न्याय्य संधी मिळतात. परिणामी, सामाजिक विषमता कमी होते आणि समाज अधिक स्थिर व समावेशक बनतो.

2. आर्थिक वाढ

सर्व लिंग ओळखीच्या व्यक्तींना शिक्षण, रोजगार व उद्योजकतेमध्ये संधी मिळाल्यास आर्थिक उत्पादन व सामाजिक संपन्नता वाढते. सामाजिक समावेशामुळे विविध गट आर्थिक प्रक्रियेत सहभागी होतात, ज्यामुळे देशाची आर्थिक वृद्धी सशक्त होते.

3. शैक्षणिक प्रगती

लिंग समानता व सामाजिक समावेशामुळे सर्व विद्यार्थ्यांना समान शैक्षणिक संधी मिळतात. याचा प्रत्यक्ष परिणाम शिक्षणाच्या दर्जावर, कौशल्य विकासावर आणि कौशल्युक्त मनुष्यबळाच्या निर्मितीवर होतो.

4. सामाजिक व सांस्कृतिक सुधारणा

सामाजिक समावेश व लिंग समानतेच्या अंमलबजावणीमुळे रूढीवादी आणि भेदभावपूर्ण दृष्टिकोन कमी होतो. समाज अधिक समावेशक, न्याय्य व सांस्कृतिक दृष्ट्या संवेदनशील बनतो.

5. शाश्वत समाजाचा निर्माण

सर्व घटकांना समान संधी व संसाधने उपलब्ध करून दिल्यास समाजाचे सर्व स्तर शाश्वत विकासासाठी सज्ज होतात. लिंग समानता आणि सामाजिक समावेशामुळे आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व पर्यावरणीय विकासाचे सर्व पैलू संतुलित राहतात.

शेवटी, लिंग समानता आणि सामाजिक समावेश शाश्वत विकासाची अट आणि मूलभूत घटक आहेत. यांची प्रभावी अंमलबजावणी केवळ सामाजिक न्याय व समानता प्रस्थापित करत नाही तर एक सशक्त, समृद्ध व स्थिर समाज घडविण्यास देखील मदत करते.

निष्कर्ष

लिंग समानता आणि सामाजिक समावेश या संकल्पना आधुनिक समाजाच्या न्याय, सक्षमीकरण आणि शाश्वत विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. या संकल्पनांचा प्रभाव फक्त व्यक्तीगत स्तरावर नाही, तर समाजाच्या सर्व स्तरांवर दिसून येतो. समानता आणि समावेश सुनिश्चित केल्यास समाज अधिक समावेशक, न्याय्य व सशक्त बनतो, तसेच सामाजिक असमानता आणि भेदभाव कमी होतो. सरकार, शैक्षणिक संस्था, समाजकार्य संस्था आणि स्थानिक समुदाय यांनी एकत्रित प्रयत्न करून समान संधी, धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी, आणि सामाजिक समज वाढवणे आवश्यक आहे. यामध्ये फक्त घोषणा करणे पुरेसे नाही; वास्तविक बदलासाठी व्यवहारात्मक उपाययोजना, शैक्षणिक व प्रशिक्षण कार्यक्रम, आर्थिक व सामाजिक सहाय्य, तसेच सामाजिक समावेशाचे धोरणात्मक

मॉनिटरिंग आवश्यक आहे. सर्व घटकांना समान संधी उपलब्ध करून दिल्यास व्यक्तींचा सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक विकास सुनिश्चित होतो. या प्रक्रियेत लिंग समानता आणि सामाजिक समावेश हे समाजातील दुर्लक्षित व वंचित गटांना सशक्त बनवतात आणि समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीत योगदान देतात. शेवटी, केवळ नीतिमूल्य किंवा नैतिक जबाबदारीच्या दृष्टीने नाही, तर समाजाच्या शाश्वत, न्याय्य आणि सर्वसमावेशक विकासासाठी लिंग समानता व सामाजिक समावेशाचे मूल्य आणि अंमलबजावणी अत्यावश्यक आहे. यामुळे समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला न्याय, मानवी हक्क आणि समान संधी मिळतात, आणि समाजाचा विकास सर्वांगीण व संतुलित होतो.

संदर्भ सूची

1. असेफा, जी. एम., शेरिफ, एस., स्लुइज, जे., कुइजपर्स, एम., चाका, टी., सोलोमन, ए., हाइलु, वाय., & मुलुनेह, एम. डी. (2021). इथिओपियामधील जल, स्वच्छता व स्वच्छतेशी संबंधित लिंग समानता व सामाजिक समावेश. आंतरराष्ट्रीय पर्यावरण संशोधन व सार्वजनिक आरोग्य जर्नल, 18(8), 4281.
2. भट्ट, के. (2017). व्यावसायिक शिक्षण व प्रशिक्षण क्षेत्रातील लिंग समानता व सामाजिक समावेश. Journal of Advanced Academic Research, 3(2), 29–39.
3. दुलाल, टी. डी. (2023). नेपालमधील आरोग्य क्षेत्रातील लिंग समानता व सामाजिक समावेश धोरणे. Patan Pragya, 12(02), 106–119.
4. निकमातुल्ला, एन., सुगीहार्तो, जी., & मुतियाह, आर. (2023). इंडोनेशियातील इस्लामी विद्यापीठातील लिंग समानता व सामाजिक समावेशाची अंमलबजावणी. Muwazah Journal.
5. CIFOR-ICRAF. (2026). लिंग समानता, समावेश व सामाजिक न्याय (GESI). CIFOR-ICRAF संकेतस्थळातून प्राप्त.
6. श्रेष्ठ, ज्ञानलक्ष्मी. (2017). लिंग समानता व सामाजिक समावेश. NASC.
7. पौडेल, अ. इत्यादी. (2026). Pathibhara GESI: लिंग समानता व सामाजिक समावेश.
8. शैक्षणिक वर्गातील सहभागातील लिंग समानता व सामाजिक समावेश. (2024). Educational: Jurnal Inovasi Pendidikan & Pengajaran.
9. संयुक्त राष्ट्र. (2023). लिंग समानता व महिला सक्षमीकरण. संयुक्त राष्ट्र शाश्वत विकास अहवाल.
10. OECD. (2008). लिंग, संस्था व विकास डेटाबेस. Journal of Human Development.
11. Emerald Publishing. (2025). समानता, विविधता व समावेश: आंतरराष्ट्रीय जर्नल.
12. Nepal Health Sector Strategy. (2015). GESI Operational Guidelines.

Original Article

भारतीय लोकशाहीच्या विकासातील राजकीय नेतृत्वाची भूमिका

डॉ. अनिल काशिनाथ साळुंके

सोनामाई शिक्षण प्रसारक मंडळाचे कला व विज्ञान महिला महाविद्यालय शहादा, जि. नंदुरबार (महाराष्ट्र)

Email: anilksalunke@gmail.com

Manuscript ID:

सारांश:

JRD -2026-180235

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 142-147

February 2026

Submitted: 18 Jan. 2026

Revised: 28 Jan. 2026

Accepted: 08 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

राजकीय नेतृत्व ही संकल्पना राज्यशाखाच्या अभ्यासात अत्यंत महत्त्वाची मानले जाते. प्रत्येक शासन व्यवस्थेत राजकीय नेतृत्व ही संकल्पना राष्ट्रविकासात महत्त्वाचे योगदान देत असते त्या दृष्टिकोनातून सदर शोधनिबंधामध्ये राजकीय नेतृत्व संकल्पनेचा अर्थ, व्याख्या, वैशिष्ट्ये, गुणवैशिष्ट्ये, कार्य, प्रकार, राजकीय नेतृत्वाचे बदलते स्वरूप, भारतीय लोकशाही व्यवस्थेतील राजकारणातील राजकीय नेतृत्वातील बदल आदींचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

शोध संज्ञा: राजकीय, नेतृत्व, शासन व्यवस्था, विकास आदी.

संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत संशोधन करतांना ऐतिहासिक, वर्णनात्मक, तुलनात्मक, विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात येईल.

तथ्य संकलन:

प्रस्तुत संशोधनात तथ्य संकलनासाठी द्वितीय स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला असून यात संशोधन विषयासंबंधीचे साहित्य, चरित्रे, संदर्भग्रंथ, वर्तमानपत्रातील लेख, अग्रलेख मासिके, अधिकृत प्रकाशने, शासकीय दस्तऐवज, ग्रंथ, इंटरनेट इत्यादी. स्वरूपाच्या स्रोतांद्वारे प्राप्त होणाऱ्या माहितीवर अधिक भर देउन तथ्य संकलित करण्यात आले आहे.

व्याप्ती व मर्यादा:

प्रस्तुत शोध लघुनिबंधाच्या अभ्यास हा केवळ " भारतीय लोकशाहीच्या विकासातील राजकीय नेतृत्वाची भूमिका "याबाबत केलेल्या कार्याच्या संदर्भात करण्यात आला असून हीच याची व्याप्ती व मर्यादा आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:

- भारतीय लोकशाही व्यवस्थेवरील नेतृत्वाच्या प्रभावाचे अध्ययन करणे.
- भारतीय लोकशाही व्यवस्थेवरील नेतृत्वाच्या परिणामांची माहिती जाणून घेणे.
- राजकीय नेतृत्व संकल्पनेचा आढावा घेणे.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.18384404](https://doi.org/10.5281/zenodo.18384404)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

प्रा. डॉ. अनिल काशिनाथ साळुंके, सोनामाई शिक्षण प्रसारक मंडळाचे कला व विज्ञान महिला महाविद्यालय शहादा, जि. नंदुरबार (महाराष्ट्र)

How to cite this article:

साळुंके, अनिल. काशिनाथ. (2026). भारतीय लोकशाहीच्या विकासातील राजकीय नेतृत्वाची भूमिका. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 142–147. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18384404>

संशोधनाची गृहितके:

- भारतीय लोकशाही व्यवस्थेवरील नेतृत्वाचा दीर्घकाळ प्रभाव राहिला आहे
- भारतीय लोकशाही व्यवस्थेवरील नेतृत्वाचा राष्ट्र विकासात योगदान दिसून येते.
- राजकीय नेतृत्व ही संकल्पना सर्व व्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण असून लोकशाही व्यवस्था बळकट करण्यासाठी तिची महत्वाची भूमिका व योगदान आहे.

संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत संशोधन करतांना ऐतिहासिक, वर्णनात्मक, तुलनात्मक, विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात येईल.

तथ्य संकलन:

प्रस्तुत संशोधनात तथ्य संकलनासाठी द्वितीय स्त्रोतांचा उपयोग करण्यात आला असून यात संशोधन विषयासंबंधीचे साहित्य, चरित्रे, संदर्भग्रंथ, वर्तमानपत्रातील लेख, अग्रलेख मासिके, अधिकृत प्रकाशने, शासकीय दस्तऐवज, ग्रंथ, इंटरनेट इत्यादी. स्वरूपाच्या स्त्रोतांबदारे प्राप्त होणाऱ्या माहितीवर अधिक भर देउन तथ्य संकलित करण्यात आले आहे.

व्याप्ती व मर्यादा:

प्रस्तुत शोध लघुनिबंधाच्या अभ्यास हा केवळ " भारतीय लोकशाहीच्या विकासातील राजकीय नेतृत्वाची भूमिका " या संदर्भात करण्यात आला असून हीच याची व्याप्ती व मर्यादा आहे.

प्रस्तावना:

राजकीय नेतृत्व ही संकल्पना राज्यशास्त्राच्या अभ्यासात अत्यंत महत्त्वाची मानले जाते. कोणत्याही शासन व्यवस्थेत तिच्या विकासात त्याच्या प्रचार प्रसार यात नेतृत्वाची महत्त्वाची भूमिका असते. प्राचीन काळापासून भारताला प्रभावी नेतृत्व लाभलेले असून त्या माध्यमातूनच आधुनिक काळात देशील राष्ट्रांच्या विकास होताना दिसून येतो त्या दृष्टिकोनातून भारतात राजकीय नेतृत्वात झालेले बदल भारतीय लोकशाहीतील राजकीय नेतृत्वाची भूमिका याच्या अभ्यास सदर शोधनिबंधात करण्यात आलेला आहे.

विषय विवेचन:

भारतीय लोकशाही शासन व्यवस्थेत नेतृत्व हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे त्या दृष्टिकोनातून राष्ट्रविकास हा घडत असतो म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंध " भारतीय लोकशाहीच्या विकासातील राजकीय नेतृत्वाची भूमिका " याच्या अभ्यास करण्यात आला आहे.

नेतृत्वाचा अर्थ व व्याख्या (Definitions Meaning of Leadership):

मराठीत नेता ह्या शब्दाला नेतृत्व हा पर्यायी शब्द आहे. "नेतृत्व हा शब्द नेता या शब्दा वरून रुढ झाला आहे, 'नेता' हा शब्द संस्कृत धातू 'नी' पासून निर्माण झाला. 'नी' म्हणजे नेणे, पुढे नेणारा, आपल्या अनुयायांना पुढे नेणारा नेता, नेता आपल्या अनुयायावर प्रभाव पाडून त्यांना प्रोत्साहन देऊन व्यवस्थापनाचे कार्य करतो." १

"संस्कृतमध्ये, नेता या शब्दाचा अर्थ 'नियाते या: अनेना 'असा होतो, ज्याचा अर्थ इतरांचे नेतृत्व करण्याची क्षमता असलेला असा होतो." २

" 'नेतृत्व' हा शब्द नेता ह्या शब्दाशी संबंधित आहे. नेतृत्व या संस्कृत धातू पासून नेता हे प्रथमा विभक्तीचे रूप इ गाले. त्याचा मराठीत अर्थ पुढारी, इंग्रजीत लिडर आणि हिंदीत नेताजी अगुवा किंवा मुखिया असा होतो." ३

नेतृत्व या शब्दाला इंग्रजीत Leadership असे म्हणतात. To lead म्हणजे नेतृत्व करणे. नेतृत्वाचे दोन अर्थ असून पहिला अर्थ प्रसिध्द होणे व दुसरा अर्थ दुसऱ्यांना मार्ग दाखविणे अथवा आदेश देणे हा आहे. थोडक्यात नेता आपल्या संघटनेतील अनुयायींना पुढे नेतो, त्यांना मार्गदर्शन व प्रेरणा देऊन कार्यप्रवण बनवितो.

मॅकायव्हर व पेज यांच्या मते " समान उद्दिष्टांपर्यंत जाण्यासाठी लोकांचे मन वळविण्याची क्षमता म्हणजे नेतृत्व होय" ४

नेतृत्वाचे आधारभूत घटक (Elements of Leadership):

नेतृत्वाच्या आधारभूत घटकात i) नेता, नेतृत्व स्वीकारणारा ii) अनुयायी, नेतृत्वाला चालना देणारी iii) परिस्थिती व नेतृत्वाचे iv) कार्य हे चार आधारभूत घटक आहेत.

नेतृत्वाचे स्तर :

नेतृत्वाचे ४ स्तर आहेत ते पुढील प्रमाणे

१. स्थानिक नेतृत्व :

- i. विभागीय
- ii. जिल्हा
- iii. तालुका
- iv शहर
- v. ग्रामीण.

२. राज्य / प्रादेशिक

३. राष्ट्रीय

४. आंतरराष्ट्रीय

राजकीय नेतृत्वाचे प्रकार:

राजकीय नेतृत्वाचे वेळ , काळ व स्थळ सापेक्ष असे लोकशाही , हुकुमशाही , लष्करी , चमत्कृतीजन्य , संमोहनात्मक , संघटनात्मक , सिद्धांतवादी , बौद्धिक , सुधारणावादी , चळवळवादी , आदर्शवादी , योजक , पारंपारिक , धार्मिक , गट व पक्षीय अनेक प्रकार पडतात.

नेतृत्वाचे वैशिष्ट्ये (Carectrastic of Ledership):

नेतृत्वाची काही वैशिष्ट्ये आहेत ते पुढील प्रमाणे i. अनुयायी किंवा सहकारी एकत्र करणे , ii. समान ध्येय वा उद्दिष्ट्ये , iii. सहकार्याची भावना व समस्यांची जाणीव असावी , iv. कार्यात्मक संबंधाची आवश्यकता , v. आदर्श वर्तवणूक , vi . योग्यतेची जाणीव असावी , vii. सभोवतालची परिस्थिती , viii . सहकार्याचा व्यक्तिगत विकास करणे , ix. जबाबदारी स्वीकारणे.

प्रभावी नेत्यांचे व्यक्तीगत गुण वैशिष्ट्ये (Personal Characteristics of Effective Leaders) :

" प्रभावी व चांगले नेतृत्वामुळे संस्थेला निश्चित यश मिळते. प्रभावी नेतृत्वासाठी नेत्यांमध्ये काही गुण वैशिष्ट्ये असली पाहिजे 'पूर्वी नेते जन्मजात असतात, बनविले जात नाही अशी धारणा होती परंतु अलीकडील प्रशिक्षण, मार्गदर्शन व सतत प्रयत्न यामुळे नेतृत्व संपादन करता येते असे ही सिद्ध झाले आहे. यामुळे 'नेता जन्मजात असतो व घडवावा ही लागतो असे म्हणणे संयुक्तिक वाटते " ५ ऑडवे टीड या विचारवंताने The art of leadership या ग्रंथात शारीरिक व मानसिक शक्ती , मैत्रीभाव व आकर्षण , निर्णय क्षमता , शिकण्याची कला , उत्साह ,तांत्रिक कोशल्ये ,विश्वास , उद्देश व निर्देशन भावना , बौद्धिक ज्ञान ,चारित्र्य असे दहा गुण सांगितले आहेत.

नेतृत्वाची कार्ये (Functions of Leader) :

कोणत्याही देश वा संघटनेचे यशापयश हे नेत्याच्या नेतृत्वावर अवलंबून असते. प्रत्येक देशाने लोककल्याणकारी राज्याची भूमिका स्वीकारली आहे. त्यामुळे लोकशाही प्रधान असलेल्या नेत्याने जनहित व राष्ट्रहित लक्षात घेऊन कार्ये करणे अपेक्षित असते. नेतृत्वाच्या कार्यात दिवसेंदिवस वाढ होतांना दिसून येते.

- i. उद्दिष्टे ठरविणे
- ii. योग्य निर्णय घेणे
- iii. संघटनेवर नियंत्रण ठेवणे
- iv. समन्वय साधणे
- v. प्रतिनिधित्व करणे
- vi. मार्गदर्शन करणे
- vii. संघ भावना जोपासणे
- viii. आदेश देणे
- ix. प्रभावी संदेशवहनाची गरज
- x. मनोबल उंचविणे
- xi. शिस्त राखणे
- xii. प्रशंसा करणे व शिक्षा देणे

या शिवाय नेतृत्वाची अनेक कार्ये आहेत. मात्र नेतृत्वाला समर्थपणे कार्ये करण्यासाठी जबाबदारीने वागणे गरजेचे असते तरच नेत्याचा प्रभाव निर्माण होतो. जनहित लक्षात घेऊन कार्ये केल्यास नेता हा बलशाली बनतो.

नेतृत्वाचे महत्त्व व आवश्यकता (Importance and needs of Leadership):

प्रत्येक राजकीय प्रशासकीय व्यवस्थेत नेतृत्व हे अत्यंत महत्त्वाचे असते. कर्तबगार प्रभावशाली व कार्यक्षम चांगले नेतृत्व असल्यास देशाची प्रगती होत असते. पूर्वनिर्धारित उद्दिष्टे सामूहिक प्रयत्नाने साध्य करता येतात. नेता अनुयायींना मार्गदर्शन, प्रेरणा देऊन कृतीप्रणव करून कार्यक्षमता वाढवितो. त्यामुळे पक्ष संघटन वा देशाची यशस्वी वाटचाल होते. यावरून नेतृत्वाचे महत्त्व समजण्यास मदत होते. नेतृत्वाचे महत्त्व किंवा आवश्यकता पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल,

- उद्दिष्टे साध्य करणे
- सामूहिक प्रयत्नांना उत्तेजन देणे/ संघभावना निर्माण करणे
- मार्गदर्शन करणे
- समन्वय साधणे
- प्रेरणा देणे
- मानवी संबंधाची जोपासना करणे आदी.

नेतृत्वाचे बदलते स्वरूप-

राजकीय नेतृत्वाबाबत वेगवेगळ्या कालावधीत निरिच्छा संकल्पना आढळून येतात. नेतृत्वाच्या बदलाबाबतीत पारंपारिक व आधुनिक काळातील नेतृत्वाचा विचार करण्यात आला आहे. पारंपारिक नेतृत्व हे प्रामुख्याने वर्ग, जात व विशिष्ट समूह यांचे सभासदत्वामुळे तसेच स्थान व प्रतिष्ठा यामुळे निर्माण झाले होते. नेतृत्वावर पारंपारिक संदर्भ हा काही विशिष्ट परिस्थितीत व काही प्रमाणात आधुनिक काळात कायम असला तरी आधुनिक काळातील बदल झालेला दिसून येतो. आधुनिक काळात लोकशाही शासन व्यवस्था व जनतेची सार्वभौमसत्ता या संकल्पनांचा प्रचार, प्रसार व विस्तार मोठ्या प्रमाणात झाल्यामुळे आधुनिक काळातील नेतृत्वाचा उदय व राजकीय व सामाजिक चळवळी, राजकीय व सामाजिक संघटना अशा विविध क्षेत्रात झाला आहे. १९ व्या शतकात तर राजकीय संघटनांच्या अंतर्गतच राजकीय समूह निर्माण होऊ लागल्याने चळवळ प्रधान नेतृत्वाऐवजी समूह नेतृत्वाला महत्त्व अधिक प्राप्त झाले. २० व्या शतकात समाजात निर्माण झालेली अस्तुरस्थितपणाची भावना तसेच समानता व प्रगती या मूल्यांवर जोर दिल्यामुळे राजकारण व राजकीय प्रक्रिया यांच्या स्वरूपात व्यापक प्रमाणात बदल होऊन त्याप्रमाणे नेतृत्वाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोनात बदल झालेला दिसून येतो.

राजकीय नेतृत्वाच्या स्वरूपात बदलाची प्रमुख कारणे :

राजकीय नेतृत्वाच्या स्वरूपात बदलाची प्रमुख कारणे पुढील प्रमाणे

- तांत्रिक व वैज्ञानिक प्रगती
- संसूचन साधनांच्या उपयोगिते वाढ
- कल्याणकारी राज्याची संकल्पना
- दिव्यवलयी नेतृत्वाचा प्रभाव
- निर्णयशक्तीचे केंद्रीकरण
- वाढते औद्योगीकरण
- निवडणुका आदी

भारतातील राजकीय नेतृत्वातील बदल / विकास :

भारतीय राजकीय नेतृत्वात काळानुरूप बदल होत राहिला आहे. कुटुंब टोळी, समाजाची निर्मिती, विकासा बरोबरच नेतृत्वाचा विकास व बदल होत आहे. नेतृत्व हे मानवी समाज जीवनाचे एक महत्त्वाचे अंग असून समाजाच्या स्वरूपातील बदल बरोबरच नेतृत्वातही बदल झालेला दिसून येतो. प्राचीनकाळ, मध्ययुग व आधुनिक ऐतिहासिक कालखंडानुसार भारतीय नेतृत्वाच्या स्वरूपात कसा बदल वा विकास होत गेला ते अभ्यासणे आवश्यक ठरते,

अ) प्राचीन कालीन भारतीय नेतृत्व-

मानवाच्या उत्पत्तीनंतर आदम समाज जीवनात कुळांना अत्यंत महत्त्वाचे स्थान होते. अनेक उपयुक्त कार्ये पार पाडण्याची जबाबदारी कुळांवर होती. "एकपक्षीय आसंबंधितांचा अगदी विस्तृत केलेला समूह म्हणजे कूळ होय." ६ " कुळाचे नेतृत्व हे जन्म व रक्तसंबंधावर आधारीत म्हणजेच आनुवंशिक स्वरूपाचे होते प्रत्येक कुळ हे भिन्न भिन्न प्रकारचे व ती मातृसत्ताक किंवा पितृसत्ताक स्वरूपाची होती. समान व वस्तीस्थानात राहणारे तसेच कुळांना एकसंघ ठेवणारी शक्ती म्हणजेच पूर्वजांचा वारसा सांगणारे ज्येष्ठ मंडळीचे मार्गदर्शन म्हणजेच त्यांचे नेतृत्व होय, कुळांच्या सदस्यांमध्ये आपुलकीची भावना टिकविणे, सामाजिक सुरक्षा देणे, वर्तनावर कडक नियंत्रण ठेवणे, संपत्तीचे नियंत्रण करणे ही कार्ये होती. भारतात हे सिंधू नदीच्या खोऱ्यातील हडप्पा, मोहनजोदडो येथील नगरातील सापडलेल्या अवशेषांवरून एक प्रगत मानवी वस्ती व नेतृत्व असावे असे निदर्शनात येते. भारतीय नेतृत्वाच्या बाबत जागातील प्राचीन वाङ्मय म्हणजे वेदात स्पष्ट स्वरूपाचा उल्लेख आढळतो, ऋग्वेदात चाळीस पेक्षा अधिक राजांचा नावांचा उल्लेख आहे, राजेशाही व्यवस्था अस्तित्वात आली होती. ऋग्वेद काळात भारतात ब्राम्हण, क्षत्रिय व वैश्य असे तीन वर्ण होते. त्यात

राज्यकारभार करणे, युध्दात नेतृत्व करणे, व प्रजेचे संरक्षण करणे हे क्षत्रिय म्हणजे राजाचे कर्तव्य होते. अनुवांशिक पध्दतीने तसेच लोकसंमतीने राजाची निवड केली जात असे.

रामायण काळात अनुवांशिक पध्दतीने विशिष्ट कुळातील स्वतःच्या राजाची निवडीचे स्वातंत्र्य प्रजेला होते. राजाला सल्ला देण्यासाठी अमात्य, प्रशस्त व धर्मगुरूंचे स्थान महत्वाचे होते. सल्ल्यानुसार राजाला आपले निर्णय बदलावे लागे. या काळात राजा दशरथ, राजा जनक, राम असे राजांकडे नेतृत्व होते. या काळात राजाला राजधर्माचे पालन करावे लागे. महाभारत काळात शांतीपर्वाच्या ७८ व्या अध्यायात राजकीय नेतृत्वाबाबत वर्णन केलेले आढळते. "जो कोणी अपार संकटात लोकांचे रक्षण करील तो शुद्र असो की कोणी ही असो त्याच्याकडे मान (राजपद) जाईल, जो सज्जनांचे रक्षण करतो त्यालाच राजा करावे " ७ यावरून लोकांचे रक्षण, पालन करणाऱ्यास राजपदाची प्राप्ती म्हणजे प्रत्यक्ष नेतृत्व करण्यास मिळत असे. राजाची निवड व राज्यकारभारासाठी जनसंमती ही आवश्यक होती, या काळात राजा भरत, श्रीकृष्ण, कंस, युधिष्ठिर, इत्यादी राजांचा तसेच गणराज्यांचा उल्लेख आढळतो. बौद्ध धर्माचा प्रचार प्रसाराच्या कालखंडातील माझ्झीम निकाय, त्रिपिटक आदी बौद्ध ग्रंथात लिचदवी, शाक्य, मौर्य, कालव, मगध, चोल आदी गणराज्यांचा उल्लेख आढळतो. या काळात साहसी, बुद्धीमान, अनुभवी सल्लागारांचा समितीद्वारे निर्णय घेऊन राज्यकारभार करावा लागे. या काळात राजा धनानंद, सम्राट चंद्रगुप्त मौर्य, सम्राट अशोक, हर्षवर्धन, समुद्रगुप्त आदी राजांचा उल्लेख करता येईल. भगवान महावीर, भगवान गौतमबुद्ध व कौटिल्य (चाणक्य) यांसारख्या महान विभूतींचा काळ होता. तत्वज्ञान, मानवतावादी विचाराने भरलेला होता, तक्षशिला, नालंदा यांसारख्या विद्यापिठातून शिक्षण दिले जात होते.

ब) मध्ययुगीन काळातील भारतीय नेतृत्व-

भारतात मध्ययुगात परकीय मुस्लिम आक्रमक येऊन देशातील राजांना पराभूत करून आपली सत्ता निर्माण केली. या काळात गजनीचा महंमद, महंमद घोरी, बल्बन, कुतुबुद्दीन, ऐबक, रजिया सुलताना बाबर, हुमायू, अकबर, जहांगीर, शहाजहान, औरंगजेब आदींनी दिल्लीवर वर्चस्व स्थापन करून सत्तेच्या माध्यमातून राज्यकारभार केला, हा काळ राज्या-राज्यांमधील संघर्षांचा, साम्राज्य विस्ताराचा, धार्मिक विचारांचा कालखंड होता, परस्पर संघर्षातून सत्ता प्राप्त केली, अनुवांशिक पध्दतीने बादशहा सत्तेवर येत असत व ती पूर्णता : निरंकुश शासन व्यवस्था होती. या काळात राजपूत राजांचे राज्य उत्तरेत होते. पृथ्वीराज चौहान, राजा रणजितसिंह, राजा रतनसिंग, महाराणा प्रताप आदी राजांनी वंशपरंपरागत रितीने राज्यकारभार केला. शीख धर्माचे संस्थापक गुरू नानक, गुरू गोविंदसिंग, गुरू तेजबहादूर यांचा हा कालखंड होता.

दक्षिणेत विद्यारण्य स्वामींनी हरिहर व बुक्कराय या दोन्ही भावांना प्रेरणा देऊन विजयनगर साम्राज्याची स्थापना केली होती. याशिवाय म्हैसूर, तंजावर पाच प्रकारच्या मुस्लिम शासकांची राज्य व्यवस्था होती, तसेच देवगीरला यादवांचे साम्राज्य होते पुढे ते नष्ट झाले. छ. शिवाजी महाराज यांनी आपल्या खास सवंगड्यांसह हिंदवी स्वराज्याची स्थापना केली. छ. शिवाजी महाराज यांनी जीवाला जीव देणारे सहकारी व अनुयायी निवडून त्यांना स्वराज्य निर्मितीची प्रेरणा दिली. छ. शिवाजी महाराज यांचे दिव्यबलयांकित नेतृत्व होते. अष्टप्रधान मंडळ, आरमाराची उभारणी, राज्यव्यवहार कोश, किल्यांची निर्मिती जनतेच्या हितांची काळजी घेणारे नेतृत्व होते.

क) आधुनिक काळातील भारतीय नेतृत्व-

आधुनिक काळातील भारतीय नेतृत्वाबाबत अभ्यासाच्या सोईसाठी स्वातंत्र्यपूर्व काळ व स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय नेतृत्वाचे दोन भागात विभाजन करणे सोयीचे ठरेल.

i) स्वातंत्र्यपूर्व काळातील नेतृत्व-

भारतात ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर राजकारभार, शासनपध्दती, दळणवळणाची साधने, अर्थनीती, लष्करी सत्ता त्यामुळे भारतीय राजकीय व सामाजिक जीवन ढवळून निघाले, आधुनिक इंग्रजी व पाश्चात्य शिक्षणाने नव्या जाणीवा निर्माण होऊन नवीन नेतृत्व उदयास आले. सामाजिक व धार्मिक सुधारणेच्या दृष्टीने राजा राममोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, स्वामी दयानंद सरस्वती, केशवचंद्र सेन, महात्मा फुले, छ. शाहू महाराज, स्वामी दयानंद सरस्वती आदी नेत्यांनी समाज प्रबोधनातून सुधारणा घडवून आणल्या. ब्रिटीशांच्या इंग्रजी शिक्षणाच्या प्रचार, प्रसारामुळे राजेशाही संस्थानिक, जहांगीरदार, जमीनदारांचे नेतृत्व जावून नागरी क्षेत्रातील सुशिक्षित वकील, डॉक्टर, पत्रकार, प्राध्यापक, शिक्षक, इंजिनिअर, मध्यमवर्ग यांच्यातून नवीन नेतृत्व उदयास आले.

सन १८५७ च्या उठावात झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, तात्या टोपे, बहादूरशाहा जफर तसेच अनेक लहान मोठे नेतृत्वाने ब्रिटीश सत्तेला प्रचंड विरोध केला. भारतीय लोकांच्या असंतोष करण्यासाठी व भारतीयांचे प्रतिनिधित्व करणारा तसेच शांतता व सनदशीर मार्गाने भारतीय जनतेच्या समस्या सोडविण्यासाठी संस्था असावी या दृष्टीने ब्रिटीश अधिकारी सर अॅलम ह्युम यांनी न्या. रानडे, दादाभाई नौरोजी यांचा भारतीय राष्ट्रीय सभा म्हणजे काँग्रेसच्या स्थापनेत महत्वाची भूमिका होती. सुरुवातीच्या काळात काँग्रेसवर मवाळवाद्यांचे वर्चस्व होते. ह्यात न्या. रानडे, दादाभाई नौरोजी, फिरोजशाहा मेहता, गोपालकृष्ण गोखले यांचा समावेश होता. पुढे जाऊन लोकमान्य टिळक, बिपीनचंद्र पाल, लाला लजपतराय या जहाल, क्रांतीकारी नेत्यांमागे जनता उभी राहिली. त्यांनी काँग्रेसच्या जहालगाटाचे नेतृत्व केले. अरविंद घोष, लोकमान्य टिळक यांनी भारतीय राष्ट्रवादाची संकल्पना मांडली. त्यातून देशात ब्रिटीशांच्या विरोधात अनेक क्रांतीकारक नेतृत्वही पुढे आले. लोकमान्य टिळकांनी राष्ट्रवादाची भावना लोकांमध्ये रुजविण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला. लोकमान्य टिळकांच्या मृत्यूनंतर भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाचे नेतृत्व हळूहळू महात्मा गांधींकडे आले. गांधीजींचे नेतृत्व सत्याग्रह, अहिंसा आदी मागीच्या माध्यमातून ब्रिटीश शासनाच्या अन्यायी धोरणांना विरोध केला, असहकार, सविनय कायदे भंग, भारत छोडो आंदोलनाचे नेतृत्व केले.

क्रांतीकारी गटाचे नेतृत्व स्वा. विनायक दामोदर सावरकर, चंद्रशेखर आझाद, भगतसिंग, राजगुरू, सुखदेव, रामप्रसाद राठोड आदींनी केले, याच काळात समाजवादाचा प्रभाव भारतीय नेत्यांवर झाला होता त्यात पं. नेहरू, एम. एन. रॉय, जयप्रकाश नारायण

तसेच साम्यवादी विचारांचा प्रभाव श्रीपाद अमृत डांगे, दासगुप्ता, जोगळेकर अश्या मंडळींवर पडलेला होता. अस्पृश्य, दलीत व बहुजनांचे नेतृत्व सर सैयद अहमद खान, बॅरिस्टर जिना व मुस्लिम लीगने लावून धरली. शेतकऱ्यांचे नेतृत्व सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी केले. बिरसा मुंडा, खाज्या नाईक, या आदिवासी नेत्यांनी स्वातंत्र्य आंदोलनात ब्रिटीशांना हैरान करून सोडले होते. भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी अनेकांनी आपले बलिदान ही दिले. एकंदरीत भारतीय स्वातंत्र्यपूर्व काळात अनेक नेत्यांनी महत्त्वपूर्ण काये केले व प्रयत्नातून देशाला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले.

ii) स्वातंत्र्योत्तर काळातील नेतृत्व:

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. त्यात भारतीय नेतृत्वाचा फार मोठा वाटा होता. स्वातंत्र्यानंतर भारताने संसदीय लोकशाहीचा पुरस्कार केला. भारताचे पंतप्रधान म्हणून पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्याकडे नेतृत्व आले. पं. नेहरू यांच्यावर समाजवादी विचार सरणीचा प्रभाव होता. त्यांनी देशाच्या समोरील समस्या सोडविण्यासाठी नियोजन, आयोग, पंचवार्षिक योजना तसेच ध्येय धोरणांचा, परराष्ट्र धोरणांचा स्विकार केला. याशिवाय जगातील अलीप्तवादी गटाचे नेतृत्व केले. पं. नेहरूचे नेतृत्व हे दिव्यवलयी मानले जाते. त्यांनी दिर्घकाळ भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे व देशाचे नेतृत्व केले. आधुनिक भारत व परराष्ट्र धोरणाचे पं. नेहरू यांना शिल्पकार मानले जाते. भारताचे पहिले पंतप्रधान व गृहमंत्री लोहपुरुष सरदार वल्लभभाई पटेल यांचे नेतृत्व हे कट्टर राष्ट्रवादी, धाडसी व मुत्सद्दी नेते होते. भारतातील ५६१ संस्थाने अतिशय सावधपणे, खंबीरपणे व कौशल्याने विलीन करून देश एकसंघ घडविण्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा होता. पं. नेहरूंच्या मृत्यूनंतर लालबहादूर शास्त्री, इंदिरा गांधी यांनी भारताचे नेतृत्व केले. भारतीय जनमानसावर इंदिरा गांधी यांची मजबूत पकड निर्माण केली. इंदिरा गांधींचे नेतृत्व हे दिव्यवलयी होते. प्रचंड जनधार त्यांनी मिळविला होता. १९७१ च्या युद्धात पाकिस्तानाचा पराभव करून बांग्लादेशाची निर्मितीत त्यांचा मोठा वाटा आहे. १७७५ मध्ये देशात राष्ट्रीय आणीबाणी लावल्यानंतर विरोधी पक्षाच्या बहुसंख्य नेत्यांना तुरुंगात डांबले. त्यामुळे जनमत त्यांच्या विरुद्ध गेले. याकाळात जयप्रकाश नारायण, डॉ. राम मनोहर लोहिया या समाजवादी विचारसरणीच्या नेत्यांनी जनतेचे नेतृत्व केले. मोरारजी देसाई, अटलबिहारी वाजपेयी यांनी जनता पक्षाच्या माध्यमातून देशाचे नेतृत्व केले. श्रीमती. इंदिरागांधी यांच्या मृत्यूनंतर राजीव गांधी यांनी देशाचे व काँग्रेसचे नेतृत्व केले. त्यानंतर पी. व्ही. नरसिंहराव, व्ही. पी. सिंग, चंद्रशेखर, एच. डी. देवेगौडा, इंद्रकुमार गुजराल यांनी देशाचे नेतृत्व केले. त्याच बरोबर अनेक प्रादेशिक पक्षांच्या नेतृत्वाचा उदय या काळात मोठ्या प्रमाणात झाला. तसेच मुलायमसिंह यादव, लालकृष्ण अडवाणी, कांशीराम, मायावती, ज्योती बसू, करुणानिधी, जयललीता आदींनी नेतृत्व केले.

भारतीय जनता पक्षाच्या माध्यमातून व राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीने नेतृत्व अटलबिहारी वाजपेयी यांनी केले. वाजपेयी हे उत्कृष्ट संघटन कौशल्य, वक्तृत्व, राष्ट्रभक्तीने प्रेरित व दिव्यवलयी नेतृत्व होते, अजातशत्रू नेता म्हणून त्यांना मानले जाते. आण्विक चाचणी पोखरणमध्ये यशस्वीरित्या घेऊन देशाला बलशाली बनविले. डॉ. मनमोहनसिंह, सोनिया गांधी यांनी काँग्रेस व संयुक्त पुरोगामी आघाडीच्या माध्यमातून नेतृत्व केले. सन २०१४ पासून भारतीय केंद्रीय नेतृत्वात नरेंद्र मोदी यांचे राष्ट्रवादी, कणखर नेतृत्व उदयास आले. भारताचे पंतप्रधान म्हणून २०१४ ते आज पावेतो नरेंद्र मोदी यांनी भारतीय राजकारणातील एक प्रभावी नेतृत्व म्हणून स्थान मिळवले आहे. भारतीय जनता पक्षात दिव्यवलयी नेतृत्व मानले जाते. अशा प्रकारे भारतीय स्वातंत्र्योत्तर काळात देशाला चांगले व प्रभावी नेतृत्व लाभल्याने देशाची वाटचाल प्रगतीपथावर चाललेली दिसून येते.

निष्कर्ष:

प्राचीन काळापासून तर आज पावतो भारतीय लोकशाहीतील राजकीय नेतृत्वाची गौरवशाली परंपरा व मोठी श्रेणी भारताला लाभलेली आहे. कोणत्याही शासनात नेतृत्व हे महत्त्वपूर्ण मानले जाते. भारतात लोकशाही शासन व्यवस्था अधिक संपन्न प्रभावी व वर्षांनी करण्यात नेतृत्वाचे मोठे योगदान दिसून येते. राज्यशास्त्रात नेतृत्वाच्या अभ्यास करताना राजकीय नेतृत्व ही संकल्पना अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते त्या दृष्टीने राष्ट्र राज्य समाज यांची प्रगती होताना आपल्याला दिसून येते.

संदर्भ:

१. जोशी, बी. आर., तेरणीकर सुलभा, बोरजेस जॉन्सन, राऊत गणेश (संपा.), डायमंड सामाजिक ज्ञानकोश , खंड दोन, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती २००७, पृष्ठ क्र. १९९९, २०००.
२. <https://hi.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%A8%E0%A5%87%E0%A4%A4%E0%A5%83%E0%A4%A4%E0%A5%8D%E0%A4%B5>
३. कोरपे कुसुमताई वामनराव, विदर्भातील नेतृत्वाची वाटचाल, डॉ. ना. रा. कोरपे प्रकाशन, अकोला, पृष्ठ क्र. १२.
४. पाटील, व्ही. बी., समग्र लोकप्रशासन, के सागर पब्लिकेशन, पुणे, सहावी आवृत्ती २०१२, पृष्ठ क्र. २५३.
५. भिरूड सुरेश, नाफडे भास्कर, ' व्यवस्थापनाची तत्वे पद्धती ', डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, सप्टेंबर २०००, पृष्ठ क्र. २६३.
६. खेकाळे, ना. रा., 'राजकीय नेतृत्व', श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती, १९९९, पृष्ठ क्र. १०.
७. उपरोक्त, पृष्ठ क्र. १४.
८. साळुंके अनिल काशिनाथ – ' अटल बिहारी वाजपेयी यांचे विवेकशील राजकीय नेतृत्व : एक अभ्यास ', पृष्ठ क्र. ३५ ते ५४.

Original Article

आदिवासी आणि मागास प्रदेशांमध्ये पर्यटनाद्वारे उपजीविकेची विविधीकरण

निलेश शिवाजीराव पवार

प्राथमिक मुख्याध्यापक , श्रद्धा शिक्षण संस्था संचलित श्रीमती सुशीलादेवी दगडोजीराव देशमुख प्राथमिक आदिवासी आश्रम शाळा तलावडी स्थलांतरित मोहिदा शिवार, शहादा ता. शहादा, जि. नंदुरबार

Manuscript ID:

सारांश:

JRD -2026-180236

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 148-151

February 2026

आदिवासी आणि मागास प्रदेशांमध्ये पर्यटनाद्वारे उपजीविकेचे विविधीकरण हे स्थानिक विकासाचे प्रभावी साधन ठरू शकते. नैसर्गिक सौंदर्य, आदिवासी संस्कृती, परंपरा, हस्तकला आणि लोककला यांवर आधारित शाश्वत पर्यटनामुळे स्थानिक समुदायांना रोजगार, उत्पन्न आणि उद्यमशीलतेच्या नव्या संधी उपलब्ध होतात. पर्यटनामुळे कृषीवरचे अवलंबित्व कमी होऊन सेवा, हस्तकला, मार्गदर्शन, निवास व स्थानिक उत्पादने यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये उपजीविकेचे पर्याय वाढतात. तथापि, पर्यावरण संरक्षण, सांस्कृतिक संवर्धन आणि स्थानिक सहभाग यांचा समतोल राखणे आवश्यक आहे. समुदाय-केंद्रित व शाश्वत पर्यटन धोरणांद्वारे आदिवासी व मागास प्रदेशांचा सर्वांगीण विकास साधता येऊ शकतो.

मुख्यशब्द: आदिवासी प्रदेश, मागास भाग, पर्यटन विकास, उपजीविका विविधीकरण, शाश्वत पर्यटन, स्थानिक समुदाय

Submitted: 18 Jan. 2026

Revised: 28 Jan. 2026

Accepted: 08 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

परिचय

भारतासारख्या बहु संस्कृतिक, बहुभाषिक आणि विविध भौगोलिक परिस्थिती असलेल्या देशात आदिवासी आणि मागास प्रदेशांचे सामाजिक आर्थिक रूप अत्यंत संवेदनशील आणि दुर्बल आहे. या भागांमध्ये रोजगाराची संधी कमी, भौतिक व मानवी संसाधनाची कमतरता आणि शिक्षण आधारभूत सुविधांचा अभाव यामुळे लोकांचे जीवनमान मागासलेले आहे. त्यामुळे या प्रदेशांना शाश्वत विकासासाठी नवीन, टिकाऊ आर्थिक साधने शोधणे आवश्यक आहे. पर्यटन हे त्यापैकी एक प्रभावी माध्यम ठरू शकते, परंतु यासाठी योग्य नियोजन, सांस्कृतिक संवेदना, भौगोलिक परिस्थिती, स्थानिक सहभाग आणि पर्यावरण पूरक धोरणे आखणे अत्यंत आवश्यक आहे

पर्यटन आणि उपजीविकेचा संबंध

पर्यटन हे फक्त एखाद्या ठिकाणाला भेट देणे किंवा निसर्गाची सांस्कृतिक वारसाची अनुभूती घेणे यापुरते मर्यादित नाही. ते स्थानिक सामाजिक समाजासाठी आर्थिक संधी, कौशल्य विकास, सामाजिक सशक्तिकरण, सामाजिक बळकटीकरण आणि सांस्कृतिक संरक्षण यांचे एक मिश्रण आहे. आर्थिक संधी: हॉटेल, गेस्ट हाऊस, मार्गदर्शन सेवा, वाहतूक सेवा यांसारख्या अनेक क्षेत्रात कामाच्या संधी उपलब्ध होतात. स्थानिक उत्पादनांचा बाजार: पर्यटनामुळे हस्तकला, पारंपारिक वस्तू, सांस्कृतिक वस्तू, फळे रानभाज्या, औषधी वनस्पती, भौगोलिक परिस्थितीनुसार येणारे उत्पादन यांना नव्या बाजाराची उपलब्धता मिळते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

प्राथमिक मुख्याध्यापक , श्रद्धा शिक्षण संस्था संचलित श्रीमती सुशीलादेवी दगडोजीराव देशमुख प्राथमिक आदिवासी आश्रम शाळा तलावडी स्थलांतरित मोहिदा शिवार, शहादा ता. शहादा, जि. नंदुरबार

How to cite this article:

पवार, निलेश. शिवाजीराव. (2026). आदिवासी आणि मागास प्रदेशांमध्ये पर्यटनाद्वारे उपजीविकेची विविधीकरण. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 148–151. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18384449>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.18384449](https://doi.org/10.5281/zenodo.18384449)

कौशल्य विकास: पर्यटन सेवा पुरविण्यासाठी स्थानिकांना मार्गदर्शक, सेफ, व्यवस्थापक, सांस्कृतिक कार्यक्रमकार, अशा अनेक कौशल्यांमध्ये प्रशिक्षण मिळते. सांस्कृतिक जतन: आदिवासी परंपरा,, नृत्य,, कला, आणि त्यामुळे त्यांचे अस्तित्व टिकून राहते. स्थानिक लोककलेला वाव मिळतो व जागतिक स्तरावर घेऊन जाण्यासाठी उपयोगी पडते.

अभ्यासाची उद्दिष्टे

- आदिवासी व मागास प्रदेशातील सामाजिक आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे. त्या प्रदेशातील उपजीविकेची रचना, उत्पन्नाचे स्तोत्र, बेरोजगारीची पातळी आणि जीवनमान यांचे विश्लेषण करणे
- पर्यटनाच्या विविध प्रकारांची ओळख करून घेणे: निसर्ग पर्यटन ,सांस्कृतिक पर्यटन, आणि ग्रामीण पर्यटन यांची क्षमता आणि उपयुक्तता तपासणे.
- पर्यटनाद्वारे उपजीविकेच्या विविधीकरणाच्या संधींचा अभ्यास करणे:
- पारंपारिक उपजीविके व्यतिरिक्त पर्यटनामुळे निर्माण होणाऱ्या नवीन रोजगार व उत्पन्नाच्या संधीचे मूल्यांकन करणे.
- स्थानिक समुदायाच्या सहभागाची भूमिका विश्लेषित करणे:
- पर्यटन विकास प्रक्रियेत स्थानिक आदिवासी समाजाचा सहभाग कितपत आहे व त्याचा परिणाम काय होतो हे समजून घेणे.
- पर्यटनाचा सांस्कृतिक व पर्यावरणीय परिणाम तपासणे:
- पर्यटनामुळे आदिवासी संस्कृती, परंपरा, मूल्ये आणि नैसर्गिक परिसंस्थांवर होणारे सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम अभ्यासणे.
- महिला व युवक सशक्तीकरणात पर्यटनाची भूमिका अभ्यासणे पर्यटनामुळे महिलांना व तरुणांना रोजगार, कौशल्य विकास व नेतृत्वाच्या संधी कशा उपलब्ध होतात याचे विश्लेषण करणे.
- पर्यटन विकासातील अडचणी व आव्हाने ओळखणे: अधोसंरचनेचा अभाव, कौशल्यांची कमतरता, हंगामी पणा, बाह्य हस्तक्षेप आणि धोरणात्मक मर्यादा यांचा अभ्यास करणे.
- सरकारी व खाजगी योजना ,धोरणांचा आढावा घेणे:
- पर्यटन व आदिवासी विकासासाठी राबविण्यात येणारे योजना व धोरणे आणि त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी व प्रभावितता तपासणे.
- शाश्वत पर्यटन मॉडेल सुचवणे:
- आर्थिक विकास, सामाजिक समावेशन आणि पर्यावरण संरक्षण यांचा समतोल राखणारी पर्यटन मॉडेल प्रस्तावित करणे.
- धोरणात्मक शिफारशी मांडणे:
- आदिवासी व मागास प्रदेशांमध्ये पर्यटनाद्वारे उपजीविकेची विविधीकरण प्रभावीपणे राबविण्यासाठी व्यावहारिक व धोरणात्मक उपाय सुचवणे.

शिफारसी व उपाय योजना

१ स्थानिक समुदाय केंद्रित पर्यटन विकास

आदिवासी व मागास प्रदेशांमध्ये पर्यटन विकासाचा केंद्रबिंदू स्थानिक समाज असावा. पर्यटन प्रकल्पांची आखणी, अंमलबजावणी व व्यवस्थापन या तिन्ही टप्प्यात स्थानिकांचा सक्रिय सहभाग असणे आवश्यक आहे.

उपाय

ग्रामसभा व स्थानिक स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातून पर्यटन निर्णय प्रक्रिया घेणे. समुदाय मालकीची गेस्ट हाऊसेस, होम स्टे, पर्यटन सहकारी संस्था स्थापन करणे व त्यात स्थानिकांचा सहभाग घेणे. नफा वाटपाची पारदर्शक प्रणाली तयार करणे.

२ कौशल्य विकास व मानवी भांडवल वृद्धी

पर्यटनातून शाश्वत उपजीविका निर्माण होण्यासाठी स्थानिक लोकांमध्ये आवश्यक कौशल्य विकसित करणे अत्यंत गरजेचे आहे.

उपाय

स्थानिक युवक व महिलांसाठी मार्गदर्शक, होम स्टे व्यवस्थापन, पाककला, भाषा प्रशिक्षण, वेटर व हॉटेलिंग मॅनेजमेंट यावर प्रशिक्षण. डिजिटल साक्षरता व ऑनलाइन बुकिंग प्रणालीचे प्रशिक्षण देणे. आयटीआय, पॉलिटिक्रिक व पर्यटन प्रशिक्षण, कौशल्य विकासावर आधारित लहान कालखंडातील प्रशिक्षण व त्या संस्थांची भागीदारी करणे.

३ पर्यावरण पूरक व शाश्वत पर्यटन

पर्यटनामुळे निसर्गसंपदेचे नुकसान होऊ नये यासाठी पर्यावरण पूरक दृष्टिकोन स्वीकारणे आवश्यक आहे

उपाय

युको टुरिझम जॉनची निर्मिती व पर्यावरणीय वाहन क्षमता निश्चित करणे. उदाहरणार्थ स्टॅच्यू ऑफ युनिटी. प्लास्टिक मुक्त पर्यटन स्थळे व कचरा व्यवस्थापन प्रणाली राबविणे. स्थानिक वनसंवर्धन समित्यांचा सहभाग नोंदवणे.

४ सांस्कृतिक संवर्धन व ओळख जतन

आदिवासी संस्कृती, परंपरा, कला आणि जीवन पद्धती ही पर्यटनाची महत्त्वाची संपत्ती आहे, त्याचे व्यापारीकरण टाळत संरक्षण करणे ही अत्यावश्यक गरज आहे.

उपाय

स्थानिक सांस्कृतिक महोत्सव, लोकनृत्य व लोकसंगीताचे आयोजन करणे. पारंपारिक हस्तकलेचे दस्तऐवजीकरण व जीआय टॅग साठी प्रयत्न करणे. पर्यटन मार्गदर्शकांसाठी सांस्कृतिक आचारसंहिता तयार करणे व त्याची नियमितपणे अंमलबजावणी सर्वांसाठी करणे.

५ मूलभूत संरचना विकास

पर्यटन विकासासाठी मूलभूत सुविधांचा अभाव मोठा अडथळा ठरतो.

उपाय

रस्ते, वाहतूक, पाणी, स्वच्छतागृहे, विज, यांचा समन्वित विकास साधने महत्त्वाचे असते. डिजिटल कनेक्टिव्हिटी (इंटरनेट, मोबाईल नेटवर्क,) सुधारणा करणे गरजेचे आहे.

६ महिला व युवक सशक्तिकरण

पर्यटन क्षेत्र महिलांना व तरुणांना स्वावलंबी बनवू शकते, परंतु त्यासाठी लक्ष केंद्रित धोरणे आवश्यक राहतात.

उपाय

महिला स्वयंसहायता गटांना पर्यटन संबंधित व्यवसायात सहभागी करून घेणे. युवकांसाठी स्टार्टअप, सहाशे पर्यटन, डिजिटल मार्केटिंग ची संधी उपलब्ध करून देणे, नेतृत्व विकास व आर्थिक साक्षरता कार्यक्रम राबविणे. आर्थिक बाबतीत बँकेकडून विशेष मार्गदर्शन करून अर्थसाहाय्यता उपलब्ध करून देणे.

७ स्थानिक उत्पादक यांचे ब्रँडिंग व विपणन

पर्यटनाशी संबंधित स्थानिक उत्पादनांना योग्य बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे महत्त्वाचे असते.

उपाय

ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्म व पर्यटन पोर्टलवर स्थानिक उत्पादनांची विक्री करता येणे. फेअर ट्रेड व स्थानिक ब्रँड ओळख निर्माण करता येणे. स्थानिक उत्पादन शहराशी जोडण्यासाठी दळणवळण व्यवस्था करण्यात यावी.

८ धोरणात्मक समन्वय व संस्थात्मक मजबुती

पर्यटन, आदिवासी विकास, वन, ग्रामविकास आणि ग्रामीण विकास भागांमध्ये समन्वय आवश्यक असतो.

उपाय

आंतरविभागीय समन्वय समित्यांची स्थापना करून त्यावर भर देण्यात यावा. पब्लिक प्रायव्हेट पार्टनरशिप यांसारख्या मॉडेल यांचा वापर करण्यात यावा. स्थानिक पातळीवर पर्यटन व्यवस्थापन संस्था स्थापन करण्यात यावी व त्यावर प्रभावी नियंत्रण असावे.

९ आर्थिक सहाय्य व गुंतवणूक सुलभता

स्थानिक लोकांना पर्यटन व्यवसाय सुरू करण्यासाठी भांडवलाची उपलब्धता गरजेची असते

उपाय

सूक्ष्मवित्त, कमी व्याजदरावर कर्जवाटप, विविध ठिकाणी अनुदाने वाटप करणे व त्याचा उपयोग होतो किंवा नाही याबाबत वारंवार फीडबॅक घेणे. CSR निधीचा पर्यटन विकासासाठी वापर व उपयोग करणे. विमा व जोखीम संरक्षण योजना तयार करणे

१० निरीक्षण, मूल्यांकन व संशोधन

पर्यटन विकासाची परिणामकारकता तपासण्यासाठी सातत्यपूर्ण निरीक्षण आवश्यक असते.

उपाय

सामाजिक आर्थिक परिणाम मूल्यांकन तपासणे. स्थानिक डेटाबेस व GIS आधारित पर्यटन नियोजन करणे. शैक्षणिक संस्था व संशोधन केंद्रांशी सहकार्य ठेवणे. सदर बाबतीत परिणामकारकता तपासण्यासाठी नियमित बैठका व सदर परिसरात होणाऱ्या बदलांवर तपासणी करून त्या वाढवण्यासाठीचे सातत्याने प्रयत्न करणे तसेच अवघड परिस्थितीत उपाययोजना शोधून त्यावर कार्य करणे. पर्यटन हे आदिवासी आणि मागास प्रदेशांमध्ये उपजीविकेची विविधीकरण करण्याचे प्रभावी साधन ठरू शकते परंतु ते केवळ आर्थिक दृष्टिकोनातून न पाहता सामाजिक न्याय, सांस्कृतिक संवर्धन आणि पर्यावरणीय शाश्वतता यांच्या चौकटीत राबविले गेले पाहिजे तरच त्याची परिणामकारकता दिसून येईल. योग्य धोरणे, स्थानिक सहभाग आणि दीर्घकालीन दृष्टिकोन स्वीकारल्यास पर्यटन हे या प्रदेशांच्या सर्वांगीण विकासाचे साधन बनू शकते. यासाठी सातत्याने निरीक्षण करून त्यात उपाययोजना केल्यास व प्रभावीपणे अंमलबजावणी केल्यास नक्कीच मागास प्रदेशांमध्ये उपजीविकेची विविधीकरण, पर्यटन व विकासास चालना मिळेल. महाराष्ट्र हे औद्योगिक दृष्ट्या प्रगत राज्य असले तरी गडचिरोली, नंदुरबार, पालघर, नाशिक, चंद्रपूर यांसारखे अनेक भाग सामाजिक आर्थिक दृष्ट्या मागास आहेत. या

प्रदेशांमध्ये उपजीविकेचे मुख्य साधन शेती जंगलावर अवलंबित व मजुरी हेच आहे. हवामानातील बदल शेतातील आणि चित्ता आणि रोजगाराच्या अभावामुळे मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर होताना दिसून येते. या पार्श्वभूमीवर पर्यटन हे केवळ करमणुकीचे साधन न राहता स्थानिकांना रोजगार, उत्पन्न वाढ आणि सांस्कृतिक संवर्धनासाठी, जीवनमान उंचावणे व 21 व्या शतकात त्याचा जगण्याचा योग्य ते साधन ठरावे ही या अभ्यासाची उद्दिष्ट आहे.

यासाठी आपण दोन केस स्टडी बघू व त्यावरून योग्य त्या उपाययोजना आपल्याला दिसून येतील.

कोलीत मला गाव, पेंच व्याघ्र प्रकल्प नागपूर जिल्हा

कोळीत मारा हे गोंड आदिवासी बहुलगाव असून तेच व्याघ्र प्रकल्पाच्या सीमेवर स्थित आहे पूर्वी तेथील लोक पूर्णतः शेती व जंगलावर अवलंबून होते येथे पर्यटन उपक्रम राबवला, ऍग्रो टुरिझम व युको टुरिझम, स्थानिकांनी चालवलेली होम स्टेप व्यवस्था, जंगल सफारी, आदिवासी संस्कृती सादरीकरण

याचे परिणाम खालील प्रमाणे झाले.

स्थानिक उत्पन्नात लक्षणीय वाढ झाली महिला स्वयंसहायता गटांचा सक्रिय सहभाग नोंदवला गेला. स्थलांतरणात घट आली. जंगल व जैवविविधतेचे संवर्धन झाले.

आव्हाने सुद्धा आली त खालील प्रमाणे.

मर्यादित पायाभूत सुविधा होत्या. विपणन व जाहिरातींचा अभाव झाला.

पालघर व नाशिक जिल्हा MTDC Heritage Villages

आदिवासी संस्कृती लोककला परंपरा पर्यटनाद्वारे जतन करणे व स्थानिकांना रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी पालघर व नाशिक जिल्हा त उपाययोजना करण्यात आल्या. चित्रकला, लोकनृत्य, हस्तकला यांचा विकास दिसून आला. पर्यटकांसाठी सांस्कृतिक अनुभवात्मक कार्यक्रम राबविण्यात आले

परिणाम

सांस्कृतिक ओळखीला चालना मिळाली, हस्तकलेसाठी बाजारपेठ उपलब्ध झाली, स्थानिक युवकांना रोजगार मिळाला.

वरील दोन्ही केस स्टडी मधून खालील प्रमाणे निष्कर्ष निघाले.

- १ समुदायिक केंद्रित पर्यटन हे अधिक यशस्वी ठरते
- २ स्थानिक सहभागाशिवाय पर्यटन टिकाऊ ठरत नाही.
- ३ पर्यावरण पूरक दृष्टिकोन आवश्यक असतो.
- ४ स्थानिक समुदायाच्या मालकीचे पर्यटन मॉडेल आवश्यक असते.
- ५ कौशल्य विकास व प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवूनच वरील बाबी शक्य आहेत.
- ६ महिला व युवकांसाठी विशेष आर्थिक योजनांचा वापर व उपयोग याचा योग्य होणे महत्वाचे असते.
- ७ सर्व विभागांचा एकमेकांशी समन्वय असणे व त्यातून उपाययोजना काढणे यावर भर देणे महत्वाचे आहे.

निष्कर्ष

महाराष्ट्रातील आदिवासी व मागास प्रदेशांमध्ये पर्यटन हे उपजीविकेचे विविध कारण करण्याचे प्रभावी साधन ठरू शकते. योग्य नियोजन, स्थानिक सहभाग आणि शाश्वत दृष्टिकोन स्वीकारल्यास पर्यटन केवळ आर्थिक विकासच नावे तर सामाजिक सशक्तिकरण, व सांस्कृतिक संवर्धनालाही चालना देऊ शकते. महाराष्ट्रातील आदिवासी व मागास भागातून पर्यटनाद्वारे उपजीविकेचे विविध कारण यशस्वी करण्यासाठी अनेक सकारात्मक प्रकल्प चालू आहेत. हे प्रकल्प केवळ आर्थिक लाभ देत नाहीत त्या सांरक्षण, पर्यावरण संवर्धन व सामाजिक सशक्तिकरण यांनाही प्रोत्साहन देतात. योग्य धोरण स्थानिक सहभाग आणि दीर्घकालीन दृष्टीकोन स्वीकारल्यास पर्यटन हे या प्रदेशांच्या सर्वांगीण विकासाचे साधन बनवू शकते. पर्यटन हे आदिवासी आणि मागास प्रदेशातील समुदायांचे केंद्रस्थानी ठेवून व्यवस्थापित केले तर उपजीविकेचे एक शक्तिशाली साधन बनू शकते. योग्य नियोजन, अनेक सहभाग, सांस्कृतिक संवेदना, पर्यावरण पूरक धोरणे आणि कौशल्य विकास या अंगे पर्यटनाला समृद्ध व टिकाऊ बनवतील. त्यामुळे पर्यटनाद्वारे उपजीविकेची विविधीकरण फक्त आर्थिकच नव्हे तर सामाजिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या पुढे नेण्यास मदत होते.

संदर्भ साहित्य

1. Tribal Development Report
2. Mihir Shah
3. Tribal Development in western India
4. Amita Shah, Jharana Pathak आदिवासी मराठी विश्व कोश

Original Article

संस्कृती, वारसा आणि भारतीय ज्ञान परंपरा : एक अभ्यास

डॉ. पंकजकुमार शांताराम नन्नवरे

(शिक्षणशास्त्र विभाग प्रमुख) बी. पी. आर्ट्स, एस.एम. ए. सायन्स, के. के. सी. कॉमर्स कॉलेज, चाळीसगाव (महाराष्ट्र)

Email: drpankajnavare@gmail.com

Manuscript ID: JRD -2026-180237
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 2(II)
Pp. 152-157
February 2026
Submitted: 18 Jan. 2026
Revised: 28 Jan. 2026
Accepted: 08 Feb. 2026
Published: 28 Feb. 2026

सारांश:

प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये भारतीय संस्कृती, वारसा आणि भारतीय ज्ञान परंपरा यांचा सखोल व विक्षेपणात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे. भारतीय संस्कृती ही जगातील प्राचीनतम संस्कृतींपैकी एक असून तिच्या सातत्यामुळे भारतीय समाजाची मूल्यव्यवस्था, जीवनदृष्टी आणि चिंतनपरंपरा समृद्ध झालेली आहे. या संशोधनामध्ये संस्कृतीची संकल्पना, तिची वैशिष्ट्ये, भारतीय वारशाचे मूर्त व अमूर्त स्वरूप तसेच वैदिक, उपनिषदकालीन आणि दर्शनपरंपरेतील ज्ञानाचा विकास यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. भारतीय ज्ञान परंपरेने तत्वज्ञान, विज्ञान, गणित, आयुर्वेद, योग आणि शिक्षण या क्षेत्रांत दिलेले योगदान स्पष्ट करण्यात आले असून आधुनिक काळातील पर्यावरणीय संकटे, मानसिक ताणतणाव आणि मूल्यसंकट यांसारख्या समस्यांवर भारतीय ज्ञान परंपरा कशी उपयुक्त ठरू शकते, याचे विवेचन करण्यात आले आहे. प्रस्तुत संशोधन हे गुणात्मक, ग्रंथाधारित व विक्षेपणात्मक स्वरूपाचे असून भारतीय ज्ञान परंपरेचा आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेशी असलेला संबंध अधोरेखित करणे हा याचा प्रमुख उद्देश आहे.

की-वर्ड्स: भारतीय संस्कृती, सांस्कृतिक वारसा, भारतीय ज्ञान परंपरा, वैदिक साहित्य, उपनिषद, दर्शन, मूल्याधिष्ठित शिक्षण.

प्रस्तावना:

संस्कृती ही कोणत्याही समाजाची आत्मा असते. ही मानवाच्या विचारसरणी, कला, धर्म, आचार- व्यवहार आणि जीवनाच्या सर्व पैलूंना आकार देते. भारतातील संस्कृती हे विविधतेत एकता, सहिष्णुता, आणि तत्ववाद यांचे समीकरण आहे. भारतीय ज्ञान परंपरेमुळे जगभरातील मानवतेला नव्या दृष्टीने बघण्याची संधि मिळाली आहे.

संशोधनाची पार्श्वभूमी:

भारतीय संस्कृती, वारसा आणि भारतीय ज्ञान परंपरा हे विषय अत्यंत व्यापक, बहुआयामी आणि कालातीत स्वरूपाचे आहेत. प्राचीन काळापासून आधुनिक युगापर्यंत भारतीय समाजाची जडणघडण या तीन घटकांवर आधारित राहिली आहे. जागतिकीकरण, तंत्रज्ञानप्रधान जीवनशैली आणि पाश्चात्य प्रभाव यांमुळे पारंपरिक ज्ञानपरंपरा दुर्लक्षित होण्याचा धोका निर्माण झाला आहे. त्यामुळे या संशोधनातून भारतीय संस्कृती व ज्ञानपरंपरेचे शास्त्रीय पुनर्मूल्यांकन करणे आवश्यक ठरते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

डॉ. पंकजकुमार शांताराम नन्नवरे, (शिक्षणशास्त्र विभाग प्रमुख) बी. पी. आर्ट्स, एस.एम. ए. सायन्स, के. के. सी. कॉमर्स कॉलेज, चाळीसगाव (महाराष्ट्र)

How to cite this article:

नन्नवरे, पंकजकुमार. शांताराम. (2026). संस्कृती, वारसा आणि भारतीय ज्ञान परंपरा: एक अभ्यास. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 152–157. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18384475>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.18384475](https://doi.org/10.5281/zenodo.18384475)

संशोधनाची गरज व महत्व:

भारतीय ज्ञान परंपरा ही केवळ भूतकाळातील वैचारिक ठेव नसून ती आधुनिक सामाजिक, शैक्षणिक, पर्यावरणीय व मानसिक समस्यांवर उपाय सुचवू शकते. प्रस्तुत संशोधनामुळे विद्यार्थ्यांना भारतीय बौद्धिक परंपरेचे महत्त्व समजेल व मूल्याधिष्ठित शिक्षणाची जाणीव निर्माण होईल.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- भारतीय संस्कृतीची संकल्पना व वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे.
- भारतीय वारशाचे मूर्त व अमूर्त स्वरूप स्पष्ट करणे.
- भारतीय ज्ञान परंपरेचा ऐतिहासिक व तात्त्विक विकास मांडणे.
- आधुनिक काळातील भारतीय ज्ञान परंपरेचे महत्त्व अधोरेखित करणे.
- शिक्षणव्यवस्थेत भारतीय ज्ञान परंपरेचा उपयोग स्पष्ट करणे.

संस्कृतीची संकल्पना:

'संस्कृती' हा शब्द संस्कृत भाषेतील 'संस्कार' या शब्दावरून निर्माण झाला आहे. संस्कार म्हणजे परिष्कार, शुद्धीकरण व उन्नती. त्यामुळे संस्कृती म्हणजे मानवी जीवनाला सुसंस्कृत, मूल्याधिष्ठित आणि सुसंवादी बनविणारी प्रक्रिया होय. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता, संस्कृती ही समाजाने कालानुरूप स्वीकारलेल्या जीवनपद्धती, आचार-विचार, श्रद्धा, परंपरा, भाषा, कला आणि नैतिक मूल्यांचा समुच्चय आहे.

भारतीय संस्कृतीची वैशिष्ट्ये:

- प्राचीनता आणि सातत्य – भारतीय संस्कृती ही जगातील सर्वांत प्राचीन संस्कृतींपैकी एक असून तिने सातत्याने आपले अस्तित्व टिकवून ठेवले आहे.
- विविधतेत एकता – भाषा, धर्म, वेशभूषा आणि प्रथा यांमध्ये विविधता असूनही राष्ट्रीय एकात्मता टिकून आहे.
- सहिष्णुता व समन्वय – भिन्न विचारधारा, पंथ व धर्म यांचा सन्मान करणारी संस्कृती.
- आध्यात्मिकता – भौतिक प्रगतीपेक्षा आत्मिक उन्नतीवर अधिक भर.
- मूल्यप्रधान जीवनदृष्टी – सत्य, अहिंसा, करुणा, त्याग, सेवा यांना विशेष महत्त्व.

भारतीय वारसा : संकल्पना व प्रकार व संवर्धन

वारशाची संकल्पना व व्याप्ती-

'वारसा' म्हणजे भूतकाळाकडून वर्तमानाकडे आलेली अशी सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, बौद्धिक व नैतिक संपत्ती जी समाजाच्या ओळखीचा आधारस्तंभ असते. भारतीय वारसा हा केवळ भौतिक वस्तूंमध्ये मर्यादित नसून तो जीवनपद्धती, परंपरा, श्रद्धा, मूल्ये आणि ज्ञान यांचा एक सजीव प्रवाह आहे. वारसा समाजाला इतिहासाशी जोडतो व भविष्यासाठी दिशा देतो.

मूर्त (Tangible) वारसा :

मूर्त वारशामध्ये ऐतिहासिक वास्तू, स्थापत्यकला, शिल्पकला, चित्रकला, हस्तलिखिते व पुरातत्त्वीय अवशेष यांचा समावेश होतो. भारतातील मंदिरे (कोणार्क, खजुराहो), बौद्ध विहार (सांची, अजिंठा), इस्लामी स्थापत्य (ताजमहाल, कुतुबमिनार) ही स्थापत्यकलेची उत्कृष्ट उदाहरणे आहेत. या वास्तूंमधून त्या काळातील सामाजिक, धार्मिक व सौंदर्यदृष्टी स्पष्ट होते.

अमूर्त (Intangible) वारसा : लोकसंस्कृतीचा आत्मा

अमूर्त वारशामध्ये लोककला, लोकसाहित्य, लोकपरंपरा, सण-उत्सव, चालीरीती, बोलीभाषा, संगीत व नृत्य यांचा समावेश होतो. ओव्या, भारुडे, पोवाडे, लावणी यांसारख्या लोककलांमधून समाजजीवनाचे दर्शन घडते. हा वारसा समाजाच्या सामूहिक स्मृतीचे प्रतीक आहे.

भारतीय वारसा आणि UNESCO:

UNESCO ने भारतातील अनेक स्थळांना जागतिक वारसा दर्जा दिला आहे. यामुळे जागतिक स्तरावर भारतीय वारशाची ओळख निर्माण झाली आहे. तथापि, या वारशाचे जतन करणे ही केवळ शासकीय जबाबदारी नसून सामाजिक कर्तव्यही आहे.

वारसा संवर्धनातील आधुनिक आव्हाने:

शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, पर्यटनाचा अतिरेक, प्रदूषण आणि दुर्लक्ष यांमुळे वारसा स्थळांना धोका निर्माण झाला आहे. त्यामुळे शाश्वत विकासाच्या चौकटीत वारसा संवर्धन करणे अत्यावश्यक आहे.

वारसा संवर्धनासाठी उपाययोजना:

- जनजागृती व शिक्षण
- शासकीय व स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग
- स्थानिक समुदायांचा सक्रिय सहभाग
- आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर

भारतीय ज्ञान परंपरा : ऐतिहासिक विकास:

भारतीय ज्ञान परंपरेची संकल्पना-

भारतीय ज्ञान परंपरा म्हणजे हजारो वर्षांत विकसित झालेली अशी समग्र बौद्धिक परंपरा जी मानवी जीवनाच्या भौतिक, मानसिक, सामाजिक व आध्यात्मिक सर्व अंगांचा विचार करते. ही परंपरा केवळ ग्रंथाधारित नसून आचार, अनुभव, संवाद आणि परंपरा यांच्या माध्यमातून पिढ्यान्पिढ्या प्रवाहित झाली आहे. 'श्रुती' व 'स्मृती' ही या ज्ञानपरंपरेची दोन प्रमुख वाहने मानली जातात.

वैदिक काळातील ज्ञानव्यवस्था:

वैदिक काळात ज्ञानाची मांडणी यज्ञ, ऋतू आणि धर्म या संकल्पनांभोवती केंद्रित होती. ऋग्वेदातील सूक्ते निसर्ग, देवता, समाजरचना आणि तत्त्वज्ञान यांचे दर्शन घडवतात. यजुर्वेदात कर्मकांड व सामाजिक आचार, सामवेदात संगीतात्मक परंपरा तर अथर्ववेदात लोकजीवनाशी निगडित उपचार, मंत्र व सामाजिक प्रश्नांचे प्रतिबिंब आढळते. गुरुकुल पद्धतीद्वारे मौखिक परंपरेतून ज्ञानप्रसार होत असे.

ब्राह्मण, आरण्यक व उपनिषदकालीन ज्ञान:

ब्राह्मणग्रंथांत यज्ञविधींचे तात्त्विक स्पष्टीकरण आढळते, तर आरण्यकांमध्ये वैराग्य व ध्यानमार्गाचा विचार दिसतो. उपनिषदांनी आत्मा, ब्रह्म, मोक्ष, कर्म आणि पुनर्जन्म या संकल्पनांना तत्त्वज्ञानात्मक उंची दिली. "अहं ब्रह्मास्मि", "तत्त्वमसि" यांसारखी महावाक्ये मानवी चेतनेचा सार्वत्रिक आशय व्यक्त करतात.

आस्तिक दर्शन परंपरा :

न्याय, वैशेषिक, सांख्य, योग, मीमांसा व वेदांत ही सहा आस्तिक दर्शने भारतीय चिंतनाला तार्किक अधिष्ठान देतात. न्याय-वैशेषिक दर्शनांनी तर्क व पदार्थमीमांसा मांडली; सांख्याने पुरुष-प्रकृती द्वैत स्पष्ट केले; योगाने साधनात्मक मार्ग दिला; मीमांसेने धर्मकर्मांचे तत्त्वज्ञान तर वेदांताने अद्वैत ब्रह्मसिद्धांत मांडला.

बौद्ध व जैन ज्ञान परंपरा:

बौद्ध परंपरेत दुःख, तृष्णा, निरोध व मार्ग या चार आर्यसत्यांचा विचार आढळतो. मध्यम मार्ग, करुणा व प्रज्ञा ही बौद्ध तत्त्वांची केंद्रे आहेत. जैन परंपरेत अहिंसा, अनेकांतवाद व अपरिग्रह यांवर भर देण्यात आला आहे. या परंपरांनी भारतीय नैतिक विचार समृद्ध केला.

मध्ययुगीन ज्ञानप्रवाह : भक्ती व सूफी परंपरा

भक्ती परंपरेने लोकभाषांतून अध्यात्म पोहोचवले. ज्ञानेश्वर, तुकाराम, कबीर यांसारख्या संतांनी समता व मानवतावादाचा संदेश दिला. सूफी परंपरेने प्रेम, सहिष्णुता व ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग अधोरेखित केला.

वैदिक काळातील ज्ञान:

भारतीय ज्ञान परंपरेचा उगम वैदिक काळात झाल्याचे मानले जाते. वेद हे केवळ धार्मिक ग्रंथ नसून समाजव्यवस्था, निसर्गज्ञान, मानसशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान यांचा व्यापक कोश आहेत. यज्ञसंस्कृती, ऋतू संकल्पना आणि नैतिक मूल्यांची मांडणी वैदिक साहित्यात आढळते.

उपनिषदकालीन तत्त्वज्ञान:

उपनिषदांमध्ये आत्मा, ब्रह्म, मोक्ष, कर्म, पुनर्जन्म आणि ज्ञानमार्ग यांचा सखोल विचार मांडलेला आहे. उपनिषदांचे तत्त्वज्ञान मानवाला आत्मचिंतनाकडे प्रवृत्त करते.

दर्शन परंपरेचा विकास:

सहा आस्तिक दर्शने ही तार्किक विक्षेपण, अनुभव आणि अध्यात्म यांचा संगम आहेत. या दर्शनांनी भारतीय चिंतनाला शास्त्रीय अधिष्ठान दिले.

वैदिक काळातील ज्ञान:

भारतीय ज्ञान परंपरेचा उगम वैदिक काळात झाल्याचे मानले जाते. वेद हे केवळ धार्मिक ग्रंथ नसून त्यामध्ये तत्त्वज्ञान, निसर्गज्ञान, समाजरचना व जीवनमूल्यांचा समावेश आहे. चार वेद – ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद आणि अथर्ववेद – हे भारतीय ज्ञान परंपरेचे मूलस्तंभ आहेत.

उपनिषद व तत्त्वज्ञान:

उपनिषदांमध्ये आत्मा, ब्रह्म, मोक्ष, कर्म व पुनर्जन्म यांसारख्या संकल्पनांचा सखोल विचार आढळतो. “अहं ब्रह्मास्मि”, “तत्त्वमसि” यांसारख्या महावाक्यांमधून मानवी चेतनेची उंची स्पष्ट होते.

दर्शन परंपरा:

भारतीय दर्शन परंपरेत सहा प्रमुख दर्शने आढळतात :
न्याय, वैशेषिक, सांख्य, योग, मीमांसा, वेदांत ही दर्शने तार्किक विचार, अनुभव आणि आत्मज्ञान यांचा समन्वय साधतात.

आधुनिक काळातील भारतीय ज्ञान परंपरेचे महत्त्व व उपयोग:

१. आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेत भारतीय ज्ञान परंपरा-

आधुनिक काळातील शिक्षणव्यवस्था ही केवळ कौशल्याधारित न राहता मूल्याधिष्ठित असणे आवश्यक आहे. भारतीय ज्ञान परंपरा ही शिक्षणाला केवळ माहितीपुरते मर्यादित न ठेवता व्यक्तिमत्त्व विकासाशी जोडते. गुरुकुल पद्धतीत शिष्य-गुरू संबंध, आचारसंहिता, आत्मशिस्त आणि समाजाभिमुख शिक्षण यांवर भर दिला जात असे. या तत्त्वांचा आधुनिक शिक्षणात समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये नैतिकता, सामाजिक जबाबदारी आणि आत्मविश्वास विकसित होतो.

२. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० आणि भारतीय ज्ञान परंपरा-

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्ये भारतीय ज्ञान परंपरेला विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. स्थानिक ज्ञान, भारतीय भाषा, संस्कृती, योग, आयुर्वेद आणि परंपरागत विज्ञान यांचा अभ्यासक्रमात समावेश करण्यावर भर आहे. या धोरणामुळे शिक्षण अधिक समावेशक, सर्वांगीण आणि भारतीय मूल्यांशी सुसंगत होण्याची दिशा मिळते.

३. जागतिकीकरण आणि भारतीय ज्ञान परंपरेचे स्थान-

जागतिकीकरणाच्या युगात भारतीय ज्ञान परंपरा ही केवळ राष्ट्रीय मर्यादित न राहता आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पोहोचली आहे. योग, ध्यान, आयुर्वेद, वास्तुशास्त्र आणि भारतीय तत्त्वज्ञान यांना जागतिक मान्यता मिळत आहे. यामुळे भारताची सांस्कृतिक ओळख दृढ होत असून 'सॉफ्ट पॉवर' म्हणून भारताची भूमिका अधोरेखित होते.

४. मूल्याधिष्ठित समाजनिर्मितीत भारतीय ज्ञान परंपरा-

भारतीय ज्ञान परंपरेचा केंद्रबिंदू मानवमूल्ये आहेत. सत्य, अहिंसा, करुणा, सहिष्णुता आणि समभाव ही मूल्ये समाजात शांतता व समरसता निर्माण करण्यास मदत करतात. आधुनिक काळातील स्पर्धा, भौतिकवाद आणि ताणतणावाच्या पार्श्वभूमीवर ही मूल्ये अधिक महत्त्वाची ठरतात.

५. शाश्वत विकास व पर्यावरणीय दृष्टिकोन-

भारतीय ज्ञान परंपरा शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेशी सुसंगत आहे. निसर्गाशी समन्वय साधून जीवन जगणे, मर्यादित उपभोग आणि संतुलित विकास हे तिचे प्रमुख तत्त्व आहे. आधुनिक विकासाच्या धोरणांमध्ये या दृष्टिकोनाचा स्वीकार केल्यास पर्यावरणीय संकटांवर प्रभावी उपाय शक्य होतो.

भारतीय ज्ञान परंपरेसमोरील आव्हाने, मर्यादा व भविष्यकालीन दिशा:

१. समकालीन आव्हाने-

आधुनिक काळात भारतीय ज्ञान परंपरेसमोर अनेक सामाजिक, शैक्षणिक व तांत्रिक आव्हाने उभी आहेत. जागतिकीकरण, पाश्चात्य शिक्षणपद्धतीचा प्रभाव, भाषिक दुर्लक्ष आणि पारंपरिक ग्रंथांचे अपुरे दस्तऐवजीकरण यांमुळे ही परंपरा मुख्य प्रवाहापासून काही प्रमाणात दूर गेली आहे. युवा पिढीमध्ये परंपरागत ज्ञानाबद्दल असलेली मर्यादित जाणीव हेही एक मोठे आव्हान आहे.

२. शैक्षणिक व संशोधनात्मक मर्यादा-

भारतीय ज्ञान परंपरेवरील संशोधन अनेकदा तुटक स्वरूपात झालेले दिसते. आंतरशाखीय अभ्यासाचा अभाव, आधुनिक संशोधन पद्धतींचा अपुरा वापर आणि प्रामाणिक संदर्भसाधनांची कमतरता या मर्यादा प्रकर्षाने जाणवतात. अनेक प्राचीन ग्रंथ अजूनही हस्तलिखित स्वरूपात असल्याने त्यांचा अभ्यास मर्यादित राहतो.

३. सामाजिक व सांस्कृतिक मर्यादा-

परंपरा आणि आधुनिकता यांमधील तणावामुळे भारतीय ज्ञान परंपरेचा स्वीकार काही वेळा अंधश्रद्धेशी गल्लत होतो. वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा अभाव आणि समकालीन संदर्भात पुनर्व्याख्येची गरज ही महत्त्वाची मर्यादा मानली जाते.

४. तांत्रिक आव्हाने व डिजिटल गरज-

डिजिटल युगात ज्ञानाच्या जतनासाठी व प्रसारासाठी तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर आवश्यक आहे. मात्र भारतीय ज्ञान परंपरेचे डिजिटलायझेशन, भाषांतर आणि ओपन-ॲक्सेस व्यासपीठांवरील उपलब्धता अद्याप मर्यादित आहे.

५. भविष्यकालीन दिशा-

भविष्यात भारतीय ज्ञान परंपरेचा पुनरुज्जीवनासाठी शैक्षणिक अभ्यासक्रमात सखोल समावेश, संशोधनासाठी निधी, आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आणि तंत्रज्ञानाधिष्ठित दस्तऐवजीकरण आवश्यक आहे. परंपरेचे वैज्ञानिक पुनर्मूल्यांकन करून तिला आधुनिक गरजांशी जोडणे ही काळाची गरज आहे.

निष्कर्ष:

प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये भारतीय संस्कृती, वारसा आणि भारतीय ज्ञान परंपरा यांचा सखोल, शास्त्रीय व विश्लेषणात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे. भारतीय संस्कृती ही केवळ धार्मिक किंवा सामाजिक आचारांपुरती मर्यादित नसून ती एक समग्र जीवनदृष्टी आहे. विविधतेतील एकता, सहिष्णुता, मूल्याधिष्ठित आचार आणि निसर्गाशी सुसंवाद ही तिची वैशिष्ट्ये आहेत. भारतीय वारसा हा मूर्त व अमूर्त अशा दोन्ही स्वरूपात समृद्ध असून तो भारताच्या ऐतिहासिक, सामाजिक आणि बौद्धिक परंपरेचे द्योतक आहे. मंदिर स्थापत्य, लोककला, लोकसाहित्य, सण-उत्सव आणि भाषा या माध्यमांतून हा वारसा आजही जिवंत आहे. मात्र आधुनिक काळातील शहरीकरण, जागतिकीकरण आणि भौतिकवादांमुळे या वारशाच्या संवर्धनास अनेक आव्हाने निर्माण झाली आहेत. भारतीय ज्ञान परंपरेने गणित, खगोलशास्त्र, आयुर्वेद, योग, तत्त्वज्ञान आणि पर्यावरणीय विचार यांसारख्या क्षेत्रांत जगाला मौलिक योगदान दिले आहे. आधुनिक विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या युगातही या ज्ञानपरंपरेची उपयुक्तता नाकारता येत नाही. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० द्वारे या परंपरेच्या पुनरुज्जीवनाला चालना मिळत आहे, ही सकारात्मक बाब आहे. अखेरीस असे म्हणता येईल की, भारतीय ज्ञान परंपरेचा आधुनिक संदर्भात शास्त्रीय पुनर्विचार, संशोधनात्मक मांडणी आणि शिक्षणव्यवस्थेत सुसंगत समावेश केल्यास ही परंपरा केवळ भूतकाळाचा गौरव न राहता भविष्यनिर्मितीची प्रेरणा ठरू शकते.

संदर्भ सूची

1. आगरकर, गो. ग. (2015). भारतीय संस्कृतीचा इतिहास. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
2. राधाकृष्णन, डॉ. सर्वपल्ली. (2014). भारतीय तत्त्वज्ञान. दिल्ली: ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-2(II)| February- 2026

3. पाटील, भा. रा. (2016). भारतीय ज्ञान परंपरा. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.
4. UNESCO. (2019). Intangible Cultural Heritage of Humanity.
5. National Education Policy 2020. भारत सरकार.
6. चरकसंहिता. (मराठी अनुवाद). पुणे : वैद्यक प्रकाशन.
7. पतंजली योगसूत्रे. (मराठी अनुवाद). मुंबई : संस्कृत भारती.

Original Article

हिंदी यात्रा साहित्य में भारतीय संस्कृति का चित्रण

जगदीश संभाजी वाघ

स्व. अण्णासाहेब आर.डी.देवरे महाविद्यालय, म्हसदी तह.साक्री जिला-धुलिया

Email: jagawagh1988@gmail.com

Manuscript ID:

सारांश:

JRD -2026-180238

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 158-160

February 2026

भारत विविधताओं का देश है-भौगोलिक, भाषाई, सांस्कृतिक और धार्मिक। यहा यात्रा केवल स्थान परिवर्तन नहीं, बल्कि संस्कृति, समाज और चेतना की यात्रा मानी जाती हैं। भारतीय परंपरा में यात्रा को ज्ञान आत्मबोध और अनुभव का माध्यम माना गया है। प्राचिन काल में तीर्थयात्रा का विशेष महत्व हमारे भारत देश में था। उस काल में ऋषी-मुनी यात्राएँ करते थे, लेकिन उनकी यात्रा का उद्देश ज्ञानार्जन होता था, अपने अनुसार यात्रा केवल भौगोलिक भ्रमण नहीं बल्कि, राष्ट्र, संस्कृति और समाज को समजने की प्रक्रिया है। भारतीय संस्कृति में यात्रा को आत्मशुद्धी और साधना का साधन भी माना गया है। यात्रा के माध्यम से मनुष्य विभिन्न देशों-प्रदेशों, नागरी और ग्रामों के भुगोल, इतिहास और जीवन-शैली से परिचित होता है। यह ज्ञान पुस्तकों में पढे गये तथ्यों से अधिक प्रभावशाली और स्थायी होता है, क्योंकि यह प्रत्यक्ष अनुभव पर आधारित होता है।

Submitted: 18 Jan. 2026

Revised: 28 Jan. 2026

Accepted: 08 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

भूमिका:

यात्रा साहित्य हिंदी साहित्य की सशक्त विद्या है। जिसमें लेखक अपनी यात्राओं के अनुभवों के माध्यम से राष्ट्र, समाज और संस्कृति का सजीव चित्रण करता है। यह विधा केवल स्थानों का वर्णन न होकर राष्ट्रीय चेतना और सांस्कृतिक बोध का माध्यम बन जाती है। भारत जैसी विविधताओं से परिपूर्ण देश में यात्रा साहित्य राष्ट्रीय एकता, सांस्कृतिक समन्वय और सामाजिक चेतना को अभिव्यक्त करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है। हिंदी यात्रा साहित्य में महत्वपूर्ण भूमिका निभानेवाले इकराहुल सांकृत्यायनइख जिन्हे 'घुमक्कड़ी का बादशाहा' कहा जाता है, वे यात्रा का महत्व प्रतिपादित करते हुए कहते है - 'मेरी समझ में दुनिया की सर्वश्रेष्ठ वस्तु है घुमक्कड़ी। घुमक्कड़ी से बढ कर व्यक्ति और समाज के लिए कोई हितकारी नही हो सकता।' डॉ.विश्वनाथ तिवारी यात्रा साहित्य के संदर्भ में लिखते है, 'किसी विशिष्ट उद्देश के साथ जब किसी यात्रा का उनकी विशेषताओं के साथ वर्णन किया जाता है, जिससे समाज को उस वस्तु जगह या यथार्थ बोध हो यात्रा साहित्य कहलाता है।' यात्राएँ अनेक प्रकार की होती हैं, सांस्कृतिक यात्रा, धार्मिक यात्रा, राजनीतिक यात्रा, साहित्यिक यात्रा हर यात्रा का उद्देश अलग-अलग होता है। इसलिए आधुनिक काल में यात्रा-साहित्य का महत्व और अधिक बढता जा रहा है। आधुनिक युग में यात्रा साहित्य केवल स्थान-वर्णन तक सिमित नहीं रहा। बल्कि वह सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक और मानवीन अनुभवों का सशक्त दस्तावेज बन गया है। वैश्वीकरण तकनीकी विकास और तिव्र सामाजिक परिवर्तनों के संदर्भ में इसका महत्व और भी बढ गया है। आधुनिक मनुष्य केवल अपने क्षेत्र तक सीमित नहीं है।

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.18384501](https://doi.org/10.5281/zenodo.18384501)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

जगदीश संभाजी वाघ, स्व. अण्णासाहेब आर.डी.देवरे महाविद्यालय, म्हसदी तह.साक्री जिला-धुलिया

How to cite this article:

वाघ, जगदीश. संभाजी. (2026). हिंदी यात्रा साहित्य में भारतीय संस्कृति का चित्रण. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 158–160. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18384501>

यात्रा साहित्य पाठक को वैश्विक नागरिक बनने की चेतना देता है, जिससे संकिर्ण राष्ट्रवाद या क्षेत्रवाद से उपर उठकर मानवी दृष्टि विकसित होती हैं।

हिंदी यात्रा साहित्य में भारतीय संस्कृति के दर्शन:

हिंदी यात्रा साहित्य का व्यवस्थित विकास वीसवी शताब्दी में हुआ। भारतेंदु युग से प्रारंभ होकर यह विधा राहुल सांकृत्यायन, महादेवी वर्मा, अज्ञेय, निर्मल वर्मा, देवदत्त शास्त्री आदि साहित्यकारों के हाथों समृद्ध हुई। इस रचनाकारों ने यात्रा को आत्मानाभूति और सांस्कृतिक संवाद का माध्यम बनाया। हिंदी यात्रा साहित्य में विभिन्न अंचलों के लोकगीत, मेले, पर्व-त्योहार, रीति-रिवाज, वेशभूषा और खानपान का सजीव चित्रण मिलता है। ग्रामीण और जनजातीय जीवन की भारतीय संस्कृति के मूल स्वरूप को सामने लाती हैं। भारतीय संस्कृति और सभ्यता का सटीक चित्रण हिंदी यात्रा साहित्य में दिखाई देता है। भारत की धार्मिक विविधता हिंदी के यात्रा साहित्य में प्रमुखता से उभरती हैं। तीर्थस्थलों, साधु-संतों, पुजा पद्धतियों और आस्थाओं का वर्णन भारतीय संस्कृति की आध्यात्मिक चेतना को अभिव्यक्त करता है। यह विशेषतः राहुल सांकृत्यायन, महादेवी वर्मा, निर्मल वर्मा और देवदत्त शास्त्री के यात्रा साहित्य में दिखाई देता है। निर्मल वर्मा हिंदी साहित्य के प्रमुख आधुनिक लेखक हैं। 'चिड़ों पर चांदनी' निर्मल वर्मा का सबसे प्रसिद्ध और प्रतिनिधी यात्रा-वृत्त माना जाता है, इसमें उन्होंने युरोप (चेकोस्लोवाकिया) की यात्रा के माध्यम से वहाँ की संस्कृति एकांत, स्मृति और आत्मबोध का सुक्ष्म चित्रण किया है। इस यात्रा वर्णन में उनकी आत्मपरक और संवेदनशील दृष्टि देखने को मिलती है। उन्होंने इस यात्रा वर्णन में भारतीय और पाश्चात्य संस्कृति का तुलनात्मक वर्णन किया है। जिसमें भारतीय परंपरा और विरासत का वर्णन करते हुए, युरोप की संस्कृति और परंपरा पर कड़ा प्रहार किया।

महादेवी वर्मा के यात्रा वर्णन में संस्कृति का चित्रण स्थानों से अधिक व्यक्तियों के माध्यम से होता है। उनकी यात्राओं में मिलनेवाले सामान्य जन, सेवक, जन-पक्षी और समाज के हाशिए पर खड़े लोक उनके परिवार का हिस्सा बन जाते हैं। यह दृष्टि भारतीय संस्कृति की करुणा, आत्मीयता और सह-अस्तित्व की भावना को उजागर करती है। मेरा परिवार नामक यात्रा वर्णन में भारतीय संस्कृति का प्रमुख रूप मानवीय संवेदना है। लेखिका विभिन्न स्थानों की यात्रा करते हुए जिन लोगों से जुड़ती है, उनके प्रति दया, ममता और अपनत्व का भाव व्यक्त करती है। यह भारतीय सांस्कृतिक मूल्य 'वसुधैव कुटुंबकम्' का सशक्त रूप है। इस यात्रा के दौरान दिखाई देनेवाला लोकजीवन भी सांस्कृतिक चित्रण का महत्वपूर्ण पक्ष है। साधारण जीवनशैली, शमशीतता और निम्नवर्गीय संस्कृति को सामने लाते है। महादेवी वर्मा इन अनुभवों की करुणा और सम्मान के साथ प्रस्तुत करती हैं। राहुल सांकृत्यायन हिंदी साहित्य में सर्वाधिक महत्वपूर्ण यात्रा साहित्यकार माने जाते हैं, उन्हें 'महायायावर' कहा जाता है। उनका जीवन ही यात्रा था, और उनका साहित्य यात्रा का सजीव दस्तावेज है। उन्होंने भारत ही नहीं बल्कि एशिया, युरोप के अनेक देशों की यात्राएँ की और अपने अनुभवों की साहित्य रूप में प्रदान किया। उन्होंने घुमक्कड़शास्त्र, अतित से वर्तमान तिब्बत में सव्वा वर्ष ऐसे अनेक यात्रा साहित्य लिखे, जिनमें भारत और एशिया की संस्कृति सभ्यता, इतिहास और समाज का व्यापक चित्रण मिलता है। उनके लेखन में भारत के प्रति गहरा प्रेम और राष्ट्रीय चेतना स्पष्ट दिखाई देती है। उन्होंने यात्रा साहित्य को मनोरंजन से उपर उठाकर ज्ञान और संस्कृति का माध्यम बनाया, इसलिए उन्हें हिंदी यात्रा साहित्य के 'शिखर पुरुष' भी कहा जाता है। देवदत्त शास्त्री द्वारा लिखित 'कश्मीरी यात्रा' हिंदी यात्रा साहित्य में महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त करता है। उनकी कश्मीरी यात्रा हिंदी यात्रा वृत्तांत परंपरा में विशेष स्थान रखती है। इस यात्रा वर्णन में कश्मीर की प्राकृतिक सुंदरता, सांस्कृतिक वैभव, सामाजिक जीवन और ऐतिहासिक चेतना का सजीव चित्रण मिलता है। देवदत्त शास्त्री ने कश्मीर की 'धरती का स्वर्ग' कहे जाने के औचित्य को अपने वर्णन में सिद्ध किया है। उनकी यात्रा कथा में हिमाच्छादित पर्वत, झेलम नदी, हरे-भरे उपवन केसर के खेतों के अत्यंत सजीव चित्रात्मक और भावपूर्ण वर्णन मिलता है। कश्मीर की शैव परंपरा, संस्कृत साहित्य, मंदिर, तीर्थस्थल और ऐतिहासिक अवशेषों का उल्लेख उनके सांस्कृतिक दृष्टिकोण को प्रकट करता है। वे कश्मीर को भारतीय सांस्कृतिक धारा से अभिन्न मानते हैं। यात्रा के दौड़ान लेखक ने कश्मीर के सामान्य जनजीवन का यथार्थ चित्रण प्रस्तुत किया है। वहाँ के लोगों की वेशभूषा, खान-पान, अतिथ्य-भाव रीतिरिवाजों के साथ-साथ वहाँ की सांस्कृतिक विरासत और भारत के साथ उनके संबंधों को रेखांकित करते हैं। इस यात्रा वर्णन में राष्ट्रीय चेतना का स्वर उभारता है।

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-2(II) February- 2026

निष्कर्ष:

उपयुक्त रचनाकार तथा उनकी रचनाओं का अध्ययन करने के बाद कहा जा सकता है कि, यात्रा साहित्य की परंपरा सुदिर्घ हैं। प्राचिन काल से लेकर आधुनिक काल तक हिंदी यात्रा साहित्य भारतीय संस्कृति का चित्रण अखंडित रूप से करता आ रहा है। अंत कहा जा सकता है कि, हिंदी यात्रा साहित्य केवल सौंदर्य वर्णन नहीं करता बल्कि समकालिन सामाजिक समस्या, राजनीतिक स्थितियों आर्थिक विषमताओं और पर्यावरणीय चिंताओं को भी उजागर करता है। यह विधा हिंदी साहित्य को समृद्ध करने के साथ-साथ समाज एवं राष्ट्र और संस्कृति को समजझने और मानवीय मुल्यों को सुदृढ करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाती हैं।

संदर्भ सुची:

- 1) यात्रा साहित्य का इतिहास- डॉ. दिपक पाटील- प्रशांत पब्लिकेशन 2020 जलगाँव
- 2) चीडों पर चांदणी- निर्मल वर्मा, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली।
- 3) हिंदी साहित्य का इतिहास - रामचंद्र शुक्ल, नागरी प्रचारिणी सभा इलाहाबाद ।
- 4) हिंदी यात्रा साहित्य- मिश्र शिवकुमार, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली ।

Original Article

महिला बचत गट कर्ज योजना व स्वयं सहायता बचत गटामुळे महिलांचा आर्थिक विकास – एक अध्ययन

डॉ. शाम दामू सोनवणे

प्राध्यापक, लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव

Email: shamds2410@gmail.com

Manuscript ID:

सारांश:

JRD -2026-180239

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 161-163

February 2026

Submitted: 18 Jan. 2026

Revised: 28 Jan. 2026

Accepted: 08 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

महिला बचत गट योजना द्वारे महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी महाराष्ट्र सरकारने एक मोठे पाऊल उचलले आहे. बचत आणि उद्योजकतेला चालना देण्यासाठी, हा कार्यक्रम महिला स्वयं-सहायता गटांना (SHGs) आर्थिक सहाय्य प्रदान करतो. या कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट महिलांना आणि त्यांच्या कुटुंबांना कर्ज उपलब्ध करून देऊन अधिक आर्थिकदृष्ट्या स्थिर होण्यास मदत करणे हे आहे. महिला बचत गट योजना द्वारे महाराष्ट्र सरकार राज्याच्या महिलांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी आणि आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी एक महत्वाकांक्षी कार्यक्रम योजना राबवत आहे. स्वयंरोजगार आणि बचतीच्या संधीद्वारे, हा कार्यक्रम महिलांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळविण्यात मदत करतो. यामुळे महिला लघुउद्योग सुरू करू शकतील आणि राज्याच्या अर्थव्यवस्थेला चालना देऊ शकतील. या कार्यक्रमाचा राज्यातील महिलांना मोठा फायदा होणार आहे. अनेक महिलांनी त्यांचे व्यवसाय सुरू करण्यासाठी बचत गट योजनेचा वापर केला आहे, परंतु राज्यातील अनेक महिला आणि बचत गटांना महिला बचत गट कर्ज, ज्याला महिला समृद्धी कर्ज योजना म्हणूनही ओळखले जाते

महत्त्वपूर्ण शब्द : स्वयं सहायता बचत गट, महिला, आर्थिक स्थिती, महिला बचत गट कर्ज योजना

प्रस्तावना:

महाराष्ट्रात महिला बचत गट कर्ज योजना हे महिला सक्षमीकरणाचे प्रभावी साधन आहे. असंख्य महिलांना या कार्यक्रमाच्या आर्थिक मदतीचा आणि क्षमता-निर्माण सहाय्याचा फायदा झाला आहे, ज्यामुळे त्यांना आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र होण्यास आणि त्यांच्या जीवनाची गुणवत्ता वाढविण्यात मदत झाली आहे. या प्रकल्पात राज्यातील आणखी अनेक महिलांचे जीवन बदलण्याची क्षमता आहे कारण सरकार त्याचा विकास करते आणि वाढवते. महिला समृद्धी कर्ज योजनेतर्गत 5 लाख ते 20 लाख रुपयांपर्यंत कमी व्याजावर कर्ज घेऊन महिला स्वतःचा व्यवसाय सुरू करू शकतात. महिला समृद्धी कर्ज योजना महिलांना अतिरिक्त लाभ देते. व्याज दर 4% वर सेट केला आहे आणि कर्जाची परतफेड करण्यासाठी कर्ज प्राप्तकर्त्याला तीन वर्षांचा कालावधी आहे. महिला समृद्धी कर्ज योजना (महिला बचत गट कर्ज म्हणूनही ओळखली जाते) चे उद्दिष्ट ग्रामीण आणि शहरी दोन्ही भागातील महिलांना त्यांचे स्वतःचे व्यवसाय सुरू करण्यासाठी आणि त्यांच्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करण्यासाठी सक्षम करणे आहे.

अभ्यासाचे उद्देश:

- महिला बचत गट कर्ज योजनेचे अध्ययन करून व स्वयं सहायता बचत गटामुळे महिलांच्या आर्थिक विकास अभ्यासाने
- स्वयं सहायता बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांच्या विकासावर होणाऱ्या परिणामांचे अध्ययन करणे.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.18384565](https://doi.org/10.5281/zenodo.18384565)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

डॉ. शाम दामू सोनवणे, प्राध्यापक, लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव

How to cite this article:

सोनवणे. (2026). महिला बचत गट कर्ज योजना व स्वयं सहायता बचत गटामुळे महिलांचा आर्थिक विकास – एक अध्ययन. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 161–163.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18384565>

गृहीतके:

- महिला बचत गटांच्या माध्यमातून महिलांच्या सामाजिक व आर्थिक दर्जा उंचावला आहे.
- स्वयं सहायता बचत गटमुळे महिला मध्ये आत्मविश्वास वाढल्याने महिला मध्ये स्वयंरोजगार कौशल्य वाढ झाली आहे.

संशोधन पद्धती:

सदर संशोधन पेपर हा प्रकाशित / अप्रकाशित संदर्भ पुस्तके, जर्नल्स, शोधनिबंध, लेख आणि सरकारी. अहवाल संपूर्ण लिखित पुस्तके, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट, लेख इत्यादि माध्यमातून दुय्यम स्त्रोताच्या माध्यमातून संकलित केलेल्या तथ्यांवर आधारित आहे.

महिला बचत गट कर्ज योजनेची मुख्य उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

- **महिला सक्षमीकरण:** महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी त्यांना कर्ज उपलब्ध करून देणे.
- **आर्थिक समावेशास प्रोत्साहन देणे:** महिलांना, विशेषत: सेवा नसलेल्या आणि ग्रामीण भागातील, आर्थिक सेवांमध्ये प्रवेश मिळवण्यासाठी प्रोत्साहित करणे.
- **बचतीला प्रोत्साहन देणे:** महिलांच्या बचत पद्धती आणि त्यांच्या स्वयं-मदत संस्थांना पाठिंबा देणे.
- **उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणे:** महिला उद्योजकांना त्यांचे उद्योग सुरू करण्यासाठी किंवा वाढवण्यासाठी पैसे देऊन प्रोत्साहन देणे.
- **दारिद्र्य कमी करणे:** गरिबी कमी करताना महिलांचे आणि त्यांच्या कुटुंबांचे जीवनमान उंचावणे.
- **सामाजिक विकास:** सामाजिक विकासाला चालना देण्यासाठी समाजात महिलांचे स्थान वाढवणे आणि त्यांना सक्षम करणे.
- **आर्थिक वाढ:** आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी महिलांच्या स्वयंरोजगार आणि उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणे.
- **क्षमता वाढवणे:** कौशल्य विकास आणि प्रशिक्षण उपक्रमांद्वारे महिला स्वयं-सहायता संस्थांची क्षमता वाढवणे.
- **स्वयं-मदत गट वाढवणे:** स्वयं-मदत गटांची संस्थात्मक ताकद वाढवणे आणि त्यांची दीर्घकालीन व्यवहार्यता वाढवणे.
- **आर्थिक साक्षरतेला प्रोत्साहन देणे:** महिलांना त्यांची आर्थिक साक्षरता वाढवून सुज्ञ आर्थिक निर्णय घेण्यास मदत करणे.

अभ्यासाचे महत्त्व:

समाजातील महिलांचे स्थान हे आजही काही प्रमाणात दुय्यम स्वरूपाचे आहे, यामुळे स्त्रिया विकासामध्ये मागे पडल्या आहेत. त्याचा परिणाम त्यांना आर्थिक समस्या तोंड द्यावे लागते. भारत हा खेड्यांचा देश आहे. ग्रामीण भागातील विकास झाला तरच देशाचा विकास शक्य आहे. ग्रामीण भागातील गरीब, दारिद्र्य रेषेखाली राहणाऱ्या महिलांना त्यांचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी व आपले जीवनमान उंचावण्यासाठी अर्थसहाय्याची आवश्यकता असते. वरील विविचानावरून असे लक्षात येते कि बांगलादेशात सुरु झालेल्या बचत गटांच्या चळवळीच्या सहाय्याने भारतातील गरीब, गरजू लोकांना कर्ज उपलब्ध करून देण्यासाठी बचत गटाची संकल्पना भारतात राबविण्यात आली. सुरवातीच्या काळात स्थापन होणाऱ्या बचत गटांची संख्या अत्यंत कमी होती, परंतु नंतरच्या काळात, आत्तापर्यंत या बचत गटांमध्ये मोठ्या संख्येने वाढ झाल्याचे सिद्ध होते. बचत गट ही संकल्पना ग्रामीण भागातील गरीब, गरजू महिलांना बचतीची सवय लावते व त्यांना कर्ज उपलब्ध करून देते. या कर्जाच्या सहाय्याने या महिला आपला व्यवसाय चालू करतात व आपल्या उत्पन्नात वाढ घडवून आणतात व आपले जीवन आर्थिकदृष्ट्या संपन्न करून आपल्या राहणीमानात वाढ घडवून आणतात.

महिला बचत गट संकल्पना:

बचत गटाची चळवळ समाजामध्ये आर्थिक सुबत्ता आणणे असली तरी महिलांच्या आर्थिक, सामाजिक व आरोग्यवर्धक सबलीकरण करण्यासाठी महिला बचत गटांची भूमिका महत्वाची मानली जाते. महिलांना बचतीची सवय लाऊन त्यांच्या उत्पन्नात वाढ घडून आणण्यासाठी महिला बचत गटांमार्फत सतत प्रयत्न केले जातात. महिला बचत गटाची व्याख्या करणे अवघड असले तरी ती पुढील प्रमाणे सांगता येईल. महिला बचत गट म्हणजे "प्रादेशिक समानता असलेल्या समविचारी, समान गरजा, समान अपेक्षा असलेल्या 10 ते 20 महिलांनी स्वल्पबचत करून बचतीचा विनियोग उपभोगासाठी करून कर्ज घेऊन, करणाऱ्या व लोकशाही मागनि संघटन करणाऱ्या समूहास स्वयंसहाय्यता बचत गट असे म्हणतात." महिला बचत गटातील सर्व महिलांच्या समान गरजा असतात. समान गरजा असल्यामुळे या महिला एकत्र येऊन समाने उद्दिष्टासाठी काम करू नकतात. या महिला समान आर्थिक व सामाजिक स्थितीतील असतात. तसेच त्या एकाच ठिकाणच्या, वाडी वस्तीवरील असतात. सदर बचत गटामध्ये लोकशाही पद्धतीने कामकाज चालते. सर्व महिला एकत्रित सर्वानुमते निर्णय घेतात. बचत गोळा करणे, कर्ज उपलब्ध करून देणे यासारखे सर्व आर्थिक व्यवहार रोखीने केले जातात. अशा बचत गटांमध्ये कमीत कमी 5 व जास्तीत जास्त 20 सभासद असतात.

महिला बचत गटाचा उगम:

जगभरातील महिलांच्या आर्थिक व सामाजिक विकासाच्या दृष्टीकोनातून बचत गट अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावताना दिसतात. समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल, मध्यमवर्गीय घटकांना आशेचा किरण म्हणून बचत गटाकडे पहिले जाते बचत गट म्हणजे

महिला सक्षमीकरणाची दिशा' असे सूत्र समाजात रुढ होत चालले आहे. अशा या बचत गट या संकल्पनेचा उगम बांगलादेनमध्ये झाला. आशिया खंडातील मागास राष्ट्र म्हणून बांगलादेशाची ओळख असली तरी याच देशात स्वयंसहाय्यता बचत गटांची सुरुवात वेधूनच झाली. हे मागासलेपणच बचत गट या जागतिक स्तरावर स्वीकृत केलेल्या संकल्पनेच्या उगमाची प्रेरणा ठरले, बांगलादेशातील चितगाव विद्यापीठातील अर्थशास्त्र विषयाचे प्राध्यापक व जगप्रसिद्ध बांगलादेन ग्रामीण बँकेचे प्रणेते व शांतता नोबेल पुरस्काराचे मानकरी आणि रॅमन मॅगसेसे पुरस्कार विजेते डॉ. मोहम्मद युनुस यांनी स्वयंसहाय्यता बचत गटाची प्रथम सुरुवात केली. मोहम्मद युनुस यांनी हॉवर्ड विद्यापीठातून अर्थशास्त्र विषयाची पदवी संपादन केली होती. आपल्या या ज्ञानाचा वापर आपल्या देशातील आर्थिक समस्यांच्या निर्मुलनासाठी करावा असे त्यांनी ठरवले होते. भारतातील लोकसंख्येच्या 27.5 टक्के लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली राहत असल्याचे दिसून येते. या लोकांना बँक देखील कर्ज देण्याकरिता तयार नसते. सामान्यतः हे नोक अल्पभूधारक शेतकरी किंवा असंघटीत क्षेत्रात काम करणारे कामगार किंवा अत्यंत छोटे व्यावसायिक असतात. कागदपत्रांचा अभाव व कर्ज परतफेडीच्या क्षमतेची कमतरता यामुळे यांना कोणतीही बँक अर्थसहाय्य करायला तयार नसते. अशा वेळी महिला बचत गट त्यांच्या मदतीला धावून आल्याचे दिसून येते. सदर संगोधनपर लेखात महिला बचत गट या संकल्पनेचा अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच महिला बचत गटाचा उगम, महिला बचत गटाचा भारतातील व महाराष्ट्रातील इतिहास याचा अभ्यास करण्यात आला आहे. भारतातील बचत गटांच्या संखेत होत असलेल्या वाढीचे विश्लेषणदेखील मदर संशोधनपर लेखात करण्यात आले आहे.

निष्कर्ष:

भारत हा विकसनशील देश आहे. आजही भारतातील जवळपास 65 ते 70 टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. देशातील लोकसंख्येच्या 27.5 टक्के लोक आजही दारिद्र्य रेषेखाली आपने जीवन व्यथित करत आहेत. हे नोक सर्वसाधारणपणे असंघटीत क्षेत्रात काम करतात. या लोकांना आपने जीवनमान उंचावण्यासाठी आर्थिक सहकार्याची आवश्यकता असते. परंतु कर्ज परतफेडीची क्षमतेच अभाव व त्यासाठी लागणारी विविध कागदपत्रे यांची अनुपलब्धता यामुळे यांना बँका कर्ज देणे टाळतात. अशा वेळी बचत गटासारखी यंत्रणा या लोकांच्या मदतीसाठी धावून आलेली दिसते. बचत गटांमार्फत या लोकांना विना कागदपत्राचे कर्ज उपलब्ध करून दिले जाते व त्यांना आपले जीवनमान उंचावण्याची संधी उपलब्ध करून दिली जाते. महिलांना आर्थिक साक्षर बनवण्यासाठी बचत गट प्रभावी माध्यम आहे.

संदर्भ:

1. प्रा.रा.ना. घाटोळे, संशोधन पध्यतीचे मुलतत्व व तंत्र, मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
2. बोधनकर सुधीर,(2003) सामाजिक संशोधन पध्यती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
3. आगलावे प्रदीप ,सामाजिक संशोधन, साईनाथ प्रकाशन ,नागपूर.
4. जोशी बी.आर.(२००८) सामाजिक शास्त्रातील संज्ञा सिद्धांतांचा कोश, मानस शास्त्र , डायमंड पब्लिकेशन , पुणे
5. www.google.com
6. लोकमत-
7. महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट, प्रा. डॉ. एम. यू. मुलाणी, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
8. बचत गटांसाठी स्वयंरोजगाराचे 51 महामार्ग, लेखक एस. बी. पवार, शुभारंभ व्यवसाय मार्गदर्शन प्रकाशन, पुणे, फेब्रु., 2010
9. महिला बचतगट- स्वयंसहाय्यता बचतगट मार्गदर्शिका, लेखक- रवींद्र म. काटोले, गोडवा कृषी प्रकाशन, पुणे, सप्टेंबर 2019
10. महिला विकासात स्वयंसहाय्यता बचत गटांचे योगदान, लेखिका डॉ. सुनिता बळीराम माळी, क्रिएटिव्ह पब्लिकेशन, नांदेड, ऑगस्ट 2020
11. महिला सबलीकरणात स्वयंसहाय्यता बचत गटाची भूमिका एक समाजशास्त्रीय अभ्यास विशेष संदर्भ लातूर जिल्हा, सोमवंशी अल्का बाबाराव, फेब्रुवारी 2018

Original Article

विकसित भारत@2047 आणि राष्ट्रीय विकास प्राधान्यक्रम - एक अभ्यास

डॉ. रुपाली मन्साराम देवरे

अर्थशास्त्र विभाग, लोकनेते व्यंकटराव हिरे स्वायत्त महाविद्यालय पंचवटी, नाशिक

Manuscript ID:

सारांश:

JRD -2026-180240

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 164-169

February 2026

Submitted: 18 Jan. 2026

Revised: 28 Jan. 2026

Accepted: 08 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

हा अभ्यास "विकसित भारत@2047" या राष्ट्रीय दृष्टीकोनाचा आणि त्यास पूरक राष्ट्रीय विकास प्राधान्यक्रमांचा समग्र आढावा घेतो. अभ्यासाचा केंद्रबिंदू असा आहे की 2047 पर्यंत भारताला विकसित राष्ट्र बनवण्यासाठी आर्थिक समृद्धीबरोबरच शिक्षण-आरोग्य, पायाभूत सुविधा, तंत्रज्ञान-नवोन्मेष, पर्यावरणीय शाश्वतता आणि सुशासन या सर्व परिमाणांमध्ये एकत्रित प्रगती आवश्यक ठरते. "विकसित भारत" उपक्रमाचे युवा, गरीब, महिला आणि शेतकरी हे चार मूलभूत स्तंभ आहेत हे कोणत्या प्रकारे समावेशक विकासाचे लक्षित समूह ठरतात, याचे विश्लेषण येथे केले आहे. तसेच, युवकांचा सहभाग धोरणनिर्मितीत संस्थात्मकरीत्या वाढवण्यासाठी "Viksit Bharat @2047: Voice of Youth" सारख्या उपक्रमांद्वारे कल्पना/सूचना संकलनाची प्रक्रिया कशी आकार घेत आहे, यावरही अभ्यास प्रकाश टाकतो. अभ्यासात पुढे असे अधोरेखित केले आहे की केंद्रीय अर्थसंकल्प 2025-26 मध्ये GYAAN (Garib, Youth, Annadata, Nari) केंद्रित विकास उपाय, तसेच कृषी, MSME, गुंतवणूक आणि निर्यात ही "विकास इंजिने" यांवर भर देऊन विकसित भारताच्या दीर्घकालीन ध्येयाशी अर्थसंकल्पीय प्राधान्यांचा ताळमेळ साधण्याचा प्रयत्न दिसतो. निष्कर्षतः, 2047 च्या दिशेने यशस्वी वाटचालीसाठी सहकारी संघवाद, पुरेशा गुंतवणुकीची व्यवस्था, मानवभांडवलवावर (शिक्षण-आरोग्य-कौशल्य) सातत्यपूर्ण भर, आणि पारदर्शक अंमलबजावणी व जनसहभाग या घटकांचा एकात्मिक आराखडा आवश्यक असल्याचे हा अभ्यास सूचित करतो.

(Keywords): विकसित भारत@2047, राष्ट्रीय विकास प्राधान्यक्रम, समावेशक विकास, सुशासन, नवोन्मेष, मानव विकास, GYAAN.

प्रस्तावना:

विकसित भारत 2047 ही भारत सरकारची एक महत्वाकांक्षी दृष्टी आहे जी देशाला 2047 पर्यंत, म्हणजेच स्वातंत्र्याच्या शताब्दी वर्षापर्यंत, एक पूर्णपणे विकसित राष्ट्र बनवण्याचे उद्दिष्ट ठेवते. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी प्रतिपादित केलेला हा उपक्रम केवळ आर्थिक वाढीपुरता मर्यादित नसून सामाजिक प्रगती, पर्यावरणीय शाश्वतता, तांत्रिक नवोन्मेष आणि प्रभावी शासन या सर्व पैलूंचा समावेश करतो. भारताने आपल्या स्वातंत्र्यानंतरच्या 75 वर्षांत अनेक क्षेत्रांत उल्लेखनीय प्रगती साधली आहे आणि आता पुढील 25 वर्षांत जगातील अग्रगण्य विकसित राष्ट्रांच्या पंक्तीत स्थान मिळवण्याचे स्वप्न पाहत आहे. या दृष्टीला साकार करण्यासाठी सर्वसमावेशक, समतामूलक आणि शाश्वत विकासाची रणनीती आवश्यक आहे. विकसित भारत म्हणजे केवळ उच्च दरडोई उत्पन्न असलेला देश नाही, तर सामाजिक न्याय, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आणि आरोग्य सेवा, प्रगत पायाभूत सुविधा, पर्यावरणीय स्थिरता आणि प्रत्येक नागरिकासाठी समान संधी उपलब्ध करणारा देश आहे.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI

10.5281/zenodo.18384978

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

डॉ. रुपाली मन्साराम देवरे, अर्थशास्त्र विभाग, लोकनेते व्यंकटराव हिरे स्वायत्त महाविद्यालय पंचवटी, नाशिक

How to cite this article:

देवरे, रुपाली. मन्साराम. (2026). विकसित भारत@2047 आणि राष्ट्रीय विकास प्राधान्यक्रम - एक अभ्यास.

Journal of Research & Development, 18(2(II)), 164-169. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18384978>

"सबका साथ, सबका विकास, सबका विश्वास, सबका प्रयास" हे या उपक्रमाचे मार्गदर्शक तत्त्व आहे जे सर्वसमावेशकता आणि सामूहिक प्रयत्नांवर भर देते.

विकसित भारत 2047 चे मुख्य उद्दिष्टे

विकसित भारत 2047 च्या व्यापक दृष्टीची पूर्तता करण्यासाठी अनेक महत्त्वाची उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत. आर्थिक दृष्टीने, 2047 पर्यंत भारताची GDP 30 ते 40 ट्रिलियन अमेरिकन डॉलर्स पर्यंत पोहोचवणे हे प्राथमिक उद्दिष्ट आहे. ह्यासाठी सातत् 7 ते 10 टक्के वार्षिक आर्थिक वाढीचा दर राखणे आवश्यक आहे. या आर्थिक विस्तारामुळे दरडोई उत्पन्न 15,000 ते 18,000 अमेरिकन डॉलर्स पर्यंत पोहोचणे अपेक्षित आहे, ज्यामुळे नागरिकांच्या जीवनमानात लक्षणीय सुधारणा होईल. सामाजिक उद्दिष्टांमध्ये शून्य गरिबी साध्य करणे हे सर्वात महत्त्वाचे आहे. या महत्त्वाकांक्षी लक्ष्यासाठी सर्वसमावेशक विकास आणि आर्थिक सबलीकरणद्वारे वंचित घटकांना उन्नत करणे आवश्यक आहे. प्रत्येक नागरिकासाठी गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आणि आरोग्य सेवा सुनिश्चित करणे हे आणखी एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. शिक्षणाच्या बाबतीत 100 टक्के साक्षरता आणि कुशल कामगार निर्मिती, तर आरोग्य क्षेत्रात सर्वांसाठी सुलभ आणि परवडणाऱ्या सेवा उपलब्ध करून देणे अपेक्षित आहे. महिलांच्या आर्थिक सहभागात वाढ करणे, शेतकऱ्यांना सक्षम बनवणे आणि युवकांसाठी रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे ही इतर प्रमुख उद्दिष्टे आहेत. पर्यावरणीय शाश्वतते च्या दृष्टीने, 2030 पर्यंत 500 GW नूतनीकरणीय ऊर्जा क्षमता विकसित करणे आणि 2047 पर्यंत निव्वळ-शून्य उत्सर्जन साध्य करणे हे लक्ष्य ठेवण्यात आले आहे. देशाची पायाभूत सुविधा सुदृढ करणे, डिजिटल परिवर्तन साधणे आणि भारताची जागतिक स्तरावरची उपस्थिती मजबूत करणे ही इतर महत्त्वाची उद्दिष्टे आहेत.

विकसित भारत 2047 चे चार मूलभूत स्तंभ

विकसित भारत उपक्रमाचा पाया चार मुख्य स्तंभांवर आधारित आहे जे देशाच्या विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचे लोकसंख्याशास्त्रीय आणि व्यावसायिक गट दर्शवितात. हे चार स्तंभ म्हणजे युवा (Youth), गरीब (Poor), महिला (Women) आणि शेतकरी (Farmers).

युवक (Youth): भारताची युवा शक्ती हा देशाच्या विकासाचा सर्वात मोठा आधार आहे. युवकांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, कौशल्य विकास आणि रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे हे या स्तंभाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. नवोन्मेष, उद्योजकता आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात युवकांना प्रोत्साहन देऊन देशाचे भविष्य उज्वल बनवता येईल.

गरीब (Poor): गरिबीचे उच्चाटन आणि वंचित घटकांचा सर्वसमावेशक विकास हा दुसरा महत्त्वाचा स्तंभ आहे. आर्थिक सबलीकरण, सामाजिक कल्याण योजना आणि समान संधी उपलब्ध करून गरीब लोकांना मुख्य प्रवाहात आणणे आवश्यक आहे.

महिला (Women): नारी शक्तीचे सबलीकरण हा विकसित भारताचा अविभाज्य भाग आहे. महिलांना शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि राजकीय सहभागाच्या समान संधी देऊन त्यांना सक्षम बनवणे आवश्यक आहे. महिलांच्या आर्थिक सहभागात वाढ झाल्यास देशाच्या एकूण विकासात लक्षणीय योगदान होईल.

शेतकरी (Farmers): शेतकरी हे देशाचा कणा असून त्यांचे सबलीकरण अत्यंत महत्त्वाचे आहे. कृषी उत्पादकता वाढवणे, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, योग्य किंमत आणि बाजारपेठेची सुविधा यांद्वारे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवणे हे या स्तंभाचे उद्दिष्ट आहे.

धोरणात्मक स्तंभ आणि फोकस क्षेत्रे

विकसित भारत 2047 च्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी विविध धोरणात्मक स्तंभ आणि फोकस क्षेत्रे ओळखण्यात आली आहेत.

आर्थिक वाढ आणि विकास

2047 पर्यंत 30-40 ट्रिलियन डॉलर्सची GDP साध्य करणे हे प्राथमिक आर्थिक लक्ष्य आहे. ह्यासाठी उत्पादकता वाढवणे, निर्यात वाढवणे आणि MSMEs व स्टार्टअप्सना पाठिंबा देणे आवश्यक आहे. मेक इन इंडिया उपक्रमाद्वारे भारताला जागतिक उत्पादन केंद्र बनवणे हे एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. आत्मनिर्भर भारत अभियानांतर्गत स्वदेशी उत्पादन क्षमता मजबूत करणे आणि आयातीवरील अवलंबित्व कमी करणे अपेक्षित आहे.

पायाभूत सुविधा विकास

पायाभूत सुविधांचा परिवर्तनात्मक विस्तार करणे हे विकसित भारताचे महत्त्वाचे घटक आहे. रस्ते, रेल्वे, विमानतळ आणि जलमार्ग यांच्या परिवहन नेटवर्कचा विस्तार करणे, स्मार्ट शहरे विकसित करणे आणि हाय-स्पीड कनेक्टिविटी सुनिश्चित करणे ह्या क्षेत्रातील प्राथमिकता आहेत. Union Budget 2025-26 मध्ये पायाभूत सुविधांच्या मंत्रालयांना PPP मोडमध्ये 3 वर्षांची प्रकल्प पाइपलाइन तयार करण्याची आणि राज्यांच्या प्रकल्पांसाठी 50 वर्षांचे व्याजमुक्त कर्ज देण्याची घोषणा करण्यात आली आहे. शहरी

विकास केंद्र म्हणून शहरांचे सर्जनशील पुनर्विकास आणि पाणी व स्वच्छता सुविधांसाठी 1 लाख कोटी रुपयांचा Urban Challenge Fund स्थापन करण्यात येणार आहे. विद्युत क्षेत्रातील सुधारणा, 2047 पर्यंत किमान 100 GW अणुऊर्जा विकसित करणे आणि जहाजबांधणी क्लस्टर्स, सागरी विकास तसेच खनन क्षेत्रातील सुधारणा ही इतर महत्त्वाची पायाभूत प्रकल्पे आहेत.

सामाजिक प्रगती

आरोग्य, शिक्षण, महिला सबलीकरण, क्रीडा आणि संस्कृती यांवर लक्ष केंद्रित करणे हे सामाजिक प्रगतीचे प्रमुख घटक आहेत. शिक्षण क्षेत्रात साक्षरता, संख्यात्मक ज्ञान आणि कौशल्य विकासात सुधारणा करणे अपेक्षित आहे. पुढील 5 वर्षांत सरकारी शाळांमध्ये 50,000 अटल टिकरिंग लॅम्बे स्थापन करणे, ग्रामीण भागातील सर्व सरकारी माध्यमिक शाळा आणि प्राथमिक आरोग्य केंद्रांना ब्रॉडबँड कनेक्टिविटी देणे, भारतीय भाषा पुस्तक योजना राबवणे आणि कृत्रिम बुद्धिमत्तेसाठी शिक्षण उत्कृष्टता केंद्र स्थापन करणे ह्या शिक्षणाच्या क्षेत्रातील महत्त्वाच्या उपक्रम आहेत. आरोग्य सेवा क्षेत्रात पायाभूत सुविधा मजबूत करणे आणि सर्वांसाठी सुलभता सुनिश्चित करणे हे लक्ष्य आहे. भारतातील आरोग्य व्यवस्था तीन-स्तरीय संरचनेवर आधारित असून त्यात 1,65,639 उप-केंद्रे, 25,354 प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि 5,491 सामुदायिक आरोग्य केंद्रे समाविष्ट आहेत. तथापि, ग्रामीण आणि शहरी आरोग्य सेवांमधील विषमता दूर करणे आवश्यक आहे. आरोग्य बजेटमध्ये प्रतिबंधात्मक उपायांसाठी फक्त 14% वाटप केले जाते, जे वाढवणे आवश्यक आहे.

पर्यावरणीय शाश्वतता

नूतनीकरणीय ऊर्जेचा अवलंब वाढवणे, कचरा व्यवस्थापन उपाय राबवणे आणि जागतिक स्तरावर शाश्वत पद्धतींना प्रोत्साहन देणे ह्या पर्यावरणीय शाश्वततेचे महत्त्वाचे घटक आहेत. 2030 पर्यंत 500 GW नूतनीकरणीय ऊर्जा क्षमता साध्य करणे आणि निव्वळ-शून्य उत्सर्जनाचे लक्ष्य ठेवणे अपेक्षित आहे. हवा आणि पाण्याचे प्रदूषण कमी करणे, स्वच्छ ऊर्जा आणि अन्न सुरक्षा साधणे, नूतनीकरणीय ऊर्जा समाकलन, प्रगत कचरा-ते-ऊर्जा प्रणाली आणि अचूक शेती यांसारखे शाश्वत तंत्रज्ञान उपाय अंमलात आणणे आवश्यक आहे.

नवोन्मेष, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान

संशोधन आणि विकासात प्रगती साधणे, स्टार्टअप्सना प्रोत्साहन देणे, डिजिटल परिवर्तन चालवणे आणि तंत्रज्ञान व अंतराळ अन्वेषणात नेतृत्व मिळवणे हे या क्षेत्राचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान क्लस्टर्स (S&T Clusters) स्थापन करून नवोन्मेषाला प्रोत्साहन देणे अपेक्षित आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता, नॅनो-तंत्रज्ञान, हरित हायड्रोजन आणि विद्युत वाहने यांसारख्या भविष्यकालीन तंत्रज्ञानांमध्ये भारताला आघाडीवर आणणे हे लक्ष्य आहे. Global Capability Centres ला प्रोत्साहन देण्यासाठी राष्ट्रीय फ्रेमवर्क तयार करणे आणि उदयोन्मुख टियर-2 शहरांमध्ये त्यांचा विकास करणे, तसेच उच्च-मूल्य नाशवंत बागायती उत्पादनांसाठी हवाई मालवाहतूक पायाभूत सुविधा आणि गोदाम सुविधांचा विकास करणे ही इतर महत्त्वाची उपक्रम आहेत.

विकसित भारत 2047 च्या थीम्स

चार मूलभूत स्तंभांव्यतिरिक्त, विकसित भारत 2047 ला पाच व्यापक थीम्स मार्गदर्शन करतात

1. सशक्त भारतीय

प्रत्येक भारतीय नागरिकाला शिक्षण, आरोग्य, कौशल्य आणि आर्थिक संधींद्वारे सशक्त बनवणे. समाजातील सर्व घटकांचा सर्वांगीण विकास साधून त्यांना आत्मनिर्भर बनवणे हे या थीमचे उद्दिष्ट आहे

2. समृद्ध आणि शाश्वत अर्थव्यवस्था

उच्च आर्थिक वाढ साधताना पर्यावरणीय शाश्वतता राखणे. निर्यात वाढवणे, MSMEs ला प्रोत्साहन देणे, आत्मनिर्भर भारत साध्य करणे आणि शाश्वत विकासावर भर देणे ह्या थीमचे भाग आहेत.

3. नवोन्मेष, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान

संशोधन आणि विकासात गुंतवणूक वाढवणे, स्टार्टअप्सना प्रोत्साहन देणे, डिजिटल परिवर्तन साधणे, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, अंतराळ तंत्रज्ञान आणि उदयोन्मुख तंत्रज्ञानांमध्ये नेतृत्व मिळवणे.

3. सुशासन आणि सुरक्षा

सर्व स्तरांवर प्रभावी आणि नैतिक शासन सुनिश्चित करणे, "Maximum Governance – Minimum Government" तत्वाचा अवलंब करणे, स्वदेशी संरक्षण क्षमता मजबूत करणे आणि राष्ट्रीय सुरक्षा सुदृढ करणे.

4. जगातील भारत

भारताचा जागतिक प्रभाव वाढवणे, मजबूत राजनैतिक संबंध निर्माण करणे, जागतिक आर्थिक वाढीत अधिक योगदान देणे आणि जागतिक मंचांवर सक्रिय नेतृत्व घेणे.

पंतप्रधानांचे सहा विशिष्ट स्तंभ

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी विकसित भारतासाठी सहा विशिष्ट फोकस क्षेत्रे ओळखली आहेत:

1. भारताला जागतिक उत्पादन केंद्र बनवणे: मेक इन इंडिया उपक्रमाद्वारे उत्पादन क्षमता वाढवणे
2. भारतीय ज्ञान पद्धतींचे पुनरुज्जीवन: पारंपरिक ज्ञान आणि आधुनिक शिक्षणाचा समन्वय
3. भारतीय उत्पादनांची जागतिक उपस्थिती: निर्यात वाढवणे आणि भारतीय ब्रँड्सना बळकटी देणे
4. हरित ऊर्जा: नूतनीकरणीय ऊर्जेचा विस्तार आणि स्वच्छ ऊर्जा संक्रमण
5. पर्यटनाचा विस्तार: पर्यटन क्षेत्राला चालना देणे
6. समावेशक जागतिक विकास: जागतिक विकासात भारताचे नेतृत्व
7. धोरणात्मक क्षेत्रे आणि राष्ट्रीय विकास प्राधान्यक्रम

कृषी आणि ग्रामीण विकास प्राधान्यक्रम

- **उत्पादकता वाढ:** आधुनिक कृषी तंत्रज्ञान, उच्च उत्पादक बीज, सिंचन सुविधा विस्तार आणि मृदा आरोग्य सुधारणा. प्रधानमंत्री धन-धान्य कृषी योजना 100 कमी उत्पादक जिल्ह्यांमध्ये राबवून 1.7 कोटी शेतकऱ्यांना लाभ देणे अपेक्षित आहे
- **फसल विविधीकरण:** डाळी, तेलबिया, भाज्या आणि फळांच्या उत्पादनात वाढ करून पोषण सुरक्षा सुनिश्चित करणे. डाळींमध्ये आत्मनिर्भरतेसाठी 6 वर्षांचे मिशन सुरू करून आयात कमी करणे
- **बाजार संपर्क:** FPO (Farmer Producer Organizations) ला बळकटी देणे, कृषी प्रक्रिया उद्योगाला चालना आणि शेतकऱ्यांना योग्य भाव मिळवून देणे
- **शाश्वत शेती:** सेंद्रिय शेती, नैसर्गिक शेती, जल व्यवस्थापन आणि हवामान-अनुकूल शेती पद्धतींना प्रोत्साहन
- **मत्स्यव्यवसाय आणि दुग्धव्यवसाय:** ब्लू इकॉनॉमीचा विकास, मत्स्य उत्पादन वाढवणे आणि दुग्ध सहकारी संस्थांना बळकटी देणे.

उद्योग, MSME आणि उत्पादन प्राधान्यक्रम

- **MSME सशक्तीकरण:** 5.7 कोटी MSME ला कर्जसुविधा वाढवणे, वर्गीकरण मर्यादा दुप्पट करणे आणि तंत्रज्ञान उन्नतीसाठी मदत कर्ज हमी MSE साठी 10 कोटी आणि स्टार्टअपसाठी 20 कोटी पर्यंत वाढवणे
- **राष्ट्रीय उत्पादन मिशन:** मेक इन इंडिया पुढील टप्प्यावर नेणे, व्यवसाय सुलभता वाढवणे आणि क्लीनटेक उत्पादन (सौर, EV बॅटरी, इलेक्ट्रोलाइझर) ला प्रोत्साहन
- **श्रमप्रधान क्षेत्रे:** फूटवेअर, लेदर, टेक्सटाइल, खेळणी आणि अन्नप्रक्रिया उद्योगांना चालना देऊन रोजगार निर्मिती स्टार्टअप परिसंस्था: फंड ऑफ फंड्स (10,000 कोटी), इनक्यूबेशन सुविधा आणि नवोन्मेष प्रोत्साहन

पायाभूत सुविधा विकास प्राधान्यक्रम

- **परिवहन नेटवर्क:** 2025 पर्यंत 2 लाख किमी राष्ट्रीय महामार्ग नेटवर्क, 220 विमानतळांचा विस्तार, 23 जलमार्ग आणि 35 मल्टिमोडल लॉजिस्टिक पार्क विकसित करणे.
- **शहरी विकास:** स्मार्ट शहरे, शहरी चॅलेंज फंड (1 लाख कोटी), शहरी पुनर्विकास आणि पाणी-स्वच्छता सुविधा सुधारणा. ऊर्जा पायाभूत सुविधा: 2047 पर्यंत 100 GW अणुऊर्जा, 500 GW नूतनीकरणीय ऊर्जा आणि विद्युत वितरण सुधारणा
- **डिजिटल पायाभूत सुविधा:** भारतनेटद्वारे ग्रामीण भागात ब्रॉडबँड, 5G विस्तार आणि डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधा मजबूत करणे
- **जलजीवन मिशन:** 2028 पर्यंत सर्व ग्रामीण घरांना पाइपद्वारे पाणीपुरवठा सुनिश्चित करणे शिक्षण आणि कौशल्य विकास प्राधान्यक्रम
- **गुणवत्तापूर्ण शिक्षण:** 50,000 अटल टिकरिंग लॅब्स, भारतीय भाषा पुस्तक योजना, IIT क्षमता वाढ आणि NEP 2020 अंमलबजावणी.
- **कौशल्य विकास:** 5 राष्ट्रीय कौशल्य उत्कृष्टता केंद्रे, उद्योग-अनुरूप प्रशिक्षण, डिजिटल साक्षरता आणि 21व्या शतकातील कौशल्यांवर भर.

- **उच्च शिक्षण:** संशोधन सुविधा वाढवणे, PM रिसर्च फेलोशिप (10,000), AI उत्कृष्टता केंद्र (500 कोटी) आणि जागतिक दर्जाच्या विद्यापीठांचा विकास
- **व्यावसायिक शिक्षण:** DIKSHA प्लॅटफॉर्म, ऑनलाइन शिक्षण आणि कौशल्य प्रमाणन.

आरोग्य प्राधान्यक्रम

- प्राथमिक आरोग्यसेवा:** ग्रामीण PHC ला ब्रॉडबँड, टेली-मेडिसिन विस्तार आणि प्रतिबंधात्मक आरोग्यावर भर.
- वैद्यकीय शिक्षण:** 5 वर्षांत 75,000 वैद्यकीय जागा (10,000 वाढ), सर्व जिल्हा रुग्णालयांत डे केअर कॅन्सर केंद्रे
- आयुष्मान भारत:** PM-Ayushman Bharat योजनेचा विस्तार, डिजिटल हेल्थ मिशन आणि e-Sanjeevani OPD.
- पोषण:** सक्षम आंगणवाडी आणि पोषण 2.0 अंतर्गत 8 कोटी मुले, 1 कोटी गर्भवती/सुतिकागृहिणी आणि 20 लाख किशोरवयीन मुलींसाठी सुधारित मानदंड.

पर्यावरण आणि शाश्वतता प्राधान्यक्रम

- **नूतनीकरणीय ऊर्जा:** 2030 पर्यंत 500 GW क्षमता, सौर आणि पवन ऊर्जा प्रकल्प, हरित हायड्रोजन उत्पादन.
- **इलेक्ट्रिक मोबिलिटी:** EV बॅटरी उत्पादन, चार्जिंग पायाभूत सुविधा आणि इलेक्ट्रिक वाहनांना प्रोत्साहन
- **प्रदूषण नियंत्रण:** हवा आणि पाण्याचे प्रदूषण कमी करणे, कचरा व्यवस्थापन आणि स्वच्छ भारत मिशन.
- **हवामान बदल अनुकूलन:** हवामान-प्रतिरोधक कृषी, आपत्ती व्यवस्थापन आणि शाश्वत विकास लक्ष्ये साध्य करणे.

नवोन्मेष, संशोधन आणि तंत्रज्ञान प्राधान्यक्रम

- **R&D गुंतवणूक:** खाजगी R&D साठी 20,000 कोटी, डीप टेक फंड आणि विज्ञान-तंत्रज्ञान क्लस्टर्स.
- **कृत्रिम बुद्धिमत्ता:** AI उत्कृष्टता केंद्र, AI अनुप्रयोग विकास आणि नैतिक AI फ्रेमवर्क
- **अंतराळ तंत्रज्ञान:** अंतराळ मिशन, उपग्रह प्रक्षेपण आणि अंतराळ उद्योगाला खाजगी सहभाग.
- **डिजिटल परिवर्तन:** डिजिटल इंडिया मिशन, UPI विस्तार, डिजिटल भुगतान आणि e-गव्हर्नन्स.
- **राष्ट्रीय भू-अवकाश मिशन:** PM गती शक्ती डेटा, जमीन नोंद आणि शहरी नियोजनासाठी जिओस्पेशियल तंत्रज्ञान

सामाजिक कल्याण प्राधान्यक्रम

- **गरिबी निर्मूलन:** जन धन योजना, प्रत्यक्ष लाभ हस्तांतरण, अन्न सुरक्षा (80 कोटी लोक) आणि गृहनिर्माण योजना.
- **महिला कल्याण:** महिला उद्योजकता, वित्तीय समावेशन, मातृत्व लाभ आणि सुरक्षा उपाय.
- **शहरी कामगार:** PM SVANidhi पुनरूप, UPI क्रेडिट कार्ड (30,000 मर्यादा), ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म कामगारांसाठी e-Shram आणि PMJAY आरोग्य .
- **सामाजिक सुरक्षा:** पेन्शन योजना, विमा कवरेज आणि असुरक्षित गटांसाठी संरक्षण.

निर्यात आणि जागतिक व्यापार प्राधान्यक्रम

- **निर्यात प्रोत्साहन मिशन:** व्यापार सुलभता, निर्यात कर्ज, क्रॉस-बॉर्डर फॅक्टरिंग आणि भारतट्रेडनेट DPI .
- **जागतिक पुरवठा साखळी:** GCC साठी राष्ट्रीय फ्रेमवर्क, टियर-2 शहरांमध्ये विकास आणि उच्चमूल्य बागायती उत्पादनांसाठी हवाई कार्गो
- **सुक्त व्यापार करार:** द्विपक्षीय गुंतवणूक करार (BIT), व्यापार भागीदारी आणि बाजारपेठ विविधीकरण

पर्यटन विकास प्राधान्यक्रम

- **पर्यटन स्थळ विकास:** टॉप 50 पर्यटन स्थळांचा सर्वांगीण विकास, प्रेरणाधाम (बौद्ध स्थळे) आणि MUDRA होमस्टे
- **वैद्यकीय पर्यटन:** आरोग्य पर्यटन सुविधा, आयुर्वेद आणि योग पर्यटन
- **डिजिटल पर्यटन:** e-व्हिसा सुविधा, ऑनलाइन बुकिंग आणि पर्यटन कौशल्य विकास

सुधारणा: विकासाचे इंधन

कर सुधारणा

- **प्रत्यक्ष कर:** नवीन आयकर विधेयक, मध्यमवर्गासाठी सवलत, TDS सवलत वाढ आणि व्यवसाय सुलभता
- **अप्रत्यक्ष कर:** GST युक्तिकरण, कस्टम टॅरिफ सुधारणा आणि अनुपालन सुलभता

वित्तीय क्षेत्र सुधारणा

- **FDI उदारीकरण:** विमा क्षेत्रात 100% FDI, IFSC विशेष लाभ आणि गुंतवणूक मैत्री धोरणे
- **बँकिंग सुधारणा:** भारत पोस्ट पेमेंट बँक विस्तार, NaBFID क्रेडिट सुविधा आणि ग्रामीण क्रेडिट स्कोअर
- **KYC सुलभता:** सेंट्रल KYC 2025, कंपनी मर्जर वेगवान आणि वित्तीय समावेशन नियामकीय सुधारणा
- **व्यवसाय सुलभता:** उच्चस्तरीय समिती, राज्य गुंतवणूक मैत्री निर्देशांक आणि जन विश्वास बिल 2.0 (100+ कलमे दंडमुक्त)
- **शासन सुधारणा:** डिजिटल गव्हर्नन्स, पारदर्शकता वाढवणे आणि जनसहभाग.

निष्कर्ष

विकसित भारत@2047 चा अभ्यास हे स्पष्ट करतो की भारताचा विकास अजेंडा आता "फक्त वाढ" न राहता समान संधी मानवी भांडवल उत्पादक रोजगार हरित संक्रमण आधुनिक शासन अशा बहुआयामी परिवर्तनावर केंद्रित आहे. अर्थसंकल्प 2025-26 मध्ये विकसित भारताची सहा घटकांतील व्याख्या आणि चार विकास इंजिनांचा आराखडा दिल्यामुळे, राष्ट्रीय विकास प्राधान्यक्रमांना (कृषी, MSME/उद्योग, पायाभूत सुविधा, शिक्षण-आरोग्य, ऊर्जा, निर्यात) एक "एकत्रित धोरण फ्रेम" मिळतो. या चौकटीचा सार असा की, कृषी व ग्रामीण समृद्धीमधून मागणी/उत्पन्न वाढवणे, MSME/उद्योगाद्वारे रोजगारनिर्मिती व स्पर्धात्मकता वाढवणे, पायाभूत गुंतवणुकीतून उत्पादकता उंचावणे, आणि डिजिटल/"phygital" शासन-सेवा वितरणाद्वारे समान संधी व गुणवत्तेचा विस्तार करणे हेच विकसित भारत@2047 साध्य करण्याचे केंद्रबिंदू आहेत. "सबका साथ, सबका विकास, सबका विश्वास, सबका प्रयास" या तत्वाचा अवलंब करून, प्रत्येक भारतीय नागरिकाच्या सक्रिय सहभागाने आणि केंद्र-राज्य-स्थानिक स्तरावरील समन्वित प्रयत्नांनी 2047 पर्यंत भारत एक समृद्ध, समतामूलक, शाश्वत आणि विकसित राष्ट्र बनू शकतो. या 25 वर्षांचा प्रवास आव्हानात्मक असला तरी, योग्य धोरणे, मजबूत इच्छाशक्ती आणि सामूहिक प्रयत्नांनी स्वातंत्र्याच्या शताब्दी वर्षी भारत जगातील अग्रगण्य राष्ट्रांच्या पंक्तीत उभा राहू शकतो.

संदर्भ:

1. <https://www.sanskritiias.com>
2. <https://www.drishtiias.com>
3. <https://www.sicallahbad.org>
4. <https://www.mahamtb.com>
5. <https://www.innovateinda.com>
6. <https://viksitindia.com>
7. <https://www.indiabudget.gov.in/doc/bh1.pdf>
8. https://www.indiabudget.gov.in/doc/budget_speech.pdf
9. https://www.niti.gov.in/sites/default/files/2024-07/WP_Viksit_Bharat_2024-July-19_0.pdf
10. McGraw Hill Edge: "The Roadmap and Vision of Viksit Bharat 2047"
11. ISPP: "The formulation and development of public policies in India"

Original Article

महाराष्ट्रातील ग्रामीण-शहरी क्षेत्रांतील आरोग्य सुविधांमधील असमतोल

योगेश सजन मासुळे¹, डॉ. ऋषिकेश सुभाष चित्तम², शिवाजी बी. पाटील³

¹संशोधक विद्यार्थी, स्व. अण्णासाहेब आर. डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय म्हसदी ता. साक्री, जि. धुळे

²संशोधक, स्व. अण्णासाहेब आर. डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय म्हसदी ता. साक्री, जि. धुळे

³संशोधक मार्गदर्शक, स्व. अण्णासाहेब आर. डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय म्हसदी ता. साक्री, जि. धुळे

Manuscript ID:

सारांश:

JRD -2026-180241

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(II)

Pp. 170-173

February 2026

Submitted: 19 Jan. 2026

Revised: 29 Jan. 2026

Accepted: 09 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

महाराष्ट्र हे आर्थिक व सामाजिकदृष्ट्या प्रगत राज्य मानले जात असले तरी आरोग्य सुविधांच्या बाबतीत ग्रामीण व शहरी भागांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर असमानता दिसून येते. शहरी भागात अत्याधुनिक रुग्णालये, तज्ज्ञ डॉक्टर, आणि प्रगत तंत्रज्ञान उपलब्ध असताना ग्रामीण भागात प्राथमिक आरोग्य केंद्रांची कमतरता, मनुष्यबळाचा अभाव व अपुरी पायाभूत सुविधा आढळतात. प्रस्तुत संशोधन निबंधात महाराष्ट्रातील ग्रामीण- शहरी आरोग्य सुविधांमधील असमानतेची कारणे, स्वरूप व परिणामांचा अभ्यास करण्यात आला आहे तसेच या असमानतेवर मात करण्यासाठी आवश्यक उपाययोजना सुचविण्यात आल्या आहेत.

की शब्द : आरोग्य असमानता, ग्रामीण आरोग्य, शहरी आरोग्य, महाराष्ट्र, सार्वजनिक आरोग्य

अभ्यासाची उद्दिष्टे :

- महाराष्ट्रातील ग्रामीण व शहरी आरोग्य सुविधांची तुलना करणे
- आरोग्य सुविधांमधील असमानतेची कारणे शोधणे
- ग्रामीण भागातील आरोग्य समस्यांचा आढावा घेणे
- आरोग्य असमानतेचे सामाजिक व आर्थिक परिणाम अभ्यासणे
- असमानता कमी करण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे

संशोधन पद्धती :

या संशोधनासाठी दुय्यम माहिती स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये सरकारी अहवाल, आरोग्य सर्वेक्षणे, संशोधन लेख, पुस्तके व वृत्तपत्रांतील माहितीचा समावेश आहे. वर्णनात्मक व तुलनात्मक पद्धतीने माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

विषय विवेचन :

महाराष्ट्रात आरोग्य सेवांचा विकास झालेला असला तरी ग्रामीण आणि शहरी भागांमध्ये सुविधांमध्ये स्पष्ट फरक आहे. शहरी भागात प्रगत निदान, तज्ज्ञ उपलब्धता आणि रुग्णालयांची संख्या जास्त असून, ग्रामीण भागात प्राथमिक सुविधांचाच आधार मोठ्या प्रमाणावर आहे. या संशोधनात अशा विविध असमानतेचा डेटा, तक्ते आणि परिणामांचा अभ्यास केला आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीपासून, शैक्षणिक, औद्योगिक, कृषी आणि सामाजिक विकासाबरोबरच सार्वजनिक आरोग्याची विशेष काळजी घेतली आहे. ग्रामीण आरोग्य सेवा, शहरी आरोग्य संस्था आणि रुग्णालये यांच्याबाबत सरकार उल्लेखनीय काम करत आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

योगेश सजन मासुळे, संशोधक विद्यार्थी, स्व. अण्णासाहेब आर. डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय म्हसदी ता. साक्री, जि. धुळे

How to cite this article:

मासुळे, योगेश . सजन, चित्तम, ऋषिकेश . सुभाष, & पाटील. शिवाजी . बी . (2026). महाराष्ट्रातील ग्रामीण-शहरी क्षेत्रांतील आरोग्य सुविधांमधील असमतोल. *Journal of Research & Development*, 18(2(II)), 170–173.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18385120>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.18385120

आरोग्य सेवा सुविधा पुरवण्यात महाराष्ट्र हे आघाडीचे राज्य मानले जाते. १९९०-९१ मध्ये महाराष्ट्रातील लोकांचे दरडोई उत्पन्न ७,६१२ होते, जे २००१-२००२ मध्ये २४,२४८ पर्यंत वाढले. भारताचे दरडोई उत्पन्न गणनेनुसार बदलते, परंतु अलीकडील आकडेवारीनुसार ते २०२३-२४ साठी सुमारे २.१२ रु. लाख (मुख्य आर्थिक सल्लागार) आणि २०२४-२५ साठी अंदाजे २,०५,३२४ रु. दर्शविते, तर निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न ९८,३७४ रु. (२०२२-२३, स्थिर किंमती) होते.

ग्रामीण व शहरी आरोग्य सुविधांची स्थिती

महाराष्ट्र हा त्याच्या कठीण भूभागासाठी ओळखला जातो, ज्यामध्ये अनेक गावे दुर्गम, डोंगराळ भागात आहेत. या भौगोलिक अडथळ्यांमुळे रुग्णांना आरोग्य सेवा मिळविण्यासाठी लांबचा प्रवास करणे कठीण होते. खराब रस्ते आणि अविश्वसनीय वाहतुकीमुळे लोकांना आपत्कालीन परिस्थितीत जवळच्या रुग्णालयात पोहोचणे कठीण होते. मर्यादित आरोग्यसेवा पायाभूत सुविधा आरोग्यसेवा सुधारण्याचे प्रयत्न असूनही, अनेक ग्रामीण भागात अजूनही पुरेशा वैद्यकीय सुविधांचा अभाव आहे. प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (PHC) अस्तित्वात असली तरी, त्यांच्याकडे अनेकदा जटिल वैद्यकीय प्रकरणे हाताळण्यासाठी आवश्यक संसाधने आणि उपकरणे नसतात. विशेष रुग्णालये शहरी केंद्रांमध्ये आहेत, ज्यामुळे ग्रामीण रहिवाशांना लांब प्रवासाशिवाय प्रगत काळजी घेणे कठीण होते.

आरोग्य सुविधा ग्रामीण विरुद्ध शहरी असमतोल

महाराष्ट्रात ग्रामीण आणि शहरी आरोग्य सुविधांमध्ये मोठी तफावत आहे. महानगरांमध्ये प्रगत वैद्यकीय सुविधा उपलब्ध आहेत, तर ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधा आणि डॉक्टरांची मोठी कमतरता आहे.

प्राथमिक आरोग्य केंद्रे

विभाग	संख्या
ग्रामीण PHCs	1,828
शहरी PHCs	538

स्रोत: महाराष्ट्र सार्वजनिक आरोग्य मंत्रालयाच्या आरोग्य नेटवर्क डेटानुसार

उपकेंद्र-(Sub Centres) आणि अन्य सुविधांचे तक्ता

प्रकार	आवश्यक संख्या (IPHS)	विद्यमान	Shortfall (%)
Sub Centres	13,512	10,580	22% shortfall
PHCs	2,201	1,811	18% shortfall
CHCs	550	360	35% shortfall

स्रोत: सार्वजनिक आरोग्य व्यय संबंधी अहवाल

शहरी भागातील आरोग्य सेवांची वितरण व्यवस्था:

- 397 शहरे/नगरपालिकांमध्ये NUHM राबवली जाते.
- Urban Primary Health Centres (UPHCs): 818 target, 809 कार्यरत.
- Urban Health & Wellness Centres: 2232 target, 1433 कार्यरत.

उपचार व सेवा वापर ग्रामीण विरुद्ध शहरी

NFHS-4 नुसार, महाराष्ट्रात आरोग्यसेवा वापरण्याच्या प्रकारांमध्ये फरक दिसतो:

सेवा स्रोत	शहरी (%)	ग्रामीण (%)
सार्वजनिक आरोग्य विभाग	39.5	33.0
सरकारी रुग्णालय	16.5	26.6
PHC/ Sub-centre उपयोग	कमी	जास्त
खाजगी आरोग्यसेवा	जास्त	कमी

स्रोत: NFHS-4 डेटा विश्लेषण

आरोग्य असमतोलची कारणे:

- **आर्थिक विषमता:** महाराष्ट्रासारख्या राज्यात खुप मोठ्या प्रमाणात आपल्याला आर्थिक विषमता पहायला मिळते, आर्थिक विषमतेचा परिणाम सहाजिकच आरोग्यावर होतो. ज्या ठिकाणी आर्थिक परिस्थिती चांगली असते त्या ठिकाणी आरोग्याच्या चांगल्या सोयी-सुविधा पुरविल्या जातात. उत्पन्नातील तफावत मोठी असल्यामुळे गरीब वर्गाला दर्जेदार आरोग्यसेवा परवडत नाही. उपचार, औषधे आणि पोषण यांवर मर्यादा येतात, परिणामी आजारपण वाढते.
- **शहरीकरण व औद्योगिक केंद्रीकरण:** बहुतेक मोठ्या आरोग्य सुविधा, रुग्णालये आणि तज्ञ डॉक्टर शहरी भागात केंद्रित असतात. ग्रामीण भाग दुर्लक्षित राहिल्यामुळे तेथे आरोग्य सेवा अपुऱ्या पडतात.
- **ग्रामीण भागातील अपुरी गुंतवणूक:** आरोग्य केंद्रे, पायाभूत सुविधा, वैद्यकीय उपकरणे व वाहतूक सुविधा यांमध्ये पुरेशी गुंतवणूक न झाल्याने ग्रामीण भागात उपचार मिळणे कठीण होते.
- **आरोग्य क्षेत्रातील मनुष्यबळाचे असमान वितरण:** डॉक्टर, परिचारिका व आरोग्य कर्मचारी प्रामुख्याने शहरांमध्ये कार्यरत असतात. त्यामुळे ग्रामीण व दुर्गम भागात कुशल मनुष्यबळाची कमतरता जाणवते.
- **शिक्षण व आरोग्य जागृतीचा अभाव:** शिक्षणाचा अभाव असल्यामुळे लोकांना स्वच्छता, पोषण, लसीकरण व प्रतिबंधक उपायांची योग्य माहिती नसते, ज्यामुळे आजारांचे प्रमाण वाढते.

आरोग्य असमतोलचे परिणाम:

- **ग्रामीण भागातील गरिबी व आजारपण वाढते :** आरोग्य सुविधा अपुऱ्या असल्यामुळे आजार वेळेवर बरे होत नाहीत. उपचारांवरील खर्च वाढतो आणि कुटुंबांची आर्थिक स्थिती अधिक कमकुवत होते.
- **कामगारांची उत्पादकता कमी होते :** सतत आजारी राहिल्यामुळे काम करण्याची क्षमता घटते, कामाचे दिवस कमी होतात आणि एकूण उत्पादनावर परिणाम होतो.
- **शहरी भागावर आरोग्य सुविधांचा ताण वाढतो :** ग्रामीण भागातून लोक उपचारांसाठी शहरांकडे स्थलांतर करतात, त्यामुळे रुग्णालये, डॉक्टर आणि सुविधा यांवर प्रचंड ताण येतो.
- **सामाजिक व आर्थिक विकासात अडथळे निर्माण होतात :** निरोगी लोकसंख्या नसल्यास शिक्षण, रोजगार आणि विकास योजना प्रभावीपणे राबवता येत नाहीत, ज्यामुळे देशाच्या एकूण प्रगतीला अडथळा येतो.

उपाययोजना:

- **राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान (NRHM):** ग्रामीण भागातील सर्वांना आरोग्य सेवा देण्यासाठी सुरु केलेली ही योजना महत्त्वपूर्ण आहे.
- **आरोग्य आणि कल्याण केंद्र (Health and Wellness Centers):** या केंद्रांच्या माध्यमातून प्राथमिक आरोग्य सेवा मजबूत करणे.
- **टेलीकन्सल्टेशन:** डिजिटल आरोग्य सेवा आणि दूरध्वनीद्वारे सल्लामसाल करण्याची सुविधा वाढवणे.
- **पायाभूत सुविधांचे आधुनिकीकरण:** आरोग्य केंद्रे, उपकरणे आणि औषधांचा पुरवठा सुधारणे.

• **ग्रामीण-शहरी सहकार्य:** शहरी वैद्यकीय तंत्रज्ञानाचा फायदा ग्रामीण भागांना आणि ग्रामीण आरोग्य मॉडेलचा उपयोग शहरांना करून देणे. या सर्व घटकांमुळे महाराष्ट्रात ग्रामीण आणि शहरी आरोग्य सुविधांमध्ये लक्षणीय दरी आहे, जी दूर करण्यासाठी व्यापक आणि एकात्मिक प्रयत्नांची गरज आहे.

निष्कर्ष :

महाराष्ट्रातील ग्रामीण-शहरी आरोग्य सुविधांमधील असमतोल ही गंभीर सामाजिक समस्या आहे. केवळ शहरी विकासावर लक्ष केंद्रित न करता ग्रामीण आरोग्य व्यवस्थेचा समतोल विकास करणे आवश्यक आहे. प्रभावी धोरणे, पुरेशी गुंतवणूक आणि लोकसहभाग यांच्या माध्यमातून ही असमानता कमी करता येऊ शकते. सर्वसमावेशक आरोग्य विकासाशिवाय शाश्वत सामाजिक प्रगती शक्य नाही.

संदर्भसूची :

1. भारत सरकार - राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अहवाल
2. महाराष्ट्र राज्य आरोग्य विभागाचे अहवाल
3. सार्वजनिक आरोग्य व विकास – संशोधन लेख
4. <https://nhm.maharashtra.gov.in/>

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-2(II)| February- 2026

5. National Family Health Survey (Nfhs-4) India 2015-16
6. Public Expenditure on Health in Maharashtra Public Expenditure Analysis, 2019.
7. <https://edurev.in/t/466601/Health-Systems?utm>